

Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
Івано-Франківська обласна організація національної спілки
краєзнавців України
Калуська міська рада
Управління культури, національностей та релігій
Калуської міської ради
КЗ «Музейно-виставковий центр Калуської міської ради»
Краєзнавчий музей Калущини

КАЛУСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Kalush Historical Studies

Том 7

Збірник наукових статей

Івано-Франківськ
ФОЛІАНТ
2023

УДК 94(477. 86) (082)
К 90

Рекомендовано до друку Вченою радою Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (протокол № 13/644 від 30 листопада 2022 р.)

Редакційна колегія: Олег Малярчук, доктор історичних наук, професор (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу) – головний редактор;

Оксана Когут, докторка філологічних наук, професорка (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу) – заступниця головного редактора;

Олександр Марущенко, кандидат історичних наук, доцент (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»);

Андрій Королько, кандидат історичних наук, доцент (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»);

Руслан Делятинський, кандидат історичних наук (ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»);

Любов Сливка, кандидатка історичних наук, доцентка (ДВНЗ «Івано-Франківський національний медичний університет»);

Олег Відливаний, в. о. директора (КЗ «Музейно-виставковий центр Калуської міської ради»);

Іван Тимів, провідний науковий співробітник (Красназавчий музей Калущини КЗ «Музейно-виставковий центр Калуської міської ради»), упорядник видання та відповідальний науковий редактор;

Мар'яна Думенко, головна спеціалістка загального відділу виконавчого комітету Калуської міської ради;

Ольга Кецмур, заслужена вчителька України (Калуський ліцей № 10), літературна редакторка;

Людмила Андрійчук, старша наукова співробітниця Меморіального музею «Калуська в'язниця» (КЗ «Музейно-виставковий центр Калуської міської ради»), літературна редакторка.

Рецензенти: Райківський І. Я., доктор історичних наук, професор;

Сергій Білокінь, доктор історичних наук, професор;

Єгрешій О. І., кандидат історичних наук, доцент.

К-90 Калуські історичні студії. Т. 7. Збірник наукових статей / упоряд. та відп. наук. ред. І. М. Тимів. Заг. ред. О. М. Малярчука. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2023. – 300 с.

На обкладинці – церква Св. Архістратиґа Михаїла в Калуші (1933 р.).

Збірник містить наукові статті з актуальних питань історії України і Калущини. Проаналізовано суспільно-політичні виклики, що постали в ХІХ–ХХ століттях перед українською спільнотою. Окреслено дискусійні проблеми соціально-економічного і політичного розвитку краю, висвітлено біографічний сегмент і творчий доробок науковців і краєзнавців.

Видання адресоване історикам, краєзнавцям, учителям та всім небайдужим до минулого краю.

Книга видається за кошти Калуської міської ради

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних. Відповідальність за викладені факти, цитати, імена та інші дані несуть автори публікацій. Під час передруку матеріалів посилання на це видання обов'язкове.

ISBN 978-617-8210-17-5

© І. Тимів, О. Малярчук
© КЗ «Музейно-виставковий центр КМР»

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТУДІЇ

Малярчук О. М. Калущина – військово-політична твердиня «бандерівського краю».....5

ІСТОРИОГРАФІЯ

Тимів І. М. Проблема османських і ординських набігів на землі Руського воєводства XV–XVII ст. у польській історіографії міжвоєнного періоду 1919–1939 рр.18

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ

Тимів І. М. Воєнна кампанія 1675 р. на теренах Руського воєводства.....127

ДЕМОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА

Сливка Л. В. Розселення дрібної шляхти у Калуському повіті в XIX – 30-х роках XX століття.....172

ДІЯЛЬНІСТЬ УПА ТА ПІДПІЛЛЯ ОУН

Андрійчук Л. І. Невідомий бідонний архів Стратинського лісу (1945–1946 рр.): огляд документів.....189

Лесів С. В. Трагічна доля Богдана Трача («Дуная») – окружного провідника Станиславівської округи ОУН.....208

ПОСТАТІ

Делятинський Р. І., Гоголь В. В. Душпастирська та громадська діяльність о. Гната Рожанського.....219

КРАЄЗНАВСТВО

Півторак В. Р. Середнє – вітчизни моєї початку: середнянськими закутинами249

ГАЛУРГІЯ КАЛУЩИНИ

Костів І. Ю. Про відновлення виробництва добрив і кухонної солі на основі сировинних ресурсів Івано-Франківщини.....261

ЮВІЛЕЇ

Тимів І. М. Калуський період життя й діяльності Івана Куровця. До 160-річчя від дня народження.....273

ДОДАТКИ

Фотоматеріали.....284
Краєзнавчий фотолітопис.....291
Відомості про авторів.....295
Information about the authors.....296
Вимоги до оформлення статей.....297

Калущина – військово-політична твердиня «бандерівського краю»

Українці – героїчна й унікальна нація в центрі Європи з тисячолітньою історією та державницькою традицією. Наша праісторія сягає в далеку трипільську культуру, ровесницю Шумеру й Аккаду – колыску цивілізації. Нагадуємо сучасникам, що український народ виборював втрачену державність Русі-України сторіччями, прикривши європейські країни від кочових азіатських орд у часи варварського Середньовіччя. Ми не держава, що виникла три десятиліття тому на уламках СРСР у серпні 1991 р., як дехто помилково вважає. Українці творили світову історію та культуру впродовж усього цивілізаційного поступу людства. Як і європейські державні нації – постійно боролися за свою незалежність і понесли колосальні жертви, які не були даремними.

Погортаємо сторінки нашої славної минувшини на прикладі стародавнього «соляного міста» Калуша та Калущини – краю, розташованого на легендарній Галичині.

Оскільки для місцевого люду у передгірських маєтках не було достатньо угідь, придатних для засівання чи випасу худоби, то приходилося робити акценти на ремесла та торгівлю. Найбільш перспективним видом економічної діяльності було домовитися з жупником (орендарем солеварні), аби доставляти йому дрова з лісу. За підводу якісних дров належала бочка доброї солі. Протягом зими збирали багато бочок солі, а коли наставало літо – вирушали з ними на Поділля, де міняли на збіжжя. Зазвичай – бочку солі на бочку збіжжя, інколи й на дві-три. З тих зерен випікали хліб, викурювали горілку, заробляючи «добрі гроші». Професійні підприємці (купці) мандрували ще далше – до

великих європейських міст, звідки привозили тканини для одягу різних гатунків, дорогий (порцеляновий, золотий, срібний) посуд, коштовну зброю, угорські вина, ароматні прянощі. Політико-правові відносини формувалися таким чином, що треба було тим всім обдаровувати панів-шляхтичів (нащадків руських бояр) і «схиляти їх серця до себе», аби ті годилися з інтересами «підприємливого люду» в справах економіки та управління округами краю. У містах, де були гродські суди, вибирали з-посеред шляхтичів – людей шанованих і достойних – депутатів Великого сейму, який збирався у королівському місті Варшава. Так що можна було жити у достатку й повазі завдяки походженню: народитися у знатній родині чи «мати ремесло в руках». Проте, як завжди, на заваді були постійні війни – великі й малі...

Джерелознавство, історіографію та ранньомодерну історію в збірнику традиційно розкривають розвідки упорядника видання, відповідального наукового редактора, провідного наукового співробітника Краєзнавчого музею Калущини, **історика-калушезнавця та калушинознавця Івана Тиміва**. У його статтях можна віднайти надзвичайно актуальні й цікаві відомості з історії польсько-турецьких воєн XVII ст. і ординських набігів на українські землі. Так, «на думку Чоловського (*польського науковця міжвоєнного періоду – О. М.*), історію татарських набігів слід вивчати, починаючи з монгольського періоду, тобто від XIII до XVII ст. Початком ординських нападів вчений вважав 1474 рік, а загальна кількість ворожих вторгнень за період 1241–1699 рр., згідно з його спостереженнями, сягала 164–200 нападів». Іншими словами – протягом чотирьохсот п'ятдесяти років майже дві сотні набігів та пов'язаних з ними смертей, руйнувань, лихоліть. Жодне покоління не мало змоги зрости у мирі та спокої в краї, займаючись тим, до чого душа лежала чи батьки привили охоту. Дух воїна-захисника рідної землі й незламність перед зайдами передавалися від батька до сина та гартувалися у

щоденній ратній справі. В об'ємній статті «Проблема османських і ординських набігів на землі Руського воєводства XV–XVII ст. у польській історіографії міжвоєнного періоду 1919–1939 рр.» висвітлено створення та діяльність сходознавчого товариства у міжвоєнній Польщі. На основі віднайдених історіографічних джерел розкрито наукову діяльність Львівського сходознавчого осередку та його представників, зокрема тюрколога Євгена Завалинського, істориків Александра Чоловського, Януша Волінського, Ольгерда Гурки та інших дослідників. У своїх наукових публікаціях Іван Тимів детально охарактеризував польсько-османські та польсько-кримські дипломатичні відносини в дослідженнях польських учених, історію польсько-турецьких воєн XV–XVII ст. і т. д.

Архівознавець Іван Тимів узагальнює, що український сходознавець, тюрколог, львів'янин Євген Завалинський (1911–1993) – єдиний українець, який захистив докторат зі сходознавства в міжвоєнному Львові, тобто був сформованим українським представником орієнталістики у польському середовищі. Він єдиний вчений львівської сходознавчої школи, який спеціалізувався в історичній тюркології (османістиці), спеціально вивчав польсько-турецькі та українсько-турецькі відносини у світлі турецьких джерел XV–XVIII ст. Саме Євген Завалинський першим в українському сходознавстві порушив проблему вивчення українсько-турецьких та українсько-татарських відносин Нового часу.

У сьомому томі «Калуських історичних студій» детально висвітлено діяльність Сходознавчого інституту і Сходознавчої школи та розкрито їх багатогранну діяльність. Ці установи забезпечували добру обізнаність громадянства, вчених, студентів з країнами Сходу, сприяли налагодженню фахової співпраці й творчих зв'язків з дослідниками зарубіжних країн, забезпечували тривалу пошуково-дослідницьку справу. У міжвоєнний пері-

од лише у Львові функціонувало більше 10 наукових товариств, члени яких досліджували конкретні питання історичної науки: Крайове археологічне товариство, Львівське доісторичне товариство, Народознавче товариство, Польське історичне товариство, Товариство шанувальників минувшини Львова, Товариство дослідження історії оборони Львова та південно-східних воєводств, Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства, Геральдичне товариство, Союз львівських нумізматів. Окрім згаданих, у Львові працювало й Польське орієнталістичне товариство (Polskie Towarzystwo Orientalistyczne). Останнє й відіграло важливу роль в організації сходознавчих студій.

Зазвичай військові кампанії мають назву за певним періодом війни, позначеного календарними рамками і визначені певним театром дій. Проте, в історії багато воєн іменувалися кампаніями. На Галичині можна розглядати війни періоду Середньовіччя як стратегічні «військові операції», узгоджені й взаємозв'язані за метою, завданнями, місцем упродовж віків. Формування власної української військово-історичної політики є надважливим елементом. **Для формування наративів з мілітарної історії України вагомими є численні праці Івана Тиміва.** Так, стаття «Воєнна кампанія 1675 р. на теренах Руського воєводства» переносить нас у перебіг воєнних дій між польсько-литовсько-козацькими військами короля Яна III Собеського та турецько-татарською армією османського полководця Ібрагіма паші й кримського хана Селім Герая. Незважаючи на малу чисельність війська, застосовуючи вдалі тактичні прийоми ведення бойових дій, було розгромлено татарські відділи під Львовом та знято облогу Теревовлі. Відступ османців ще не означав здобуття повної перемоги над ними, адже армія султана не була розгромленою, а отже, ймовірність повернення нападників була цілком реальною. Важливим було те, що турецько-татарські

військові сили були зупинені й не пішли грабувати населення вглиб країни.

Автор чи не вперше у вітчизняній історіографії систематизував й узагальнив творчий набуток польських дослідників з історії воєнного протистояння Польського королівства, а згодом Речі Посполитої вторгненням османських і татарських військ.

В українському суспільстві поколіннями зберігалися шляхетські традиції. Дослідження етносоціального розвитку дрібної шляхти Галичини впродовж XIX – на початку XX століття здійснила **кандидатка історичних наук Любов Сливка**. Стаття «Розселення дрібної шляхти у Калуському повіті в XIX – 30-х роках XX століття» присвячена відмінній соціальній верстві – українській дрібній шляхті. Калуський повіт, разом з прилеглими окремими селами Долинського, творили окремий шляхетський ареал розселення. Найбільшими осередками дрібної шляхти («nobilis agricola» – шляхтич-хлібороб) були села Бережниця-Шляхетська, Голинь, Підмихайля, Добровляни, Томаківці (Томашівці), Войнилів, Сваричів, Креховичі, Струтинь-Верхній, Гошів, Гериня, Витвиця, Розточки. У міжвоєнний період, коли західноукраїнські землі були під владою Другої Речі Посполитої, особливу увагу польська влада звертала на шляхетську верству Галичини. У 30-х роках XX ст. урядом був організований рух «шляхти загородової» – «повернення» нібито «українізованої» колишньої польської шляхти в лоно польського народу. Вихідцям з дрібної шляхти надавали певні привілеї за умови, що вони визнають себе поляками. Незважаючи на аргументи, що шляхта розмовляла українською мовою, ходила до греко-католицької церкви, польський уряд уважав їх поляками тільки тому, що вони пам'ятали про своє шляхетське походження. Про це у своїх спогадах писав священник с. Бережниця-Шляхетська о. Андрій Бандера: «...З опануванням Галичини поляками на-

став час посиленого натиску влади в цілі польщення українського населення...».

Дослідниця Любов Сливка узагальнює, що польською владою поширювалися думки, що в українців ніколи не було власної шляхти й ця елітна верства може бути виключно польського походження. Тоді, як і зрештою тепер, у суспільстві панував стереотип – несприйняття, відторгнення українським суспільством шляхетства як такого, що асоціювалося тільки з поляками. З одного боку, погляди про ополячення української шляхти, про репрезентацію українського народу виключно селянськими масами поширювалися українською інтелігенцією, а з іншого, – вигідно накладалися ідеї польськими агітаторами про ототожнення шляхтича з поляками. Ретроспективний аналіз більше як столітньої історії дрібної шляхти Калуського повіту показав еволюцію цієї особливої соціальної верстви: від збідніння та нівеляції соціального становища під владою Австро-Угорщини до перенесення «шляхти загородової» в площину політичних маніпуляцій в період Другої Речі Посполитої. Незважаючи на всі ці зміни, представники шляхетського стану продовжували зберігати пам'ять про своє особливе походження. В галицькому селі в ХІХ ст. уклад життя дрібної шляхти відповідав способові життя більшості жителів сіл краю і носив загальногалицький та загальноукраїнський характер. Сьогодні закоренилася думка, що шляхтичами не народжуються, а стають в процесі виховання. Історія Галичини була б зовсім іншою без плекання української еліти.

Формування і збройна боротьба військової формації – Української повстанської армії (УПА) – це своєрідний феномен в історії ХХ сторіччя України та світу. На різних континентах партизанські формування, як правило, опиралися на досвід колишніх офіцерів та різнобічну підтримку закордонних урядів. В Україні УПА виникла з підпільної Організації українських

націоналістів (ОУН), яка згуртувала у своїх лавах свідому національну еліту – борців за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) при масовій підтримці українського народу, УПА, як військове формування, діяла понад десятиліття, а ОУН – до проголошення відновлення Української державності у 1991 р. Однак, лише у 2015 р. Верховна Рада України визнала УПА борцями за незалежність України, тобто через 73 роки після її створення. Утім, міфи про УПА та ОУН досі побутують в інформаційному просторі сусідніх держав. Найпоширеніший – закид у співпраці з фашистською Німеччиною. За «аргументи» бралися «епізоди» з Другої світової війни. СРСР чи не найбільше доклався до фальсифікацій та перекручень історичних подій в Україні. Ціла армія пропагандистів та агітаторів дискредитувала боротьбу УПА та українську національну ідею, як «ворожий буржуазний націоналізм». Національно-свідомі українці у російському імперіалістично-шовіністичному дискурсі були то хохлами, то мазепинцями, то петлюрівцями, а потім – бандерівцями (сьогодні ще й укропами, «неонацистами») і виявляється, як звучить з прокремлівських каналів – навіть «фашистами»).

На сьогоднішній день існує чимало пам'яток, за якими ховаються конкретні події з історії України. Одні з них – «капсули пам'яті» часів УПА та ОУН. «Капсулами пам'яті» історики називають звичайні молочні бідони, в яких зберігалися військово-політичні документи. Це – безцінні архіви Української повстанської армії та Організації українських націоналістів: звіти, література, бухгалтерія, фотографії, символіка, печатки, особисті речі. Ці знахідки мають неабияку цінність для дослідників історії ОУН та УПА. В дослідженні **старшої наукової співробітниці Меморіального музею «Калуська в'язниця» Людмили Андрійчук** «Невідомий бідонний архів Стратинського лісу (1945–1946). Огляд документів» проаналізовано такий архів, нещодавно віднайдений у лісі на Рогатинщині. У статті зроблено

вдалу спробу дослідити нововиявлені документи тактичного відтинку 23 «Магура», Калуської округи ОУН «Говерля». Повстанці та підпільники архівували документи з тим, аби нащадки знали про їхню боротьбу «з перших вуст». У Стратинському бідонному архіві є п'ять оригінальних звітів. Це найбільш активний період діяльності збройних відділів УПА та підпілля ОУН. Людмилою Андрійчук зроблено детальний аналіз цих документів, що допомагає зрозуміти особливості організації та провадження збройної боротьби й підпільного націоналістичного руху на Калущині, галицькій столиці «бандерівського краю».

Завідувач історико-меморіального музею Степана Бандери, іменем якого названо національно-визвольний рух ХХ століття за побудову та утвердження Української держави, **Степан Лесів** проаналізував матеріали агентурної справи «Верховинці». У статті «Трагічна доля Богдана Трача («Дуная») – провідника Станиславівської округи ОУН» висвітлено оперативні заходи обласного управління МДБ щодо ліквідації восени 1950 року провідної ланки Карпатського крайового та Станиславівського окружного проводів ОУН. Діяльність Карпатського крайового проводу ОУН, сформованого на початку 1945 р. на базі Станиславівського обласного проводу ОУН, охоплювала територію Дрогобицької, Станіславської, Закарпатської та Чернівецької областей Української РСР. До його підпорядкування належали Буковинська, Дрогобицька, Закарпатська, Калуська, Коломийська і Станиславівська округи ОУН. Незважаючи на те, що нерівна боротьба оунівського підпілля з радянською окупаційною владою тривала понад десятиліття, чисельність підпілля в Карпатському краю була вельми значною. На основі розшифрування та аналізу записів Степана Слободяна («Єфрема») радянські спецслужби встановили, що на 1 вересня 1950 р. на теренах, які охоплював Карпатський крайовий провід ОУН, ще діяло понад 900 підпільників. Для поборювання українського

національно-визвольного руху репресивно-каральна система російсько-радянської окупаційної влади використовувала колосальні людські та технічні ресурси, підступ і терор. Тривалість організованого спротиву агресору вказує на велику моральну та ідейну стійкість народних героїв – бандерівців та потужну підтримку місцевого населення. Понад сім років тривала виснажлива боротьба Богдана Трача («Дуная») та його побратимів у лавах підпілля ОУН супроти кривавого московсько-більшовицького тоталітаризму СРСР.

Історики Української Греко-Католицької Церкви Руслан Делятинський і Василь Гоголь, у своїй статті «Душпастирська та громадська діяльність о. Гната Рожанського», узагальнюють, що «процес формування української нації, який сьогодні перманентно продовжується в умовах повномасштабної війни росії проти України з 24 лютого 2022 р., спонукає до чергового переосмислення історичних етапів та ролі окремих особистостей і соціальних верств у націєтворенні. Здавалось би, що актуальні обставини воєнного часу в Україні потребують скоріше звернення виключно до героїчних сторінок минулого української нації, глорифікації діячів українського національно-визвольного руху ХХ ст. і навіть сучасності. Однак в українському суспільстві поступово прокидається все більший інтерес до значно ширшого кола проблем національної історії: за хронологією – принаймні від початків українського національного відродження ХІХ ст. до сучасності, за проблематикою – від розуміння історичного місця та ролі України у глобальній історії, основних етапів історії України, до місцевої, локальної історії чи історії повсякденності, історії Церкви, ролі окремих представників духовенства і мирян традиційних Церков у суспільно-політичному та церковно-релігійному житті України. За давнім латинським прислів'ям, «історія є вчителька життя», тож пізнавальна та виховна функції того чи іншого історичного дослі-

дження набувають практичного характеру: «нове знання» про життя і діяльність більш чи менш відомих громадських та церковних діячів може і повинно сприяти національному і патріотичному вихованню, формуванню модерної української нації».

Одним із яскравих представників греко-католицького духовенства, провідної верстви на Західній Україні, яка започаткувала українське національне Відродження, є о. Гнат Рожанський. Для наукової та культурно-творчої спільноти це відомий громадський діяч, один із співредакторів першого на Галичині видання творів Тараса Шевченка. Особистість о. Гната Рожанського привертала увагу переважно науковців-філологів і літературознавців, при чому переважно в контексті шевченкознавчих студій. Автори статті зробили спробу дослідити багатогранну постать о. Гната Рожанського. Формування світогляду відомої особистості відбувалося спершу в середовищі родини, яка, попри матеріальні труднощі, зміну соціальних ролей та професійного заняття, ще пам'ятала своє давнє шляхетське походження. Як по батьковій лінії Рожанських, так і по материнській – Вільчинських, роди мали герби Порай. Однак шляхетське походження родин не стало визначальним чинником формування світогляду майбутнього душпастиря, оскільки в середині ХІХ століття в галицькому суспільстві поступово формувалася та набувала популярності народовська суспільно-політична течія, представники якої байдуже ставилися до колишніх станових привілеїв. На парафії в с. Хотінь Калуського повіту о. Гнат Рожанський поєднував душпастирську та громадську працю в руслі власних народовських переконань. Крім основних душпастирських обов'язків – здійснення Богослужінь, догляду за церквою та цвинтарем, веденням метричних книг у громадській ділянці прагнув до просвітництва українського народу.

«Кожен край – це не лише неповторні звичаї, обряди, люди... Це жива історія батьківщини, того куточка України, де на-

родився, зростав, звідки пішов у світ широкий, – переконаний **майстер «красного слова» та «півторакізмів» Віталій Півторак**, – віриться, що воно (*село Середнє Калуського району Івано-Франківської області – О. М.*) обов'язково з'явиться на географічній карті не тільки Прикарпаття, а й України. Залишиться в серцях ще не одного покоління, бо все робили для процвітання його Славні предки-середняни! Тепліться надія, що з часом побачить світ ще не одна історико-краєзнавча розвідка. А поштовхом до написання однієї з них стане саме ця стаття **«Середнє – вітчизни моєї початку: середнянськими закутинами»**. Чи бодай її глибинна енергетика любові до рідної серцю місцини – рідного краю».

Від «сивої давнини» на Галичині в глечиках і казанах на вогнищах виварювали сіль. У Долині, Болахові та Дрогобичі донедавна працювали невеликі підприємства з виварювання солі у черенах з обігріванням природним газом. Останнім часом українці зіткнулися з різким подорожчанням кухонної солі. Головними причинами зупинки солеваріння є застарілі технології та наявність монополістів. І це в той час, коли на Івано-Франківщині запаси сировини для її отримання сягають сотень мільярдів тонн. Так, на Прикарпатті є близько 80 різних криниць та природних витоків ропи – розчину натрію хлориду. На Прикарпатті наявна дешева природна сировина – ропа, яка витікає у потоки й річки та засолює їх. Цих ресурсів явно замало для організації потужного промислового виробництва із випарювальним обладнанням та логістикою. Відбирати з різних джерел і привозити ропу до єдиного переробного комплексу економічно не доцільно. Для малопотужних джерел вигідніше створити установки, які будуть працювати на природних джерелах енергії сонця та вітру – без затрати додаткової електричної чи механічної. У таких установках буде використаний геліоаеробаричний фактор. При цьому затрати фізичної праці будуть міні-

мальні. «Про відновлення добрив і кухонної солі на основі сировинних ресурсів Івано-Франківщини» мова йде в напрацюваннях кандидата технічних наук, головного спеціаліста державної установи **«Науково-дослідний і проектний інститут основної хімії» Івана Костіва**. У статті подано цікаві відомості з історії виварювання харчової солі, наявні запаси природної та техногенної сировини сульфатно-хлоридного типу. Іван Костів детально проаналізував роль створених у Калуші потужних гірничо-рудних об'єктів та промислових комплексів із виробництва сульфатних калійно-магнієвих добрив. Науковець-практик окреслив значення калійних добрив для рослин і людей, узагальнив причини низьких техніко-економічних показників, які зумовили зупинку виробництв і спричинили низку екологічних проблем. *Неоціненна заслуга Івана Костіва полягає в тому, що він подає шляхи подолання екологічних проблем і спрогнозував відновлення на Калущині виробництва калійних добрив у перспективі.*

До витоків української «національної ідеї» на теренах Галичини причетний наш відомий краєнин – *доктор галицької медицини, активний громадсько-політичний та просвітницький діяч Західної України Іван Куровець*. Упродовж життя Іван-Теодозій Куровець належав до Української Національної Ради, державний секретар з охорони здоров'я в уряді Західно-Української Народної Республіки, співзасновник та голова Українського Лікарського товариства, заступник голови природничо-лікарської комісії НТШ, декан медичного відділу Українського таємного університету, директор амбулаторії «Народна лікарня», особистий (сімейний) лікар митрополита Андрея Шептицького та письменника Василя Стефаника. У статті **історика прикарпатської школи Івана Тиміва** «Калуський період життя Івана Куровця» до 160-річчя від дня народження, окреслено основні віхи життя: навчання у Львові, лікарська практика в Ка-

луші, взаємини з Іваном Франком, створення першого на Калушині українського часопису «Калуський листок», пережитий терор з боку царської (російської) солдатні під час подій Першої світової війни, проведені заходи з покращення загальної гігієни народу.

То ж долучайтеся до вивчення історії «бандерівського краю» та популяризації *калушезнавства і калуцинознавства*.

Західна Україна під час Голодомору 1946–1947 років, як і попереднього – 1932–1933 та 1920-х подала шматок хліба тим, чії нащадки сьогодні здійснюють відкритий геноцид проти українського народу та таврують «бандерівський край». За рахунок жертвовності місцевих жителів вижили мільйони людей у тому числі з воронезької, смоленської, рязанської та інших областей-губерній. Незнання історії, антилюдяна політика російських режимів змушує акцентувати увагу на таких подіях.

Калушезнавство – знайомство широкого загалу з неповторним колоритом історико-культурної спадщини міста, його відомими постатями та пам'ятками природи. Це популяризація духовних скарбів і туристичного потенціалу краю в нерозривному зв'язку з минулим України та Європи.

Калуцинознавство – новий напрям історико-краєзнавчих досліджень, що охоплює всі сфери духовного, культурного, соціального, господарського життя територіальних громад Калуського району.

*Олег МАЛЯРЧУК, доктор історичних наук,
професор Івано-Франківського національного
технічного університету нафти і газу,
член Національної спілки краєзнавців України,
Почесний краєзнавець Прикарпаття,
лауреат премії імені Івана Рубчака*

НАУКОВІ СТУДІЇ

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930+94(477.8) “14/16”

Іван Тимів
м. Калуш

Проблема османських і ординських набігів на землі Руського воєводства XV–XVII ст. у польській історіографії міжвоєнного періоду 1919–1939 рр.

Анотація: У статті висвітлено створення та діяльність сходознавчого товариства у міжвоєнній Польщі. На основі історіографічних джерел розкрито наукову діяльність Львівського сходознавчого осередку та його представників, зокрема тюрколога Євгена Завалинського, істориків Александра Чоловського, Януша Волінського, Ольгерда Гурки та інших дослідників. Охарактеризовано проблематику османських та ординських набігів на землі Руського воєводства XV–XVII ст., польсько-османських та польсько-кримських дипломатичних відносин в дослідженнях польських учених; історію польсько-турецьких воєн XV–XVII ст. в галицькій урбаністиці.

Ключові слова: історіографія, Сходознавче товариство, наукові сходознавчі осередки, тюрколог Євген Завалинський, турки, татари, напади, дипломатичні взаємини, урбаністика.

У міжвоєнній Польщі дослідження польсько-османських та польсько-кримських взаємин ранньомодерного періоду були зосереджені в наукових центрах Варшави, Кракова, Львова та інших міст. У 1918 р. у Кракові була створена Сходознавча комісія Польської Академії наук (*Komisja Orjentalistyczna Polskiej Akademii Umiejętności*). У 1919 р. семінар з орієнтальної філоло-

гії вів професор Тадеуш Ковальський – творець тюркологічного напрямку у тодішньому сходознавстві. У 1922 р. у Варшавському науковому товаристві діяла орієнталістична секція Інституту антропології (*Sekcja Orientalistyczna Instytutu Antropologicznego Towarzystwa Naukowego*). У Львові в 1921 р. утворено Сходознавчий інститут Львівського університету (*Instytut Orientalistyczny Uniwersytetu Lwowskiego*). У 1927 р. османську тюркологію тут викладав уродженець Азербайджану, турок за національністю Садик-Бей Агабек-заде [52, s. 307–308].

Із сходознавчих періодичних видань у Львові ще в 1914 р. засновано науковий часопис «Орієнталістичний щорічник» (*Rocznik Orientalistyczny*) [4, с. 572]. На думку польської дослідниці Кароліни Ольшовської, заснування згаданого часопису сталося у 1915 р. у Кракові за участю орієнталістів Анджея Гавронського та Яна Гжегожевського [52, s. 306].

Науковці у своїх дослідженнях висвітлювали не тільки дипломатичні й культурні стосунки зі Сходом, але й воєнну історію. Певне поживлення студій з історії турецько-польських воєн було зумовлене відзначенням 250-річчя перемоги над османцями під Віднем (1683–1933).

Сходознавчі студії у Варшаві здійснювалися у Східному (Сходознавчому) інституті Варшавського університету. Заклад утворено 12 березня 1926 р. Його співзасновниками були Міністерство віросповідань релігійних і народної освіти, професор Тадеуш Головко, Станіслав Седлецький та інші вчені. Установа працювала в науково-видавничій, популяризаторській (поширення інформації про Схід) та в освітній галузях. Від 1928 р. тут читали сходознавчі курси з філологічними, етнографічними й географічними студіями країн Сходу. У 1931–1932 рр. інститут вийшов на рівень програм навчального закладу, а в 1933 р. отримав статус вищої школи – тут навчалося 57 студентів. Функціонувало три відділи. Загальний відділ очолював доц. Ольгерд

Гурка. Відділ Близького Сходу – проф. Мойша Шорр, а від 1934 р. Ананій Зайончковський. Тут викладали східні мови: арабську, грузинську, перську, староосманську та діалекти татарської мови. Відділом Далекого Сходу керував доц. Ян Яворський. Слухачі студіювали китайську та японську мови. Термін навчання у Сходознавчій школі Східного інституту тривав 3 роки [51-а, s. 141, 143, 144]. Проблематику польсько-татарських відносин у цьому закладі розробляв Людвік Колянковський, який у 1932–1933 р. читав лекції на тему «Татарщина в Європі» (*Tatarszczyzna w Europie*). Активною була видавнича й бібліографічна діяльність інституту. Саме в цей час виходить книга «Крим» (Варшава, 1930). У бібліотеках Варшави були відкриті сходознавча книгозбірня (2, 5 тис. томів) й центральний каталог книг про Схід. У 1932 р. почала функціонувати бібліотека Сходознавчого інституту з читальнею періодики (73 назви східних періодичних видань), у тому числі часопис «Схід» (1930–1939, редактор В. Бончковський). У 1928–1932 рр. діяло польсько-турецьке товариство. Фінансове забезпечення закладу здійснювали Міністерство віросповідань релігійних і народної освіти, Міністерство закордонних справ, Генеральний штаб війська польського, Міністерство промислу й торгівлі, Міністерство внутрішніх справ [51-а, s. 144, 145, 146, 148].

Отже, у міжвоєнний період у Варшавському університеті функціонувала Сходознавча школа, очолювана Ольгердом Гуркою (створена в 1931 р.), а в 1932 р. засновано Сходознавчий інститут. У 1938 р. школу було об'єднано зі Сходознавчим інститутом під назвою «Вища школа живих східних мов» (директор професор Шайер) [56, s. 305].

Діяльність Сходознавчого інституту і Сходознавчої школи була багатогранною та інтенсивною. Ці установи забезпечували добру обізнаність представників польського громадянства, зокрема вчених, слухачів і студентів сходознавчих курсів з кра-

їнами Сходу, було налагоджено фахову співпрацю й творчі зв'язки з дослідниками зарубіжних країн, тривала пошуково-дослідницька діяльність.

Вільно (Литва) не мало університетського сходознавства. Однак тут працівники науково-дослідного інституту Східної Європи від 1926 р., окрім викладів турецької мови й видання словників, досліджували окремі аспекти османських та ординських наїздів на українські землі у складі Речі Посполитої. Згадану тематику висвітлювали й на семінарах з історії Східної Європи під керівництвом професора Оскара Галицького у Варшаві та професора Станіслава Закревського у Львові, де тривали дослідження з історії ранньомодерної Польщі. Тут гуртувалися науковці, які досліджували польсько-османські й польсько-кримські відносини, вплив козацтва на геополітичну ситуацію в XVI–XVII сторіччях, походи османських і кримсько-буджацьких військ у південно-східні землі Польської корони, а згодом Речі Посполитої. Серед дослідників зазначеної проблематики були історики Ольгегрд Гурка, Стефан Кучинський, Людвік Колянковський, Януш Паєвський, Александр Чоловський, Владислав Томкевич, сходознавець Леон Кричинський (редактор наукового журналу «Rocznik Tatarski» 1932–1938) [56, s. 305–306] та ін.

У міжвоєнний період лише у Львові функціонувало більше 10 наукових товариств, члени яких досліджували конкретні питання історичної науки: Крайове археологічне товариство, Львівське доісторичне товариство, Народознавче товариство, Польське історичне товариство, Товариство шанувальників минувшини Львова, Товариство дослідження історії оборони Львова та південно-східних воєводств, Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства, Геральдичне товариство, Союз львівських нумізматів [7, с. 18] та ін.

Окрім згаданих, у Львові працювали Польське історичне товариство й Польське орієнталістичне товариство (*Polskie To-*

warzystwo Orientalistyczne). Останнє відіграло важливу роль в організації польських сходознавчих студій. Статут Товариства затверджено адміністрацією Львівського воєводства 28 травня 1922 р. Офіційними засновниками сходознавчого об'єднання стали викладачі Львівського університету Анджей Гавронський (1885–1927), голова, Ян Чекановський (1882–1965) і Зигмунт Смогожевський (1884–1931) [4, с. 571, 572].

Метою своєї діяльності Польське орієнталістичне товариство вважало сприяння розвитку польського сходознавства, встановлення та зміцнення зв'язків Польщі із країнами Сходу, вивчення сходознавчих предметів. Головними формами діяльності польські сходознавці визначали: видавничу діяльність, проведення сходознавчих з'їздів та наукових зібрань, публічних лекцій, навчальних курсів, освітніх бесід, екскурсій; створення спеціалізованих бібліотек та музеїв [4, с. 576–577].

Наукові дослідження членів Товариства, а також інформативні матеріали про його діяльність (звіти про з'їзди сходознавців, наукова бібліографія, біографії сходознавців), публікувалися у рамках видавничої серії «Східна колекція» (*Collectanea Orientalia*), яку приватно заснував та тривалий час самостійно фінансував Владислав Котвич. Протягом 1932–1939 рр. у цій серії вийшло 16 томів, зокрема звіти про всі 7 з'їздів польських сходознавців [4, с. 579].

Важливою формою діяльності Товариства стало проведення з'їздів польських сходознавців. Ідею скликати такий з'їзд уперше висловив Я. Гжегожевський. Перший з'їзд польських сходознавців відбувся у Варшаві 24–25 травня 1931 р. У питанні сходознавчих студій польський уряд усе ж схилився в бік централізації, тому в 1931 р. були закриті дві сходознавчі кафедри (у Львівському та Віленському університетах), а натомість відкрито три нові кафедри у Варшавському університеті. Наступні з'їзди польських сходознавців відбулися у Вільно (16–17 травня

1932 р.), Кракові (5–7 червня 1933 р.), Львові (20–22 травня 1934 р.), Варшаві (9–11 червня 1935 р.), Вільно (20–22 червня 1937 р.), Кракові (4–6 червня 1938 р.). Зокрема, у травні 1932 р. на Другому з'їзді польських сходознавців у Вільно започатковано дискусію про перспективи сходознавчих студій у Польщі, тобто питання про те, що повинно стати головним об'єктом досліджень польської сходознавчої науки. Дискусія продовжилася на наступному з'їзді, що відбувся в червні 1933 р. у Кракові після того, як історик Ольгерд Гурка (1887–1955) виступив із пропозицією створити збірку документів під назвою «Ісламські пам'ятки, що показують діяння Польщі» (*Monumenta Islamitica res gestas Poloniae illustrantia*), який би містив найголовніші джерела з історії Польської держави, але одностайності в цьому питанні досягти не вдалося [4, с. 579–580].

Основною формою діяльності Сходознавчого товариства у міжвоєнний період була видавнича діяльність. Науковим органом Товариства від 1924 р. став «Орієнталістичний щорічник». Перший том цього видання (у двох частинах) з'явився у 1915 і 1919 рр. у Кракові, а далі осідком редакції став Львів. До літа 1939 р. вийшло друком 13 томів «Орієнталістичного щорічника». Спільно із Національним закладом ім. Оссолінських Польське орієнталістичне товариство заснувало популярну видавничу серію «Східна бібліотека» (*Biblioteka Wschodnia*). Метою її діяльності було визначено публікацію «праць, які б інформували про Схід, історію подорожей, монографії в галузі культур Сходу, переклади зі східних мов [4, с. 578] тощо.

Діяльність Польського сходознавчого товариства фінансувалася за рахунок членських внесків (у 1924–1939 рр. розмір внеску складав 6–15 зл.), державних субвенцій та фінансової допомоги від фондів розвитку науки [4, с. 583]. Отже, у міжвоєнній Польщі сходознавчі студії здійснювали кілька наукових об'єднань. У складі Польського орієнталістичного товариства

працювали сходознавці Богдан Барановський (1915–1993) – історик, науковий стипендіат (1937–1939) у Головному державному архіві давніх актів у Варшаві, (звичайний член товариства від 1937 р., дійсний – від 1939 р.); Євген Завалинський (1911–1993) – львівський історик, тюрколог, дійсний член від 1939 р.; Тадеуш Ковальський (1889–1948) – сходознавець, тюрколог, арабіст та іраніст, професор Ягеллонського університету (Краків), дійсний член товариства від 1923 р., спеціалізація – мусульманський Схід і тюркські мови; Леон Кричинський (1887–1939) – історик, юрист, суддя у Вільно, Замості та Гдині, дійсний член товариства від 1932 р., спеціалізація – литовські та кримські татари; Владислав Зімніцький (1897–1979) – сходознавець, тюрколог (Вільно), звичайний член товариства від 1930 р., спеціалізація – осmano-турецька мова) та ін. [4, с. 587, 588, 589, 592].

Як відомо, становлення Євгена Завалинського як вченого відбувалося у 1930 рр. у польському сходознавчому осередку Львова. У нарисі «Польща в захисті культури», висвітлено те, чого не міг зробити у книзі, а саме подати відвертий ревізійоністський погляд на проблему міждержавних відносин Польського королівства та Оттоманської Порти у XV–XVII ст., який заперечував польську історіографічну традицію [12, с. 120].

Зацікавлення згаданою проблематикою проявляли також вчені університету імені Стефана Баторія, що діяв у Вільно в 1919–1939 рр. Тут працювали історики Людвік Колянковський [44; 45], Станіслав Костяковський, Казімеж Ходиніцький, очільник кафедри історії Середніх віків та допоміжних дисциплін та інші вчені.

Активними були тюркологічні студії у Варшавському сходознавчому інституті в 1934–1938 рр. Ініціатором їх запровадження був тюрколог, литовський караїм **Ананій Зайончковський** (1903–1970). Філологічні студії він завершив в Ягеллонському університеті (1925–1929). Його науковим керівником був

краківський тюрколог Тадеуш Ковальський, завдяки якому отримав наукові стипендії для сходознавчих студій в Берліні, Стамбулі, Парижі (1930–1931). У тому ж 1930 р. він вступив до Сходознавчого товариства. Для нього у жовтні 1932 р. було відкрито Інститут орієнталістичний при Варшавському університеті, хоча, як відомо, від 1928 р. у Варшаві вже діяла Сходознавча школа. Самостійну дослідницьку та викладацьку діяльність розпочав у 1933 р. після захисту хабілітаційної праці на тему «Студія над староосманською мовою». У Варшаві проживав з осені 1932 р., в університеті викладав із травня 1934 р. З тієї пори й бере свій початок тюркологічний семінар Ананія Зайончковського і початки кафедри тюркології. На перших порах його слухачами було від 4 до 12 осіб. Серед них магістр історії Ян Рейхман, Юзеф Шулімович, Арманд Стефанський, Богдан Барановський та інші. У 1934–1935 навчальному році слухачі тюркологічного семінару під керівництвом А. Зайончковського працювали над темою «Історія турецької культури й літератури XVI–XVIII ст.». Наприкінці 1935 р. А. Зайончковський отримав вчене звання професора. Він творчо співпрацював з істориками Людвіком Колянковським, Стефаном Кучинським, Владиславом Конопчинським, Янушем Паєвським, Янушем Волінським, Ольгердом Гуркою, які досліджували історію польсько-турецьких воєн та історію Кримського ханату і Великої Порти [57, s. 109, 110, 111, 112–113, 114].

Історію та історіографію польської орієнталістики у Варшаві досліджували також Ян Рейхман (1910–1975) [55], Ян Тишкевич [57], а пізніше Владзімеж Зайочковський (1914–1982) [67] та інші.

Завдання дослідників історії османських і кримських походів в українські й польські землі чітко окреслив Александр Чоловський на четвертому з'їзді польських істориків у Познані 6–8 грудня 1925 р. У своєму виступі доповідач сформулював

такі дослідницькі проблеми, як от: пошук і нагромадження різних, досі невідомих матеріалів про татарщину; їх упорядкування й видання; всебічне й критичне опрацювання проблеми організації оборони південно-східних (українських) територій; монографічні опрацювання окремих турецьких і татарських нападів; укладення хронології набігів, вивчення польсько-кримських дипломатичних відносин; створення узагальнювальної синтетичної праці з цієї проблематики [23, s. 6–7].

На думку Чоловського, історію татарських набігів слід вивчати, починаючи з монгольського періоду, тобто від XIII до XVII ст. Початком ординських нападів вчений вважав 1474 р., а загальна кількість ворожих вторгнень за період 1241–1699 рр., згідно з його спостереженнями, сягала 164–200 нападів [23, s. 2–3].

Отже, на середину 20-х рр. XX ст. були сформовані основні методологічні засади пошуково-дослідницької діяльності науковців з вивчення історії османських і ординських набігів на українські й польські землі.

Публікації джерел

Джерелознавчий аспект розглянутої нами проблематики досліджував **Ольгерд Гурка** (1887–1955), професор Львівського університету (1930) і директор Сходознавчої школи при цьому ж університеті. Із 1915 р. вивчав східну проблематику*. У 1931–1939 рр. він працював у Сходознавчому інституті Варшавського університету на посаді вченого секретаря. Вчений закликав істориків і сходознавців видавати окремі серії джерел. Дослідник віднайшов й опублікував дві молдавські й одну кримську хроніки (одна з яких датована серединою XVII ст.). Однак брак фа-

*Maj I. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939 / Ireneusz Piotr Maj. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. – 336 s. – (Seria Wschodnia).

хівців й організаційні труднощі завадили здійсненню його задуму з видання східних джерел, у яких містяться відомості про ординські походи в українські землі Речі Посполитої [56, s. 308].

Цікавим історичним джерелом османського походження є публікація Ольгердом Гуркою **«Невідомого життєпису Баязида II»** [41, s. 375–427]. У цьому наративі історик виявив маловідомі факти з історії турецьких нападів на українські землі [41, s. 412–424].

Уперше відомості про свою археографічну знахідку дослідник оприлюднив на засіданні Львівського відділення Польського історичного товариства 20 липня 1938 р. Під час бібліографічних і каталогових пошуків у Британському музеї в Лондоні ним виявлено татарську реляцію османською мовою, дотичну польських подій 1648–1649 рр. «Дослідження східних джерел у Польщі, – зауважує О. Гурка, – зароджується під французьким впливом і за його зразком» [41, s. 375, 379, 38].

За спостереженнями вченого, в середині XV ст. Польське королівство було ще цілком поза увагою османських істориків. Першою працею, дотичною Польщі, є **«Історія початку цесарів оттоманських»**. Рукопис цього твору виявив Ольгерд Гурка у фондах Національної бібліотеки в Парижі. Переклад французькою здійснено у 1733 р. Власне, цей життєпис падишаха містить відомості про часи панування султана Баязида II (1481–1512). У наративі є відомості з історії Польського королівства за 1496–1499 рр. «Життя Баязида II», на той час було нововідкритим історичним джерелом. Рукописну копію документу виготовлено у 1732 р. Записи зроблено на пергаментному папері XVIII ст. Документ на час віднайдення зберігався під номером 922 в зібранні «Манускрипти турецькі». Доповнення (Supplement). Обсяг його 64 сторінки турецького тексту та 174 – французького перекладу. На титулі назва твору «Історія Баязи-

да II...». Автор тексту невідомий. Вступ до цього джерела відсутній. Рукопис потрапив на зберігання як подарунок графа Маурепаса 28 жовтня 1743 р. О. Гурка припускає, що то може бути уривок з якогось більшого твору. Його форма є чимось середнім між хронікою і літописним оповіданням. Починається опис від народження султана. Текст документу місцями пошкоджений [41, s. 388, 399, 391–392, 393].

Зміст рукопису містить відомості про захоплення турками Аккерману (Білгороду) у 1484 р., пояснює формування влади кримських ханів на теренах Буджаку, обґрунтовує виникнення так званого уряду *аги*, повідомляє про походи османців у Молдавію [41, s. 394, 395].

Значення «Життепису Баязида» для польської історії, на думку О. Гурки, полягає не тільки в описі різних подій 1497 р., а, власне, у першому докладному висвітленні турецьких наїздів на Польщу в 1498 р. [41, s. 409]. Згадане джерело висвітлює події походу Балі-бея Малкоч-оглу (сина Малкоча) із стамбульських позицій, водночас подає хронологічні відомості, що відсутні в інших османських джерелах. Назви знищених османцями поселень джерело не згадує, проте додає чимало цікавих деталей перебігу самого нападу. Ольгерд Гурка подає витяг з «Життепису Баязида», з якого стає зрозумілим, що мобілізацію війська для походу у польські землі з дозволу султана здійснював Балі-бей Анатолії та Румелії. Ці війська склалися із 7 більших й 9 менших підрозділів. Розвідувальні відомості отримували від купців, одного з яких разом із товаром османці захопили біля Кам'янця-Подільського. Звісно, отримані відомості перевіряли через інших осіб. Далі у життеписі повідомляється про здобуття Чортківського замку, найменування якого не вказано. Припущення стосовно назви здійснив сам дослідник О. Гурка. 15 травня 1498 р. після здобуття замку чоловіків було знищено, а жінок та всіх, хто там залишився, забрано в неволю, майно пограбовано,

поселення спустошено. Далі це османське джерело повідомляє, що під час захоплення замку «воїни правдивої віри» (бл. 3 тис. осіб) так захопилися грабунком, що злегковажили безпекою й опинившись у вогняному кільці пожежі, заживо всі згоріли «на попіл» разом із награбованим [41, s. 412, 413].

У згаданій османській хроніці також є повідомлення про облогу турками Львова, хоча його назви не вказано. 19–20 травня 1498 р. «воїни правдивої віри» підійшли до однієї вельми укріпленої місцевості, котра мала 4 000 захисників. Під час цих подій прибуло й татарське військо, котре приєдналося до османців. Нападники відмовилися від захоплення міста, але спустошили костели, винниці, сади на передмістях Львова. Далі нападники спустошили інші місцевості краю, захопили великий ясир (50 тис. осіб), який поділили поміж себе з розрахунку 500 осіб на одного командувача – *мірзу*. Джерелом інформації про події нападу у травні 1498 р. є повідомлення самих учасників нападу. Однак автор «Життєпису Баязида» належав до того кола османських істориків, котрі неохоче й дуже стисло повідомляли про невдачі султанської армії. Найважливішим повідомленням цього османського джерела про травневий напад 1498 р. є звістка про приєднання татар до османського війська, про що раніше зовсім не повідомлялося. «Життєпис Баязида» також дає змогу усталити кількість та послідовність нападів, яких у 1498 р. було чотири: травневий напад Балі-бея, повторний його набіг у червні-липні 1498 р. Саме в цей час до турків доєдналися татари Менглі Герая, які спустошили Волинь. Третім був набіг війська молдавського господаря Стефана, який розпочався 22 червня й тривав до початку серпня 1498 р. Молдавани спустошили околиці Теробовлі, Бучача, Підгайців та Львова. Пізньої осені 1498 р. розпочався четвертий напад Балі-бея, який був заохочений попередніми успішними набігами. Цього разу склад його війська був дещо іншим. Більшість воїнів складала етнічні туркмени. Його

реальна чисельність не перевищувала 20 тис. вершників, котрі змогли вивести більше 15 тис. невільників. Інформаційно-історична вартість згаданого джерела в тому, що у ньому вперше описано перебіг осінньо-зимового нападу Балі-бея, який відсутній в інших східних джерелах. Ольгерд Гурка подає витяг з цього нарративу, з якого видно, що напад переслідував виключно грабіжницькі цілі. Далі невідомий автор вказує на безбожність, зарозумілість і пиху його учасників – туркмен. Нападники нищили міста, замки, більш як 400 храмів. 8–10 січня 1499 р. почався відступ ворожої армії. Саме в цей час вона вийшла до Дністра. Але подальше просування османців затримав потужний снігопад, що тривав 15 днів та сильні морози. Почався страшний голод, під час якого коні їли свої сідла, а вояки – коней. Більша половина війська загинула. Власне, момент невдач османської армії турецькі джерела намагаються обминати, тоді як східно-європейські нарративи, навпаки, висвітлюють його доволі детально [41, s. 414, 415, 416, 418, 419, 420].

Важливим є уточнення О. Гурки стосовно помилки, якої допустився австрійський історик-орієнталіст Йозеф фон Хаммер-Пургшталь (1774–1856). Він поєднав відомості османських джерел з християнськими й переніс епізод загибелі османського війська в січні 1499 р. на весну-літо 1498 р., що цілком не відповідає дійсності. О. Гурка допускає, що напад Балі-бея міг розпочатися наприкінці жовтня 1498 – на початку листопада 1498 р. й не виключає повторну участь у ньому татар, котрі були провідниками на місцевості. Суворя зима застала нападників в околицях Галича й до кінця січня турки були нерухомі через снігові завії. Лише в лютому 1499 р. вони змогли пройти на територію Молдавії. 26 березня 1499 р. венеціанський резидент Грітті відправив до Константинополя звістку про катастрофу османського війська поблизу Дністра. Із 20 тис. турецьких воїнів уціліло

10 тис. Самі турки власні втрати подають у кількості 6 тис. воїнів [41, s. 421, 422].

Загалом, виявлений Ольгердом Гуркою «Життєпис Баязида» є важливим інформаційним джерелом з історії перших турецьких набігів на галицькі землі, котре доповнює наявні відомості про ці події, зокрема, фіксує звістки про невдалий осінньо-зимовий похід турецько-татарських військ у 1498–1499 рр.

Активний пошук османських джерел проводив й сходознавець Ананій Зайончковський. Він здійснив філологічний аналіз листа султана Сулеймана I до польського короля Сигізмунда Августа з 1551 р., який зберігся османською мовою, в латинській транскрипції та в оригінальному перекладі на польську мову. Фотокопії цього документа використовувалися також як навчальний матеріал для слухачів тюркологічного семінару професор А. Зайончковського.

Реєстр бібліотеки Станіслава Кричинського засвідчує тісні наукові зв'язки Богдана Барановського з Абдулахом Зіхні. Історики обмінювалися виданими книгами та відбитками опублікованих статей, що свідчить про спорідненість їхніх наукових зацікавлень. На жаль, незавершеною залишилася докторська праця Станіслава Кричинського «Родоплемінний устрій кипчацьких татар на основі власних імен та назв місцевостей», котру він готував під керівництвом А. Зайончковського [57, s. 115–116, 117].

Український сходознавець, тюрколог, львів'янин **Євген Завалинський** (1911–1993) – єдиний українець, який захистив докторат зі сходознавства в міжвоєнному Львові, тобто був цілком сформованим українським представником орієталістики у польському середовищі [11, с. 298]. У другій половині 1930-х років – він єдиний вчений львівської сходознавчої школи, який спеціалізувався в історичній тюркології (османістиці), спеціально вивчав польсько-турецькі та українсько-турецькі відносини у

світлі турецьких джерел XV–XVIII ст. Один з перших в українському сходознавстві порушив проблему вивчення українсько-турецьких та українсько-татарських взаємин пізнього середньовіччя та раннього Нового часу [11, с. 321, 322].

У польській сходознавчій історіографії про Є. Завалинського згадували лише принагідно, головним чином, завдяки двом його польськомовним працям **«Польща у турецьких хроніках XV і XVI ст.»** та **«Збірки турецьких документів у бібліотеці Чарторийських у Кракові»**. Про ці роботи у контексті дослідження османської дипломатики згадували відомі польські сходознавці Ананій Зайончковський та Ян Райхман. Знання про Польщу, на їхню думку, було б недостатнім без інформації, яка міститься у турецьких хроніках. Є. Завалинський поряд із О. Гуркою єдині досліджували цей вид джерел у міжвоєнний період. Згадував працю Є. Завалинського над османськими хроніками й тюрколог Влодзімеж Зайончковський [11, с. 300].

Сьогодні завдяки дослідженню львівського історика Андрія Фелонюка маємо докладний науковий портрет вченого-сходознавця та цілісний біографічний нарис про Євгена Завалинського. Зокрема відомо, що в 1929–1933 рр. він навчався на гуманістичному факультеті університету Яна Казимира у Львові. Вивчав, головним чином, тюркологію та арабістику (історична група) під керівництвом проф. З. Смогожевського (у 1929/30–1930/31 навчальних роках). Був слухачем таких спецкурсів цього професора, як: «Інтерпретація арабських історичних текстів», «Інтерпретація турецьких історичних текстів». Після відходу у засвіти згаданого сходознавця студіював виключно тюркологію у проф. В. Котвича у 1931/32 – 1932/33 рр. Значну увагу приділяв вивченню арабської та турецької мов, читанню та інтерпретації арабських і турецьких текстів, що засвідчує спеціалізація Є. Завалинського зі сходознавства – арабістика і тюркологія (османістика). Його навчання в університеті завершилося

захистом магістерської роботи на тему **«Облога Азова у 1695 р.»**. Облогу Азова московськими військами 1695 р. він дослідив на підставі хроніки османського історика Сілахдара Фіндіклілі Мехмет-аги (1658–1723). Невдовзі після захисту отримав диплом магістра філософії в ділянці сходознавчих наук. Він добре володів українською, польською, російською, турецькою, німецькою, арабською, французькою, слабше – англійською та перською мовами [11, с. 302, 303, 304, 305].

Упродовж 1933–1935 рр. Є. Завалинський під керівництвом В. Котвича підготував дисертацію **«Польща у турецьких хроніках XV і XVI ст.»**. Захист докторату з філософії (орієнтальної філології) відбувся 15 червня 1936 р. [11, с. 305–306, 307]. Докторську працю було опубліковано в Стрию в 1938 р. у серії «Collectanea Orientalia». У цій роботі на підставі восьми опублікованих хронік турецьких істориків XV–XVI ст., які йому були доступні у Львові або ж у копіях з бібліотек інших міст, вчений висвітлив політику Османської імперії щодо Польського королівства, процес зближення політичних інтересів Османів та Ягеллонів упродовж XV ст. у Дунайсько-Придністровському регіоні, які закономірно переросли у військове протистояння. Автор довів, що військова акція захоплення морських портів Кілії та Білгорода 1484 р. була спрямована не проти Польщі, а проти Молдавії, дуже непокоїла польських вельмож, які вбачали у цьому загрозу польським інтересам [11, с. 308; 68].

Після захисту докторської дисертації Є. Завалинський не отримав викладацької та наукової роботи в університеті. Важко судити чому, однак можна припускати, що на заваді стала його національність. Однак у 1938–1939 рр. він продовжував наукові дослідження, спеціалізуючись на турецькій дипломатиці й палеографії. Вченому вдалося отримати стипендію Національного фонду культури ім. Юзефа Пілсудського (Fundusz Kultury Narodowej), завдяки якій упродовж жовтня 1938 – вересня 1939 рр.

він працював у краківських та варшавських архівах над турецькими й татарськими документами з історії України [11, с. 309].

Стажування у Кракові дослідник розпочав 15 жовтня 1938 р., а його опікуном й керівником був Тадеуш Ковальський. Наукові пошуки відбувалися успішно. У той час Є. Завалинський розпочав роботу над статтею про турецькі й татарські документи в Бібліотеці Чарторийських [69]. Остаточного приготування цієї студії науковець завершив у лютому 1939 р. Тоді ж він передав працю на апробацію Т. Ковальському, який схвально відгукнувся про дослідження та її автора [11, с. 309–310].

У цій студії автор з джерелознавчої точки зору охарактеризував близько тисячі турецьких, кримських та калмицьких документів. У вступній частині Є. Завалинський порушив проблему опису турецьких документів архівними установами. На підставі історіографічних джерел він здійснив огляд османської документальної спадщини у різних країнах [11, с. 311; 69, s. 113–121].

Далі вчений продовжує дослідження турецьких документів у польських збірках, головним чином у Кракові й Варшаві. Здійснює їх джерелознавчий огляд. Зокрема, автор зупинився на історії формування збірки османських документів з Бібліотеки Чарторийських у Кракові. Дослідник прийшов до висновку, що вона сформувалася на базі архіву Тадеуша Чацького з Порицька, «пулавського зібрання» князів Чарторийських та архівів Сенявських. У третій заключній частині праці Є. Завалинський за видовою ознакою охарактеризував документи, оригінали яких сягають середини XVII ст., поділивши їх на *османські документи* (фірмени султанів до польських королів (більше 50 оригіналів та копій), листи візирів до королів (бл. 25), листи турецьких вельмож різного рангу до польських урядовців (бл. 60 документів), документацію турецьких посольств у Європі (10), польських посольств у Туреччині (бл. 150), акти різного характеру, які сто-

суються польсько-турецьких відносин (бл. 250), та документи, у яких йдеться про відносини Туреччини з іншими країнами. Окремо були згруповані *кримські документи* (ханські ярлики до польських королів (бл. 70), листи кримських урядників до польських дигнітаріїв (20). Виокремлено й *калмицькі документи* турецькою мовою (10), які є фрагментом польсько-калмицького листування бл. 1653 р. Завершується дослідження розлогою анотацією німецькою мовою [69, s. 113–120, 121–127, 128–132; 11, с. 312].

У згаданій оглядовій статті, присвяченій розшуку османських і татарських документів в архівах та бібліотеках Європи й Америки, Є. Завалинський констатує наявність значної кількості османських рукописів в усіх бібліотеках Польщі. Найбільше їх у Головному архіві давніх актів у Варшаві та бібліотеці Національного музею ім. Чарторийських у Кракові. У Львові, в Національному закладі ім. Оссолінських (*сьогодні ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – І. Т.*), напередодні Другої світової війни дослідник виявив 80 османських документів, у тому числі й акти дипломатичної місії П. Бенуа. Декілька з них зберігалися в зібранні Дідушицьких (папка Голембйовського) [69, s. 121].

У бібліотеці Чарторийських найдавніші документи сягають часів правління короля Яна Казимира (1648–1668). Пакет османських рукописів тут зберігався під шифрами (сигнатурами) В. Cz. 2760 та В. Cz. 2766. На думку дослідника, найбільш інформативними з них є листи османських візирів до польських королів (бл. 25 док.). За словами науковця «матеріалу політичного у них інколи більше, ніж у фірменах. Тут чітко окреслена проблематика й контент (заколоти, козацькі походи, ясир) [69, s. 124, 128] і т. ін.

Значний обсяг документів у зібранні Чарторийських (150) присвячено польським дипломатичним місіям (Боровського, Александровича, Стадницького та ін.) до Істамбулу. Із кримсь-

ких документів тут зберігається 70 ханських ярликів для польських королів Яна Казимира, Яна Собеського, Августа II та польських можновладців Синявського, Любомирського, Яблоновського. У цих документах зафіксовані татарські пропозиції співпраці супроти Московії, прохання про грошову підтримку, повідомлення про посідання влади, обіцянки надання військової допомоги [69, s. 129, 131] тощо.

Матеріал статті добротню удокументований, інформативно насичений, дає цілісне уявлення про місцезнаходження та зміст османської й кримської документації XVI–XVIII ст., історію формування документальних колекцій і зібрань.

Окремі документи з історії польсько-турецьких воєн 60–70-х рр. XVII ст. видав професор Познанського університету **Юзеф Відаєвич** (1889–1954). Його публікація містить витяги із книги сучасника подій – ксьондза Станіслава з Березанки (Бережанського) «**Костел Буський**». У 1677–1693 рр. Станіслав був вікарієм, а в 1693–1738 рр. пробошем (парохом) в Буську (*тепер місто у Золочівському р-ні Львівської обл. – І. Т.*). С. Березанський описує епізоди татарських нападів на Буськ: у 1667 р. коли татари Селім-Герая (1671–1678) та козаки Петра Дорошенка, гетьмана Війська Запорозького Правобережної України (1665–1676), намагалися захопити місто. Йдеться також про напад на Буськ османського відділу Капудана-паші у 1672 р. У розділі третьому книги описано план захисту оточених у костелі захисників Буська. На основі розповідей очевидців у книзі подано захоплення й спустошення міста Поморяни [60, s. 539].

В окремому документі за 1667 р. охарактеризовано наступальні дії татар і козаків на костел. «Вони йшли пішим строєм, стріляли з луків, але не завдали великої шкоди захисникам завдяки втручання Матері Божої». Ідея провіденціалізму у цьому творі займає чільне місце [60, s. 540]. У документі також повідомляється про наближення османських військ до Львова,

адже саме з табору під Буськом султан Магомет IV (1648–1687) відправив Капудана-пашу до Золочева. Зі свого боку Ю. Відаєвич уточнює напрямок руху османців до Львова. Він зауважує, що хан Селім Герай і Капудан паша Халеб 10 вересня 1672 р. минули Гусятин і 20 вересня підійшли до Львова, а основні сили турків прибули сюди 24 вересня. Зважаючи на вказані терміни, Відаєвич припускає, що бій захисників Буська з нападаючими міг відбутися між 16 і 20 вересня 1672 р. За словами сучасника події С. Бережанського, «тутешні люди-втікачі, чинили впертий опір наступаючим, незважаючи на нестачу спорядження». Тим часом Львів, не маючи змоги захиститися, відкупився, залишивши в заручниках 13 своїх громадян (у *Станіслава Гурського – 12 громадян. – I. Т.*) [60, s. 541].

Підсумовуючи, Ю. Відаєвич наголошує на джерельній інформативності книги С. Бережанського, зауважує, що ця книга є переконливим свідченням успішної самооборони українського населення на окраїнах Речі Посполитої, вона містить чимало важливих і незнаних фактів з минулого м. Буська. Стосовно нападів 1667 р. та 1672 р., то вони подані як окремі цілісні епізоди періоду турецько-польських воєн XVII ст. [60, s. 539].

Цікавим явищем польської історіографії міжвоєнного періоду поряд із виданням наукових монографій і статей з історії турецьких і татарських набігів на українські й польські землі була публікація історичних джерел. Вони виходили друком, зазвичай, у вигляді додатків до наукових збірників під рубрикою *Miscelanea (різне)*. Активним видавцем джерел із зазначеної тематики був професор **Януш Волінський** (1894–1970) (*фото 4*). У 1936–1939 рр. – викладач Школи політичних наук НДІ Східної Європи у Вільнюсі. Він автор 11 документальних публікацій, серед яких чимало джерел з історії польсько-турецької війни 1674–1676 рр. [58, s. 572, 576].

У збірнику статей і матеріалів «Перегляд історично-військовий» (1930) він опублікував «Щоденник Міхала Паца з 1676 р.» [61]. У ньому великий гетьман литовський (1667–1682) у хронологічній послідовності висвітлює перебіг Журавненської воєнної кампанії 1676 р. Записи у щоденнику охоплюють період від 19 серпня до 28 жовтня 1676 р. Інколи вони мають загальні формулювання, а подекуди докладний опис подій. Вирушивши з-під Львова 19 серпня, литовське військо через три дні пододало Дністер біля Жидачева. 23 серпня вранці литовці були вже біля Журавна, де турки й татари здобували місто, але, побачивши підмогу, відійшли, підпаливши фільварок. Наступного дня під Войниловом війська гетьмана допомогли розбити турків, серед розгромлених ворожих військ було багато полонених і вбитих. Чимало їх знищено на річкових переправах. Взято в полон значного татарського достойника – мурзу [61, s. 152].

26 серпня литовське військо збудувало під Журавном укріплений табір. Того ж дня польська артилерія відкривала вогонь по ординцях, що наступали. 29 серпня, упродовж цілого дня, аж до ночі, тривали бої, під час яких здійснено атаку на позиції литовських військ. У турків убито гармаша. Загинув значний турецький паша, син ханський зазнав поранення, знищено чимало значних татарських і турецьких достойників [61, s. 153].

Завершуються щоденникові записи повідомленням про умови перемир'я, згідно з якими передбачалось взаємне звільнення з полону, передача туркам Поділля й України, окрім Білої Церкви та Паволочі. Попри все, ординці на ринку, як худобу, продавали невільників. 18 жовтня розпочався відступ османського війська [61, s. 155, 156]. Гетьманські нотатки не позбавлені суб'єктивізму. Загалом, вони суттєво доповнюють картину воєнних дій на теренах Руського воєводства у 1676 р.

Цікавою є підбірка документів Януша Волінського, відома під назвою «Собесціана 1675 року» [64]. У ній історик опуб-

лікував 24 документи, приурочені подіям воєнної кампанії короля Яна Собеського 1675 р. зокрема бойовим діям під Львовом і Тереховлею. Документи почерпнуто, головним чином, з Бібліотеки ординації Замоїських, зокрема колишнього зібрання Яна Гнінського з музею Чарторийських у Кракові [64, s. 231].

Інформаційно вагомим для висвітлення подій Журавенської кампанії 1676 р. є також донесення великого коронного гетьмана Дмитра Вишневецького [62].

Таким чином, публікації історичних джерел: донесень про воєнні дії, листів королів та командувачів військ, щоденників, записок учасників й очевидців подій та інших наративів, у яких детально висвітлено перебіг військових кампаній та окремих епізодів турецько-польських воєн XVII ст. і татарських набігів, значною мірою збагатили археографічні надбання польської міжвоєнної історичної науки.

Активним видавцем і популяризатором історичних джерел, дотичних до історії українських земель у складі Руського воєводства, був польський історик **Александр Чоловський**. У вступі до публікації «**Інвентар Тереховлянського замку 1551 р.**» [32] А. Чоловський здійснив розгорнутий аналіз змісту документу, подав штрихи минулого замку з княжих часів. Про походження рукопису «Інвентаря...» автор повідомляє, що придбав його у варшавського антиквара ще в 1906 р. Текст документу публікатор відтворює без змін у тодішньому стилі й мовному правописі. Повна назва документу «Інвентар опису речей Тереховлянського замку і приналежних до нього фільварків». Документ складено в грудні 1551 р. у зв'язку з відходом у засвіти тодішнього тереховлянського старости Бернарда Мацейовського. Текст написаний писарем Томашем Дембовським старопольською мовою, місцями не розбірливий. До складу інвентаризаційної комісії, складеної 16 грудня 1551 р., увійшло 9 осіб, серед них: галицький війський Якуб Будзановський, підстароста

теребовлянський Сигізмунд Гайковський, місцевий плебан Станіслав Вільчопольський [32, s. 18–19] та інші.

З-поміж деталей опису зовнішнього вигляду замку та його внутрішніх будівель і начиння зупинимось на двох важливих для нашої проблематики факторах: стані оборонних укріплень і озброєнні. Зовнішні укріплення мали комбіновану конструкцію. На час опису стіни замку з півночі й сходу були споруджені з дубових колод, а з півдня і заходу муровані з каменю. Кам'яні стіни залишилися ще з казимирових часів, а дерев'яні у 1534 р. спорудив Анджей Тенчинський. Вхід до замку був з півночі через браму з дерев'яною сторожовою вежею. Із важливих стратегічних об'єктів твердині слід назвати глибоку криницю, розміщену у західній частині споруди, ближче до центру. Воду черпали за допомогою ланцюга на коловороті з дерев'яним колесом [31, s. 19, 22, 23; 32, s. 101].

На території замку була також церква, про яку Чоловський у передмові до публікації не згадує. Мешканці замку – челядь 16 осіб, перелічені згідно з обов'язками [32, s. 101, 102].

Характерною особливістю забудови Теребовлянського замку є відсутність захисних веж по периметру споруди, за винятком в'їзної надбрамної. Головною перевагою обороноздатності замку було його розташування на високій горі, тобто недоступність з трьох боків, окрім північного. Однак й тут у 1551 р. вже було викопано рів шириною 60 ліктів. Як засоби захисту використовувалися також ламаний камінь і дерев'яні колоди. Покрівля приміщень комори служила помостом для складування каміння для відбиття нападу. Вона мала вигляд частоколу. У замкових коморах, розташованих вдовж східної стіни твердині, зберігалися запаси вогнепальної зброї і спорядження. Зокрема 1 нова бронзова гармата і 2 старі, залізні не діючі, 15 старих зіпсутих рушниць, 33 гаківниці, 1 півгаківниця, 1 довга рушниця, аркебузів або важких рушниць – 26. До них боєзапасів: гар-

матних ядер 404, 18 форм для відливання різних ядер, зарядів до гаківниць 1234, до аркебузів 2041. У замку було обмаль сировини для виготовлення пороху: вугілля (0,5 бочки), селітри (0,5 бочки) і сірки (1 бочка). Тим часом готового пороху було 5 великих бочок і 9 малих. Із колючої зброї 14 списів і 21 рогатина. Зі спорядження – два мідних сигнальних бубни [31, s. 23; 32, s. 99, 100, 101].

Всього, за нашими підрахунками, на озброєнні в захисників замку було 76 одиниць стрілецької зброї, одна нова гармата і дві застарілі зіпсуті, 35 одиниць колючої зброї. Нічого не сказано про луки і стріли, кинджали й ножі. Значними були запаси ядер й рушничних набоїв, але невідомо, якого калібру. Тому, незважаючи на нібито значний арсенал озброєнь, ступінь його придатності для застосування викликає певні сумніви. Слабкою ланкою в обороні замку була відсутність луків і стріл і недостатня кількість списів. Нічого не сказано про запалювальні суміші для захисту від ворогів, а також про захисні обладунки – шоломи, щити, шаблі на випадок рукопашного бою. Отже, із наявного у коморах озброєння важко зробити висновок, що замок був готовий до оборони. Тому слушним був висновок комісії про те, що «замок потребує ремонту і забезпечення» [32, s. 101]. Ситуація змінилася, коли теребовлянським старостою став Якуб Претвіч. У 1630 р. новим старостою Александром Балабаном завершено спорудження мурованого замку нового типу, відмінного від попереднього [31, s. 24–25].

Загалом опублікований «Інвентар...» належить до найдавніших і рідкісних на галицьких землях описових документів такого типу. У ньому детально описано забудову, озброєння і господарське начиння твердині. Здійснений опис дає певне уявлення про умови життя його мешканців і засоби захисту від ворогів.

У брошури про Олеський замок автор також повідомляє про публікацію інвентарного опису Олеського замку, складеного у 1664 р. [33, с. 9].

Окремі документи дипломатичної переписки польських володарів з кримськими ханами опублікував учень Тадеуша Ковальського **Абдуллах Зіхні** [70], який виявив понад 700 листів та ярликів (*грамота, письмовий указ хана*. – *І. Т.*). Найбільше їх – 100 зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, чимало таких документів серед рукописів музею Чарторийських у Кракові, бібліотеках ординацій Замойських і Красінських у Варшаві, архіві в Курніку, університетській бібліотеці м. Вільно (Вільнюс). Найдавніший із них – ярлик хана Гаджі Герая до Казимира Ягеллончика датований 1461 р. Інформативним щодо намірів орди є ярлик 1657 р., у якому хан Мегмед Герай повідомляв про намір вирушити через українські землі на допомогу польському королю Янові Казимиру для придушення заколоту трансільванського князя Юрія Ракоці I (1648–1660). У документі з цього приводу мовиться так: «До Вас відправлено одного із близьких нам Дедеш-агу для отримання від Вас відомостей про те, чи нам переправлятися через Дніпро зі всіма татарськими, ногайськими й черкеськими військами. Об'єднавшись, ми поб'ємо угорців. Не час для байдужості й легковажності» [70, с. 400, 404].

З-посеред інших офіційних листів до Речі Посполитої Абдулах Зіхні опублікував три ханські ярлики з 1654, 1662, 1663 років, а пізніше згадуваний вище документ з 1657 та 1665 років. Усі вони побачили світ у збірнику «Rocznik Tatarski» в 1932 і 1935 роках [57, с. 114].

Причини османських і татарських набігів

Вказану проблематику досліджував польський історик **Людвік Колянковський** (1882–1956) (*фото* 3). 3 червня 1935 р. на з'їзді «Польського історичного товариства» у Львові він

виголосив доповідь «Проблема Криму в історії Ягеллонській» [44]. Початком татарських нападів на руські коронні землі автор вважає 1438 р. Тоді військо руського воєводи Михайла Бучацького було розгромлене, а сам командувач загинув [44, s. 285].

У центрі уваги автора причини ординських набігів, основна з яких, на думку вченого, – «недостатній захист краю (*південно-східні землі. – І. Т.*) перед чапулами степовиків» [44, s. 280].

Важливим чинником ворожих вторгнень історик вважав перенаселення Криму, адже до 200 тис. осіб перекопської орди у XVI ст. додалось ще 300 тис. заволзьких татар [44, s. 282]. Окрім демографічної перенасиченості, важливим чинником, що спонукав до набігів, були й природні умови Криму, зокрема, засушливий клімат, що призводив до нестачі їжі. «Постійний голод і злидні були двигуном тих (нападницьких) починань», – писав дослідник. Кримський хан Девлет Герай в одному із своїх листів зауважив, що «якби (*татари. – І. Т.*) утрималися від нападів на всіх, то не мали б з чого жити» [44, s. 281]. Звідси випливає грабіжницький мотив набігів з метою захоплення ясиру й здобичі, котрий був чи не найголовнішим в діях ординців.

До економічних факторів, котрими хани тиснули, а інколи й шантажували Річ Посполиту, була несвоєчасна виплата «упоминків», тобто данини. Річна сума цих виплат у 1521 р. складала 15 тис. зл., з яких половина готівкою, а решта – сукном. Загалом, у період 1506–1572 рр. Кримське ханство отримало у вигляді «упоминок» 400 тис. зл. Затримки з виплатою використовувалися як привід до набігів. Цікавий документ дослідник віднайшов серед матеріалів Литовської метрики. Це лист короля Сигізмунда I (1506–1648) до Ради Великого князівства Литовського, датований 1524 роком, в якому йшлося про відмову Польського королівства виплачувати ханові «упомин-

ки», а за ті кошти вирішено утримувати прикордонну службу [44, s. 286, 287].

Надаючи перевагу соціальним та економічним чинникам, Л. Колянковський не відкидає й політичних мотивів. Адже, щоб не допустити зближення короля Сигізмунда Августа (1548–1572 – роки правління) з Габсбургами, хан Сагіб Герай (1532–1551 – роки правління) наприкінці літа 1549 р. на прохання султана Сулеймана I (1520–1566 – роки правління) відправив у польські землі чапули на чолі з царевичем Іміном. Напад охопив Поділля і Волинь. Під час набігу в полон потрапив князь Федір Вишневецький [44, s. 285].

Отже, використовуючи джерела Головного архіву давніх актів у Варшаві, відділу рукописів бібліотеки в м. Курніку (Польща) та українські (Подільська метрика), Л. Колянковський здійснив об'єктивний аналіз соціально-економічних і політичних чинників татарських набігів на українські землі у складі Польської держави. Обминув автор лише воєнний чинник, тобто участь татарських військ у складі османської армії у стратегічних походах, унаслідок яких українські терени зазнавали значних руйнувань і спустошень.

Тема польсько-османських та польсько-кримських дипломатичних взаємовідносин

Польсько-татарські взаємовідносини XV – початку XVI сторіччя досліджував історик **Фелікс Конєчни** (1862–1949), професор університету ім. Стефана Баторія у Вільно (травень 1920 р.). У своїй статті, а згодом монографії про стосунки з Кримом, торкаючись ординських набігів, автор стверджував, що похід татарських військ Айдора, брата Менглі Герая, на Поділля і галицькі землі на початку літа 1474 р. був грабіжницьким нападом, організованим частиною орди без відома хана, з метою захоплення ясиру й здобичі. Водночас цей набіг був першим провісником заколоту в перекопській орді [46, s. 10].

Історик **Ізидор Хжонц** досліджував стосунки гетьмана Богдана Хмельницького з Кримським ханством і османською Портою, Молдавією і Семигородом [22]. Автор акцентує увагу на негативній реакції офіційного Істамбулу та тісному союзи гетьмана з кримським ханом Ісламом Гераєм (1644–1654 – роки правління) в умовах важкої війни турків з Венецією. Не бажаючи конфлікту з Річчю Посполитою, Істамбул наказував ханові розірвати відносини з козаками. До татар були застосовані санкції, а саме – заборона продавати й купувати татарських невільників. Конфлікт Порти з Кримом тривав до падіння влади султана Ібрагіма (8. 08. 1648). Дослідник припускає, що в оточенні султана, мабуть, були прихильники хана й Хмельницького, тому ймовірною версією перевороту, на його думку, було вороже ставлення султана до козаків [22, s. 297].

Молдавський господар відмовив Хмельницькому у військовій допомозі, але прагнув підтримувати з ним і Польщею добрі стосунки. Тим часом виникла суперечка з татарами, котрі провадили через Молдавію ясир, захоплений ними у 1648 р. на українських землях. Причиною суперечки став розгром молдаванами цього татарського відділу і захоплення невільників. Хан пожалівся на молдаван султанові. Молдавани оправдовувалися грабежами й руйнуваннями з боку татар. Невдовзі відбулися відплатні акції з боку ординців [22, s. 301].

Висвітлюючи взаємини Б. Хмельницького і семигородського князя Юрія Ракоці, історик стверджує, що для Ракоці Хмельницький був бажаним союзником, відповідно й гетьман був потрібний князеві, адже він був єдиним ворогом Польщі й міг звичайною диверсією відтягнути на себе значні польські сили з козацького фронту [22, s. 302]. Тим часом у війську Хмельницького було 4000 татар, яким гетьман обіцяв платити щорічно по 20 тис. зл., ще 30 000 ординців надійшло до козацького табору під Білою Церквою у квітні 1649 р. [22, s. 306]. Наприкінці трав-

ня прибули додаткові татарські відділи, які розташувалися між Білою Церквою й Бердичевом. До складу татарських військ увійшли загони кримської, білгородської, буджацької, добруджської та ногайської орд, турецькі добровольці з Румелії, Молдавії і Мультян. Негативним явищем у взаємовідносинах з козаками, зауважує автор дослідження, було те, що татари на річкових переправах таємно захоплювали козаків в неволю й відбирали у них стада коней [22, с. 306, 308, 309, 310].

Ізидор Хжонщ не ставив перед собою завдання висвітлити перебіг Зборівської воєнної кампанії 1649 р., яка включала облогу Збаража і битву під Зборовом. Він зупинився на підготовчому етапі, що включав дипломатичні перемовини й збір військових сил супротивників. Дослідник звернув увагу на підступні дії союзника Б. Хмельницького татар, які завершилися зрадою хана Іслам Герая.

Дипломатичні стосунки королівських посланців до Істамбулу та Бахчисараю також були в полі зору польських дослідників. Зокрема, вони привернули увагу історика Януша Волінського.

Януш Волінський, торкаючись проблематики відносин з татарами, констатував, що польсько-кримські взаємини визначалися не лише прагненням з боку кримчаків захоплювати ясир і здобич, а з польського – намаганням закрити для татарських чапулів шлях углиб Поділля. Вони також передбачали спроби Кримського ханату не допустити порушення рівноваги сил в Україні, що була під Московією. Важливим підсумком перемовин польського посланця Яна Карвовського з кримським ханом Іслам Гераєм було запевнення (обіцянка) кримського керівництва стримувати татарські набіги на Поділля і Покуття [65, с. 11–14]. Досліджуючи українські історичні джерела, Януш Волінський звернув увагу на зростаючу загрозу з боку московської монархії, котра поширила свою владу на Правобережну Украї-

ну. Дослідник згадав проєкт польсько-турецько-татарського союзу супроти Москви та небажання короля Яна Собеського допустити військово-політичну співпрацю Речі Посполитої з московитами. Дослідження Волінського містить покликання на маловідомі джерела з цієї проблематики [58, s. 575–576].

24 березня 1934 р. професор Януш Волінський виголосив доповідь **«Король Ян III і справа України 1674–1675»** [66], котра того ж року була опублікована як окрема стаття. Дослідження проведене на підставі значного кола джерел та фахової літератури, було присвячене «питанню української козаччини» Правобережної України. Автор звернув увагу істориків на протурецьку позицію гетьмана Петра Дорошенка у збройному протистоянні Речі Посполитої з Московією. Він вказав на ступінь політичної та військової загрози для поляків з боку московського війська, що вторглося на Правобережну Україну навесні 1674 року. Тим часом вторгнення османських військ призвело до краху московської інтервенції і повернення до Чигирин Петра Дорошенка, котрий здійснював політику лавірування щодо всіх учасників збройного протистояння. В умовах, що склалися, Собеський розпочав військовий наступ на Правобережжя й пошук кандидата на гетьманство, здатного забезпечити політичну стабільність в регіоні між Дніпром і Дністром. Він також вживав заходів для залучення на свій бік місцевого населення, котре противилося поверненню в Україну польської шляхти. Працю доповнюють декілька документів, присвячених темі дослідження. Загалом, українське питання автор висвітлив на широкому тлі тодішнього міжнародного становища, однозначно підтримавши концепцію «спільного ворога», яким для України, Речі Посполитої та Кримського ханства була Московія [66, s. 575].

У червні 1938 р. на основі цієї історичної розвідки Януш Волінський захистив хабілітаційну працю. До червня 1939 р. він

викладав всесвітню історію та історію Польщі Нового часу в інституті історії Варшавського університету [66, s. 572, 577].

Взаємовідносини Речі Посполитої з Кримом досліджував польський історик і краєзнавець **Чеслав Хованець** (1899–1968). Його історична розвідка **«Собеський і татарщина 1683–1685 рр.»** [21] написана під впливом зауважень та рекомендацій історика Александра Чоловського висловлених на четвертому з'їзді польських істориків у Познані в 1925 р. У своїй праці автор обґрунтував недостатність вивчення проблеми польсько-татарських дипломатичних і політичних відносин. Першу спробу заповнення цієї прогалини Чеслав Хованець здійснив у своєму виступі на засіданні Польського історичного товариства у Кракові 4 червня 1927 р. У наступному році цей виступ з доповненнями був опублікований у формі статті у науковому збірнику **«Квартальник історичний»** [21, s. 52].

В основі дослідження Чеслава Хованця рукописи бібліотеки палацу у Віллянові (Варшава), Чарторийських у Кракові, публікації джерел Францішка Ключицького, матеріалів бібліотеки Анджея та Йосифа Залуських, рукописи з колекції історика Євдоксія Гурмузакі (6 тис. документів дотич. Буковини) [21, s. 53–54, 56] та ін.

На думку автора, взаємини з татарами були складною проблемою для тодішньої польської дипломатії, адже Кримське ханство розглядалося не лише як потенційна воєнна загроза для Речі Посполитої, але як посередник у примиренні з Московією. Отож, польська дипломатія сподівалася на мирне врегулювання взаємин із Кримом. Найяскравіше ця тенденція проявилася в політиці Яна Собеського в період війни Священної Ліги з Османською імперією 1683–1685 рр. [21, s. 52, 53]. У розглядуваній нами період ця проблематика була недостатньо досліджена польськими істориками.

Ч. Хованець стверджує, що Янові Собеському вдалося ще під час битви під Віднем схилити на свій бік молдаван, мультян, семигородців. Більше того, хан Мурад Герай (1678–1683), отримавши наказ завдати удару польським військам з тилу, звелів татарам утікати, що сприяло розгрому османського війська. Не мали бажання битися татари з поляками й у битві під Парканами 10 жовтня 1683 р. [21, s. 54]. Такі кроки свідчать про наміри Яна Собеського дипломатичним шляхом вирішувати суперечливі питання з Кримом. Однак у Сенаті цього не сприйняли, і королеві довелося розробляти план погамування татар від нападів на польські землі. Цей план полягав у підготовці походу польських військ до гирла Дунаю для того, щоб перекрити сполучення з Османською імперією, закрити татар у Криму й змусити до примирення. Певного порозуміння з татарами Янові Собеському вдалося досягти під Журавном у 1676 р., коли хан Селім Герай (роки правління 1671–1678, 1684–1691, 1692–1699 і 1702–1704) сприяв полякам у переговорах з османцями. У своєму листі до кримського володаря Собеський пропонував співпрацю і союзницькі взаємовідносини. Однак королеві була висловлена про-османська позиція Криму, в якій хан запевняв, що «коли стане на чолі всіх орд, то змусить короля до миру з турками або спустошить усю Польщу». Та попри очевидні погрози кримський володар погодився на перемовини. Цьому посприяло звільнення полоненого у 1672 р. під Калушем османського візиря Алішааги, який два роки перебував на королівському дворі. У 1684 р. його було звільнено й відправлено з королівським листом до Криму. Хан зі свого боку призначив Алішаагу посланцем до Речі Посполитої. Попри все, того ж року на Дністрі мали місце локальні сутички з татарами [21, s. 56–57, 58].

Не бажаючи загострювати відносини з османцями, король у листі до Селім Герая пише таке: «Важливо, щоб народ польський з народом татарським не проливали крові своєї. У

випадку підтримки Польщі з боку Криму Священна ліга допоможе ханові, буде захищати його і не вступить в союз із турками й він (хан) стане вільним всевладним володарем» [21, s. 60].

Польського посланця Томаша Галчевського прийняли у Бахчисараї приязно. На королівський лист відреагували, прибравши усі антиосманські натяки й відправили до Істамбулу, щоб узгодити відповідь королю. Незабаром прибув османський чауш з кафтаном примирення, шаблею, грішми й подарунками й від імені падишаха закликав хана до війни з Польщею й Австрією. За цих обставин Селім Герай змінює рішення. Він змушує польського посланця затриматися в Азові для очікування нових рішень хана. Тим часом татари звинувачують поляків у дволичності та намірах вчинити напад на Білгород. До королівської резиденції у Жовкві польський посланець прибув лише на початку листопада 1685 р. коли усі сподівання на порозуміння з Кримом вже були втрачені. Вибір було зроблено на користь Московії, котру втягнуто до Священної ліги. За її допомогою поляки вирішили перевірити кримських татар й відкрити козацьким чайкам вихід до Чорного моря та Істамбулу. Власне через те, що австрійський цісар відмовив Янові III в підтримці, ставку було зроблено на Московію, куди й відправлено посольство на чолі з познанським воєводою Криштофом Гримултовським [21, s. 60, 65].

З аналізу Ч. Хованцем дипломатичної документації про польсько-кримські відносини видно, що король Ян Собеський, стримуючи військовий тиск татар, одночасно, активно шукав шляхи мирного порозуміння з Кримським ханством з метою нейтралізації його ворожих дій стосовно Речі Посполитої. Однак кримський хан, перебуваючи під сильним впливом османського султана, не наважувався на власні рішучі дії щодо зближення з Польщею, про що засвідчують мінливі й підступні рішення

Бахчисараю, доведені посольству Т. Галчевського в Криму в травні-листопаді 1685 р.

Татарській дипломатії було відомо про підготовку союзницького договору Польщі з Московією, тому вона відверто звинувачувала Варшаву у заграванні з московитами. Загалом, спроби короля залучитися підтримкою татар не принесли очікуваного результату, а навіть якщо б таке й сталося, то цілком реальною залишалася б загроза зради з боку хана.

Питання участі польської делегації, очолюваної Станіславом Малаховським, у конгресі Священної Ліги, котра вела перемовини з османськими і кримськими дипломатами, висвітлював професор Ягеллонського університету **Владислав Конопчинський** (1880–1952), автор монографії «**Польща і Туреччина**» [47]. З-посеред 21 пункту інструкції 1698 р. для польських дипломатів 3–7 позиції стосувалися питань війни. Із них історик виокремлює питання нападів на польські землі. У цьому зв'язку Священна Ліга наполягала на тому, щоб падишах хоча б усував від влади тих ханів, котрі спричинилися до нападів, якщо не в силах стримати татар від наїздів. Йшлося також про повернення невольників, розшук їх королівськими комісарами в Трапезунді, Ерзерумі, Каффі та інших містах [47, s. 32–33].

Саме 9–10 вересня 1698 р., коли польська дипломатична місія вирушила для участі у перемовинах з османцями, польний гетьман коронний Фелікс Потоцький (1692–1702) розбив чапули солтана Каплан Герая неподалік Підгайців. Однак захистити Покуття від спустошення шеститисячне польське військо не зуміло [47, s. 33].

Важливим є також повідомлення вченого про останній напад ординців: «На початку 1699 р. ще перед затвердженням Карловицького мирного договору татари Гаджі Герая вчинили вторгнення до Руського воєводства з метою захоплення ясиру. Їхні загони дійшли аж до Стрия» [47, s. 36].

Проблема захисту польсько-татарського порубіжжя

Упродовж XV–XVII ст. ця проблема була найбільш слабким місцем Польської держави. Першим до цієї проблематики ще у 1917 р. звернувся польський історик **Оскар Галецькі** (1891–1973), професор Варшавського університету. Деякі аспекти захисту порубіжжя від татар він оприлюднив у книзі «**Політична географія руських (українських) земель і Польщі й Литви 1340–1569 рр.**» [42]. Серед прогалин у системі захисту означених територій дослідник вважає сповільнені темпи колонізації південно-східних територій України й відсутність адміністративної влади на лінії осадництва південних повітів Брацлавщини і Київщини в другій половині XV–XVI ст. Вказані недоліки призвели до того, що лінія розмежування зі Степом посунулася до рік Ягорлик і Кодими, Синюхи і Тясмина. Однак і цей кордон татарські нападники успішно долали. Відсіч вони отримували вздовж лінії «українських замків» у глибині краю, а також під час відплатних походів польсько-литовських старост під мури Очакова та інших фортець [42, s. 15].

Турецько-польські війни у висвітленні польських істориків

Питання упокорення козацтва й татарські набіги на українські землі були в полі зору польського історика **Міхала Антонова** (1903–1985), першого директора Архіву давніх актів у м. Катовіце. Повідомлення про територіальний засяг татарського нападу 1623 р. дослідник виявив у листі короля Сигізмунда III Ваза (1587–1632) до польного гетьмана Станіслава Конєцпольського, який щойно повернувся із турецького полону, куди потрапив під час Цецорської битви (1620). Унаслідок несподіваного вторгнення татари за короткий термін спустошили Галицьку, Перемишльську, Белзьку землі Руського воєводства, околиці Самбора, Ярослава, Холма. Гетьманові не вдалося завадити нападникам повернутися зі здобиччю, тому слід було очікувати

нового нападу. Козаки окремо або ж разом із коронним військом розглядалися як бажана допомога у боротьбі з татарами [13, s. 268, 269].

Не вдалося польському урядові повернутися до козацького питання й в 1624 р., бо у червні того року татари Кантимира здійснили повторний напад, але були розбиті Конєцпольським біля Мартинова. В умовах, що склалися, було вирішено, що коронне військо не повинно залишати варти на татарських шляхах. Особливо вагомою була підтримка з боку козаків [13, s. 270].

Далі автор пише про участь козаків у боротьбі за владу в Криму між братами Шагін і Мегмед Гераями, з одного боку, й Джанібек Гераєм – з іншого. Своім союзником Шагін Герай бачив Річ Посполиту, якій обіцяв у разі успіху передати Білгород, Тегиню і Кілію, стримувати татарські наїзди, а після примирення з турками разом виступити проти Московії. Однак офіційна Варшава ухилилась від конкретної відповіді. Тоді Шагін Герай у грудні 1624 р. заручившись підтримкою козаків без згоди на це польського уряду, почав діяти на власний розсуд. Історик зауважує, що то було перше в історії козацтва перемир'я з татарами, котре, однак, не принесло тривалої вигоди ані татарам, ані козакам, бо у наступному році Шагін Герай був розгромлений Кантимиром [13, s. 271–272].

Повторних набігів з боку татар у 1625 р. вдалося уникнути завдяки виплаті кримцям «упоминок» за попередні два роки. Певні гарантії безпеки тоді були забезпечені й підтримкою Шагін Герая з боку козаків. Ця підтримка кримському правителєві була потрібна для того, щоб утриматися при владі. Водночас польсько-козацькі взаємовідносини були врегульовані угодою 6 вересня 1625 р., підписаною біля Куруківського озера**[13, s. 275, 277, 279].

**Куруківська угода – укладена 5 листопада (26 жовтня) 1625 р. між польським гетьманом великим коронним Стан. Конєцпольським і гетьма-

Роль козаків у польсько-турецьких війнах XVI–XVII ст. досліджував польський історик **Богдан Барановський (1915–1993)**. Його праця «**Туреччина і Крим в період польсько-козацьких воєн у 1625 р.**» заснована на актових матеріалах Галицького і Перемишльського гродських судів, документах турецького відділу ГАДА у Варшаві й бібліотеки ординації Замоїських (Варшава), археографічних та історіографічних джерелах. Основна ідея дослідження – довести, що саме козацькі походи в Крим спричинили загострення взаємовідносин Польської корони з Османською імперією та Кримським ханством. Автор був переконаний, що навіть Хотинська війна 1621 р. значною мірою була спричинена тривалими козацькими нападами на османські володіння [14, s. 127].

Аналізуючи причини козацької вольниці, Б. Барановський справедливо зауважує, що «у Польщі не було жодної військової сили, здатної змусити козаків до послуху. Військо, позбавлене платні, організувало у Львові конфедерацію. Гетьманів теж не було: Жолкевський – убитий, Конєцпольський – в неволі, а Любомирський, сподіваючись отримати булаву, хилився до союзу з австрійським цісарем» [14, s. 128].

Козацькі походи спричинили протести султанського двору та прямі погрози татарських зверхників на адресу короля. Дослідник звертається до переписки вождя буджацької орди

ном М. Дорошенком в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (поблизу сучасного м. Кременчук) під час козацького повстання, очолюваного Марком Жмайлом. Згідно з цією угодою передбачалася амністія всім учасникам. Роль козаків у польсько-турецьких війнах XVI–XVII ст. повстання, реєстр козацький збільшувався з 3 до 6 тис. осіб (із яких 1 тис. повинна була постійно перебувати на Запоріжжі як залога), щоб не допускати туди втікачів. Цей пункт угоди став підставою для створення 6 козацьких полків. Реєстровцям встановлювалася платня 60 тис. зл. на рік. Їм дозволялося обирати кандидата на гетьмана, якого потім мав затверджувати король, однак заборонялося вступати в зносини з іноземними державами та здійснювати військові походи в турецькі володіння. Угода не задовольнила основну масу козаків, оскільки ті

Кантимира з королем Сигізмундом III (1587–1632). У листі татарського воєначальника з-під Перемишлян, датованому червнем 1624 р., Кантимир погрожував королеві, заявляючи, що коли той не зупинить козаків, то він зі своїми татарами «винищить усю Польщу аж до Варшави й Балтійського моря». Згідно з повідомленням османського літописця Наїми татарський напад 1622 р. був зумовлений попереднім походом козаків в Молдавію й до Константинополя, що, відповідно, призвело до нових татарських вторгнень в 1623 р. та взимку й влітку 1624 р. Особливо активним прихильником війни з Річчю Посполитою був паша сілістрійського віласту Мехмед Дияк, який всупереч забороні османського уряду нападати на польські землі, провокував порубіжні конфлікти [14, s. 128, 136].

Прагнувши порушити відносну рівновагу у польсько-татарських взаєминах, османці змінили свою політику байдужості й ворожості щодо Криму на доброзичливість і прихильність до Гераїв. У Криму такі зміни зрозуміли по-своєму, а саме, що нападами на польські землі можна здобути прихильність султана [14, s. 140].

Завершується розвідка описом походу татарських військ у 1625 р. на чолі з ханом Мехмед Гераєм (1623–1628) (з гарматами) на польські землі, але татарські й османські джерела про цей напад не повідомляють [14, s. 141].

Новий набіг стався наприкінці січня чи на початку лютого 1626 р. з Кучманського шляху. Зіткнення з польським військом Конецпольського поблизу м. Бар на Поділлі не зупинили

з них, які залишилися поза реєстром, повинні були повернутися під владу панів. Чинність угоди припинено внаслідок повстання на чолі з Тарасом Федоровичем 1630 р. Одним з найважливіших наслідків Куруківської угоди був остаточний поділ козацтва на реєстрових і нереєстрових [Шербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. Київ, 1989. – С. 26; Буряченко С. В. Куруківська війна 1625 р. та її наслідки в українській і зарубіжній історіографії / Світлана Буряченко // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 4. – С. 135–138].

ординців, які прямували до Тернополя. Заклавши тут свій кіш, татари розійшлися в різні боки на Луцьк, Сокіл, Володимир. Польські війська зуміли притиснути кримців до Дністра, однак ханові вдалося вибратися з цієї пастки й, уникаючи битви, переправитися через ріку з ясиrom [14, s. 142].

Підсумовуючи, автор констатує, що Порта була задоволена результатами набігу 1626 р., який нібито допоміг зруйнувати польсько-козацько-татарську коаліцію. У відносинах османців з Кримом настав період порозуміння, який тривав до 1628 р., коли в Бахчисараї знову почалася боротьба за владу, до якої, як і в 1623 р., знову були втягнуті козаки, які підтримали Шагін Герая [14, s. 144].

Тему татарських набігів на польські й українські землі досліджував також польський політик **Казимир Король** (1897–1965). У своїй праці «Татари і Польща» [50] автор фіксував чисельність набігів, яких, за його спостереженнями, в 1438–1457 рр. було сім, усі вони були спрямовані на українські землі. Погіршення стосунків Польської Корони з Кримом, на думку дослідника, сталося після примирення ханату з Московією [50, s. 36]. Набіги на українські землі татари влаштовували як грабницькі акції, а інколи з політичних мотивів за наказом падишаха. Під час збройних конфліктів проти Польської держави татари у складі османського війська виконували роль допоміжної легкої кінноти [50, s. 38].

Відомості К. Короля про епізоди татарських наїздів побудовані на джерелах усної народної творчості, тому вимагають критичного ставлення, однак прізвища учасників подій відповідають реальним історичним постатям. Такими, до прикладу, є подільський староста Вільчик, який десятиліттями перебував в неволі й повернувся, коли його вже перестали чекати. Криштоф Стрембіцький, учасник битви під Цецорою (1620), який, одужав-

ши після поранення, поїхав у Крим й викупив з неволі рідну матір [50, s. 36 s. 62, 64].

Цікавим є повідомлення автора про діяльність ордену тринітаріїв, (заснованого у Франції в 1198 р. богословом Жаном де Мата і пустельником Феліксом де Валуа (Валезієм) для викупу полонених християн з мусульманської неволі). – І. Т.). На теренах Речі Посполитої представники цього згромадження з'явилися за сприяння Яна Собеського. У 1685 р. їхній осідок був у Львові, а згодом у Станіславові, на Поділлі, Волині, Наддніпрянщині. У січні 1688 р. зі Львова вирушила перша тринітарська місія до Криму, котра за кілька місяців повернулася із значною кількістю викуплених невольників [50, s. 64–65].

Загалом популярний нарис Казимира Короля, хоча й невеликий за обсягом, проте інформативний за змістом. У ньому автор узагальнено й об'єктивно висвітлює події, пов'язані з татарськими набігами.

Епізоди польсько-турецької війни 1672–1676 рр. на теренах Галицької землі, зокрема Станіславова й околиць, висвітлив згадуваний вже історик Чеслав Хованець, член Польського історичного товариства, філія якого від 1927 р. діяла у Станіславові [20].

Проблематику чисельності військових сил Корони Польської, а згодом Речі Посполитої розробляв згадуваний вже **Людвік Колянковський**, директор бібліотеки Ординації Замойських у Варшаві (1929–1939); приват-доцент Ягеллонського університету в Кракові (1924–1929), звичайний професор історії Львівського університету; президент Польського Історичного товариства у Львові (1937–1947) [5, с. 145–146].

Він автор історичної розвідки **«Коронні роти на Русі Галицькій і Поділлі 1492–1572 рр.»** [45]. Використовуючи українські й польські документальні джерела, зокрема матеріали Коронного Скарбу про утримання та чисельність коронного вій-

ська, дослідник переконливо доводить неспроможність польського війська стримувати постійні татарські набіги. Автор повідомляє про намір уряду створити на українських землях постійні загони оборони. Ідея створення прикордонної служби уперше прозвучала на Серадзькому з'їзді шляхти у 1452 р. Це питання також обговорювалося на сеймових зібраннях 1470, 1475, 1477 р. Однак реалізувати її вдалося лише в період правління Яна Ольбрахта (1492–1501). Зокрема, у 1492 р. в Галицькій Русі й на Поділлі створено постійну прикордонну службу. Чисельний склад цього військового угруповання складав 1000 панцерних кінних жовнірів з квартальною оплатою 10 флоринів. Оплата гусарів становила, відповідно, 6 фл., а піхотних відділів – 4,5 фл. У травні 1499 р. генеральним старостою руських земель став белзький воєвода Пйотр Мишковський. У липні того ж року чисельність прикордонного війська збільшилася до 1100 вояків. Ротмістрами цього війська були Ян Бучацький, Миколай Жолкевський, Станіслав і Пйотр Шафранці та ще 26 осіб [45, s. 141, 142, 143].

Уточнюючи чисельний склад прикордонної служби за списками жовнірів, Л. Колянковський з'ясував, що за період 1500–1520 рр. на порубіжжі служило від 900 до 4 тис. вояків; у 1521–1541 рр. – 2–5,4 тис., а в 1542–1572 рр. – 4–6 тис. воїнів [45, s. 143].

Чисельність регулярного війська в Галицькій Русі в 1570–1572 рр. становила 54,3 тис. жовнірів, а утримання цього війська коштувало казні 148,6 тис. фл. на рік, тоді як дохід від податків не перевищував 81,3 тис. фл. Хронічним явищем була заборгованість уряду з оплатою жовнірам. Унаслідок чого їхня кількість постійно зменшувалася. У 1505–1508 рр. вона складала 500 вершників і 400 піхотинців, серед яких переважали селяни. У 1509 р. піхотні роти, якими командував Ян Калущ, налічували 600 жовнірів [45, s. 134, 144, 145].

Прикордонні з Молдавією відділи «побережників», які контролювали кордон вздовж Дністра, Пруту й Черемоша, у 1511–1512 рр. налічували 2980 вершників. Їх очолювали Ян Творовський і Станіслав Лянцкоронський. Утримання цього війська за пів року коштувало державній скарбниці 20,5 тис. фл. Становище ускладнювалося й тим, що шляхта і духовенство не виконували своїх обов'язків стосовно утримання прикордонних військ [45, s. 145].

У квітні-травні 1520 р. прикордонні війська займали позиції на лінії Олесько – Залізці. Очолював їх подільський воєвода Мартин Калиновський. Оборону Галича очолили Ходецькі, Львова – Крупський, Снятина – Теодор Бучацький, Теревовлі – Свірчевський [45, s. 146, 147, 148].

Згідно з постановою Сейму у 1525 р. сплата податків на утримання війська здійснювалася воєводствами. У 1526–1527 роках на кошти, отримані від Руського, Подільського, Белзького воєводств командувачі територіальної оборони утримували всього 555 жовнірів прикордонної служби, а в 1528–1529 рр. – 600 вершників, зокрема відділи Миколая Іскрицького – 200 осіб, Матвія Влодка – 100 осіб, Марка Влодка – 100 осіб, хорунжого Миколая Синявського – 200 осіб [45, s. 149, 150–151].

Таким чином, малочисельність прикордонної служби була зумовлена недостатнім фінансуванням цих військ з боку центрального уряду, а прагнення вирішити проблему за рахунок місцевих податкових зборів становище не покращило. Невеликі приватні відділи шляхти не в силі були захистити край від татарських набігів.

Стефан Марія Кучинський (1904–1985) – польський історик, медієвіст, автор історичної розвідки «Татари під Збаражем» [51]. Вчений досліджував чисельність військових сил та мобілізаційні можливості Кримського ханату. Ці питання були предметом наукової дискусії в середовищі польських істориків

міжвоєнної доби. Зокрема, гострою була полеміка про чисельність татарських військ під Збаражем у 1649 р. Адже результати досліджень Ольгерда Гурки про максимум татарського війська – 50-60 тис. воїнів [51, s. 119], не влаштовували істориків і сприймалися як сумнівні. З критичними міркуваннями з цього приводу виступив Стефан Кучинський, який 1 червня 1935 р. виголосив доповідь «Татари під Збаражем», що лягла в основу однойменної статті. Визначення чисельності татарських військ під Збаражем у 1649 р. дослідник вважав складним історичним завданням. Тут варто взяти до уваги упередження османських джерел, на яких будував свої аргументи О. Гурка. У цьому випадку відомості східних джерел виглядали вже надто применшеними. На це, власне, під час дискусії 1 червня 1935 р. звернули увагу сходознавець Ананій Зайончковський, історики Оскар Галецький, Владислав Томкевич (1899–1982), Стефан Кучинський, Станіслав Гербет та ін. С. Кучинський пояснював таке заниження як свідомі дії турків, котрі сподівалися на оправдання у випадку поразки, мовляв, військо було малочисельним, а в разі перемоги мали намір піднести гідність своїх воїнів. Однак, навіть ці, здавалося б, занижені показники (50–60 тис. воїнів) виглядали значним перебільшенням з огляду на мобілізаційні можливості Кримського ханства. Більш правдоподібною була пропозиція обчислювати татарське військо в 10 тис. вершників. Її підтримали генерал Маріан Кукель і проф. Владислав Конопчинський, але під час дискусії у Варшавському університеті 8 лютого 1934 р. Ольгерд Гурка поставив під сумнів цю пропозицію, стверджуючи, що під Збаражем у 1648 р. не могло бути більше, ніж 15–20 тис. кримців і степовиків [51, s. 121–122, 125].

На користь більшої чисельності ординців був той аргумент, що в поході на Збараж брав участь хан Іслам Герай, проти – та обставина, що майже безперервні татарські походи в польські землі супроводжувалися збройними зіткненнями, котрі теж

вичерпували людські ресурси ханства. Наслідком наукової дискусії було те, що вона привернула увагу вчених до проблеми соціально-демографічного розвитку Криму із широким залученням татарських джерел [45, s. 125].

Загалом, історик залишився при своїй думці, стверджуючи, що під Збаражем у 1649 р. кримського війська разом із степовиками могло бути 60–70 тис. воїнів [45, s. 140].

Чисельність кримсько-татарських військ в різні періоди історії досліджував й згадуваний вже **Ольгерд Гурка**. У праці, присвяченій польським і кримським татарам, автор дійшов висновку, що під час набігу в липні-серпні 1620 р. хан Джанібк Герай (1610–1623) спроможний був відправити у похід не більше, як 5 тис., а Кантимир мурза з роду Мансур – 3 тис. ногайських воїнів. Така чисельність військових сил ханства на той час була близькою до реальності, стверджує дослідник, адже османські джерела того періоду фіксують загальну чисельність об'єднаних турецько-татарських сил не більше, як 10 тис. вершників [39, s. 166].

У статті **«Чисельність кримських татар та їхнього війська»** [40] О. Гурка, зважаючи на повідомлення східних джерел, стверджує, що навіть «самі турки не вірили, що татарських військ може бути більше, ніж 15–20 тис. воїнів [40, s. 261]. Якщо зазначену чисельність перенести в площину реальності, то вона в 3–4 рази перевищуватиме максимальну кількість коронних військ на порубіжжі зі степом на початку XVI ст. Тоді на сторожі кордонів стояли хоругви Пйотра Мишковського (1,5–4,5 тис. жовнірів), яких було вкрай обмаль, зважаючи на протяжність лінії кордону [40, s. 263]. Така паралель нам видається не зовсім доречною, бо зазначена чисельність татарського війська була характерною здебільшого для другої половини XVII ст.

Слушним є застереження О. Гурки стосовно термінології. Вчений звернув увагу на характерні неточності хронікальних

джерел, котрі називали загін першого-ліпшого попавшого мурзи ордою, тоді як османські і татарські джерела знають лише кримську орду, а інших називають татарами очаківськими, буджацькими, добруджськими, азовськими. Зрештою, всіх з-поза Криму вони звали ногайцями й номадами (кочівниками) [40, s. 274]. Таке перебільшене трактування християнськими джерелами татарських військ зумовило неточності в подальших підрахунках чисельності ханської армії.

Аналізуючи відомості молдавських літописів й османських джерел, зокрема «Хроніки» (1660–1721 рр.) османського літописця Мегмеда Рашида про чисельність татарського війська, яке брало участь у молдавському поході 1674 р., О. Гурка дійшов висновку, що татари значно завищували чисельність своїх військ, коли не було контролю з боку турків, вказуючи 20–30 тис. воїнів, тоді як насправді їх було 8–10 тис. Це було вигідно робити задля отримання більшої винагороди. Отож, відомості Мегмеда Рашида про 20-ти тисячне татарське військо хибує неточністю. Свідчення наративних джерел в такому випадку має більш опосередковане значення, головну роль тут відіграє документ [40, s. 277, 279].

Стосовно загальної кількості військ Кримського ханства, вчений притримується числових показників 20–22 тис. воїнів, зважаючи на його мобілізаційні можливості. За спостереженнями історика, в XVII ст. в Криму проживало 180–200 тис. татарського населення, а з тими, що кочували поза його межами – 220 тис. Із них боєздатного війська могло бути 15–16 тис., тобто 8 % від загальної кількості населення. Якщо ж до вказаної кількості додати членів сімей (батько з синами), то матимемо 18 тис. воїнів, а коли долучити ще й чапули буджацьких татар і ногайців, то отримаємо 20–22-тисячне військо. Це була доволі потужна ударна сила, здатна зупинити постачання і взаємозв'язок відділів супротивника, щоб розбити його по частинах та здійснити

оточення навіть за умов чисельної переваги. В основі ординської тактики були рухливість і маневреність [40, s. 286–287, 290].

Підсумовуючи, О. Гурка стверджує, що загальна чисельність кримсько-татарських військ, здатних на далекі походи, на чолі з ханом становила 20 тис. воїнів. У локальних походах, котрі очолював нуредин чи калга, максимально могло брати участь 3–5 тис. татарських воїнів. Такі показники чисельності нападників вчений вважав сталими для періоду 1640–1690 рр. [40, s. 293].

Отже, стаття О. Гурки про чисельність татарських військових сил за своїм контентом певною мірою є методологічною, тобто такою, що пояснює підходи вчених до вивчення проблематики обчислення кількості татарського війська із використанням джерел різного походження.

Дослідник воєнної історії **Хуго Зелінський** (1897–1971) у своїй воєнно-історичній розвідці **«Похід Собеського на татарські чамбули»** [71] висвітлює передумови і початок війни з татарами у 1672 р. Дослідник аналізує зміцнення оборони, чисельність польських військових сил за окремими підрозділами і в цілому (3130 воїнів). Він докладно характеризує терен воєнних дій, доповнюючи його схемами напрямків наступу ординців і власних дій. Фіксує чисельність військ супротивника (36 тис. воїнів). Розкриває перебіг бойових дій на Калушині в середині жовтня 1672 р., акцентує увагу на залученні до будівництва загороджувальних споруд в лісах і опору ворогові міщан Калуша, Рожнятова, селян Новиці, Угринова, Петранки та інших сіл. Згадує про кількагодинні бої польських відділів, за участю селян, біля Новиці. Стверджує, що вирішальний бій з татарами відбувся вдосвіта 14 жовтня 1672 р. поблизу с. Петранки. Під час бою татари мали намір виставити як захисний щит невільників, але не встигли. Потужний удар королівських військ змусив їх відступати до Угринова, значна частина, покидаючи коней і

здобич, розбіглася по навколишніх лісах. Підсумовуючи, автор дослідження констатує, що військо Яна Собеського пройшло з боями більше 300 кілометровий рейд, мало добре підготовлені розвідувальні групи (20–60 вояків), успішно застосовувало власну воєнну стратегію і тактику (несподівані наскоки, засідки, оточення з флангів) [71, с. 3, 9, 10–11, 12, 36–37, 38, 41, 42], тощо.

Відомим дослідником воєнної історії періоду правління Яна Собеського (1674–1696) був згадуваний вище Януш Волінський, який у 1932 р. викладав у Львівському університеті курс методики вивчення військової історії. Учений готував розлогу працю про польсько-турецьку війну 1674–1676 рр. На жаль, тексту цього дослідження розшукати не вдалося. Натомість, розглянемо його невелику історичну розвідку **«Битва під Львовом 1675 р»**. [63]. На час написання цієї праці зазначена тема в польській історіографії не була новою, над нею працювали австрійський генерал К. Лянґ, історик Александр Чоловський та ін. Однак віднайдені нові документи (універсали, донесення, записки учасників подій), виявлені автором в Головному архіві давніх актів у Варшаві, рукописних відділах бібліотек Чаторийських, Оссолінських, Замойських, дали можливість авторові переглянути й спростувати низку, здавалось, уже усталених фактів, повному підійти до їх трактування. Новаторським було докладне вивчення Я. Волінським топографії битви, що дало змогу дещо по-іншому розглянути передумови битви, її стратегію й тактику [63, с. 207].

Результати весняної та зимової кампаній 1674 р. і 1675 р. не виправдали сподівань короля, до того ж суперник і зависник Собеського литовський гетьман Міхал Пац покинув польські терени, що змусило володаря Речі Посполитої зміцнювати кордони власної держави й заручитися підтримкою козаків Остапа Гоголя (наказного гетьмана Правобережної України в 1675–1679), котрі залишалися на Поділлі й в Україні.

Волинський напрямок ймовірного татарського вторгнення Собеський перекрив на лінії Бердичів – Любар – Лабунь – Полонне – Костянтинів – Красилів – Бар – Могилів. Керівником цієї оборонної системи був сірадзький підкоморій, а згодом підчаший Анджей Моджеєвський. Далі Волинський констатує появу ординських військ поблизу Гусятин в середині травня 1675 року, повідомляє про форсування турецьким військом (30–40 тис. вояків, і в тому числі, 10 тис. яничарів і 50 гармат) Дністра поблизу Тегині. Стосовно дипломатичних кроків ординців, то Януш Волинський погоджується з А. Чоловським про те, що спроби татар вести мирні перемовини були не чим іншим, як спробою приспати пильність короля, який у свою чергу, розуміючи це, використовував татарську дипломатію, для того, щоб виграти час, необхідний для збору власних військових сил. Татари, зі свого боку, також затягували переговорний процес, маючи на меті дочекатися підходу турків, щоб досягти чисельної переваги й захопити Львів [63, s. 208].

На успіх у відкритому бою Собеський не розраховував з огляду на малочисельність коронного війська. Розкриваючи стратегічний і тактичний задум Собеського, історик констатує наступне: «Тактика короля полягала в тому, щоб прискорити збір військових сил між Львовом і Золочевом з тим, щоб розташувати їх навколо Львова, утворивши оборонну лінію, котра мала розпорошити ворожі сили на здобуття навколишніх замків і в такий спосіб стримати наступальний порив нападників. Цей план король розкрив на військовій раді у Яворові 10 липня 1675 р.» [63, s. 210].

Розташування королівських військ дослідник визначив таким чином: на схід від Львова, у Золочеві, Собеський розмістив відділи руського воєводи Станіслава Яблоновського (3,5 тис. воїнів). Тут перебував і син короля, Якуб, артилерія генерала Контського, бригада Єроніма Любомирського та інші

відділи, чисельність яких ретельно зафіксована. На лівому фланзі в Бродах і Олеську бойові позиції зайняли кінні полки польного гетьмана Дмитра Вишневецького (2 тис. вершників). Лінію оборони Гологори – Поморяни – Гологори – Бережани закрили війська великого коронного гетьмана Миколая Синявського (2 тис. вояків). Загальна кількість коронних військ налічувала 7,5 тис. воїнів. У випадку просування турків до Львова війська Вишневецького, Яблонівського, Синявського повинні були переміститися на позиції біля Жовкви, Буська, Свіржа, а їхні позиції мали зайняти відділи Моджеєвського і Жевуського, котрі таким чином опинялися у ворожому тилу, а король – в центрі кругової оборони [63, s. 211].

У Львові король з військом готував укріплений табір (вали і редути) для жовнірів, які продовжували прибувати, але залишалися знеохочені відсутністю платні. Укріплення табору були розташовані біля Глинянського шляху, поза костелом Св. Антонія поміж храмом Св. Петра і Павла та рурами (*можливо водогоном. – І. Т.*). Просування османських військ дослідник простежує в напрямку Збаража, який захопили 27 липня 1675 р. Далі османці розпочали захоплення навколишніх замків і фортець, знаючи, що в тилу в них Станіславівська твердиня. До того ж Ібрагім розпустив татарські чапули на Волинь, Покуття й решту Руського воєводства [63, s. 212–213].

Турецько-татарський план воєнних дій, ухвалений на військовій раді 17 серпня 1676 р., полягав у тому, що татари повинні були витіснити поляків із зайнятих позицій і відтіснити їх до Вісли. З цією метою хан з ордою вирушив на Львів, щоб припинити зв'язок короля з військом Ст. Яблонівського і за змогою захопити польський табір. Розвідувальні загони татар сягали теренів Любліна, грабували в районі р. Сян [63, s. 213–214].

Тим часом поле битви під Львовом за Волінським мало форму клина, спрямованого на схід поза Каменопіль, Білку, Ми-

кляшів. З півночі видимість на цю місцину закривали високі складчасті пагорби з боку Збоїськ, а з півдня горизонт закривали вершини Чортової скали. Уздовж берегів річки Полтви від Збоїськ до Знесення була заболочена місцина. На захід від Каменополя широким пасмом тягнувся дубовий ліс. Північні схили Чортової скали між Кривчицями і Лисиничами стрімкою скалою, зарослою лісом і чагарниками, сходили на полтвянську рівнину. Посеред цього лісу та густих кущів пролягав Глинянський шлях, важкодоступний з рівнини. Тільки поблизу Лисинич два яри, оточуючи найближче узгір'я, творили зручний перехід із цього шляху на рівнину. Такий ландшафт місцевості давав змогу ординцям наступати поміж дубовим лісом і болотом та узгір'ям поблизу Кривчиць і Лисинич. За таких умов татарська кіннота в разі наступу, потрапляла на болотисту місцевість між Збоїськами і Знесенням і знищувалася гарматним вогнем з Високого замку. Найвірогідніший напрям наступу ординців, на думку автора, міг бути з Глинянського шляху, до якого татари могли добратися лише ярами поблизу Лисинич. Реальним також був удар ординців з боку Бібрки і Винників, але ця місцевість була незручною для просування кінноти. Перебіг подій показав, що татари пішли долиною р. Полтви, розташованою паралельно до Глинянського шляху. Тим часом король, не чекаючи на ворога в таборі, вирішив атакувати його в незручній місцевості [63, s. 214–215].

Згідно з дослідженням автора, королівські війська напередодні битви були розташовані таким чином: частину піхоти й драгунів залишено в таборі як стратегічний резерв; частину території між селами Знесення і Збоїська зайняли гусари М. Сиянського і Мишковського (196 вершн.); на Бібірський шлях скеровано відділи гетьмана Міхала Радзивіла (700–800 чол.); на шляху з боку Винників розташувався генерал Кожицький; яр поблизу Лисиничів зайняли волоська хоругва (200 вершн.) та

піхотні відділи (150–200 вояків). Їх очолювали коронний стражник Бідзінський та Єронім Любомирський; відділи гусарії (1200–1500 вершн.) розташувалися фронтом до Лисинич на Глинянському шляху перед табором. Таке розміщення військ відповідало умовам місцевості та характерові майбутньої військової операції. Лівий фланг королівських військ був закритий гусарськими хоругвами. Більша частина гусарів мала стримати навальний натиск ординців з південно-східного боку від Львова. Вони мали тривалий час тримати оборону аж до підходу резерву драгунів з табору. Правий фланг і тил прикривав Радзивіл, якому доводилося діяти більшими військовими з'єднаннями, щоб не втратити зв'язок з головними силами через пересічену місцевість (чагарники, яри, ораниця).

Відділи Кожицького на шляху до Винників прикривали стик між військами Радзивіла і польським табором. Стратегічні позиції в районі Глинянського шляху були також надійно захищені. Адже у випадку прориву ординців на цій ділянці наступальні дії короля були б паралізовані і йому довелося би зачинитися в таборі. Щоб не допустити татар до Глинянського шляху, Собеський розташував піхоту на схилах яру за 4–5 км від польського табору. Яр шириною 50 м тягнувся від Лисиницької корчми, що стояла на Глинянському тракті й виходив у поле. Гармаші розмістилися на схилах яру, а волоська кіннота – фронтом до корчми [63, s. 216–217].

Продовжуючи опис позицій коронного війська й перебіг вирішального бою 24 серпня 1675 р., дослідник зауважує, що другий яр за 1 км від табору не був захищений, оскільки рух татар в цьому напрямку оголював тил їхньої армії, до того ж, щоб туди потрапити, потрібно було штурмом захопити перший яр. Тим часом король, розмістивши гусарські і козацькі хоругви перед табором в якості підмоги, міг направити їх в потрібний йому бік. Суть стратегічного задуму Яна Собеського полягала в

тому, щоб зв'язати ординців битвою біля яру і корчми, завдати удару кіннотою з лівого флангу на вузькому (300 м) фронті між обома ярами й дубровою [63, s. 218].

Тим часом, коли татари наблизилися до Львова на відстань 14 км, розпочався сильний град і сніг, що викликало замішання серед ворогів. За цих умов нурадин увів в бій лише 10 із 20 тис. воїнів. Спаливши Міклашів і Каменополь, татари широким клином наблизилися до яру, що закінчувався біля корчми, на Глинянському шляху. Дрібні загони ординців, щоб відволікти увагу поляків, рушили до Кривчиців і Збоїськ. Тим часом головні сили татар просувалися до яру, щоб через нього прорватися до польського табору. Як тільки перші густі ряди нападників втрапили до яру, поляки відкрили гарматний вогонь, а піхота почала стріляти з луків і мушкетів, несподіваний рішучий опір зупинив татар. Тоді вони відправили розвідку, яка галопом проскочила яр і вийшла на шлях поблизу корчми. Але тут татарирозвідники були зупинені волоськими хоругвами і повернуті знову до яру й під їхнім натиском вискочили на поле. Дезорієнтовані ординські чапули, не знаючи справжньої чисельності супротивника, припинили наступальні дії [63, s. 219].

Спостерігаючи за діями орди, яка групувалася для прориву на Глинянський тракт, Собеський, зважаючи на зайнятість частини татар боєм поблизу Лисиничів, вирішив вдарити на правий фланг ординців, із-за узгір'я другого яру. Повідомивши Радзивілу про свій задум, Собеський наказав йому повернути на Глинянський тракт, а гусарам замінити довгі списи на короткі у зв'язку з вузькістю місця бою. Довгі списи роздано слугам, які стали на схилах поміж двома ярами, створюючи видимість чисельного війська. Татари повірили в наближення великої підмоги й не наважилися просуватися до другого яру, що дало змогу Собесьькому дочектися підходу військ Радзивіла. Зосередивши ударне угруповання з 1,5–2 тис. вершників, король готувався до

вирішального удару. Сконцентровані військові сили володар спрямував із Глинянського тракту до яру з швидким виходом на рівнину, що простягалася вузьким пасмом (300 м) від ярів до боліт поблизу діброви. В умовах, що склалися, татарам зліва загрожували Бідзінський і Любомирський з військом, а праворуч – так звана «допомога» зі слуг і поштових гусарських. Потужний наступ гусарської колони і панцерних драгунів на чолі з Собеським, підтриманий з боку яру волоськими хоругвами, відкинув ординців, які ще пробували атакувати. Унаслідок 30 хвилинного запеклого бою татари почали втікати [63, s. 219, 220–221].

Підсумовуючи, Януш Волінський констатує, що це була повна стратегічна й тактична перемога Яна Собеського, котра позбавила татар і турків успіхів в цілій кампанії 1675 р., адже біля Теробовлі вони також успіху не досягли. Перемогу здобуто за всіма законами воєнної стратегії і тактики, згідно з якими вдало використано природні умови місцевості; супротивникові нав'язано власні умови бою; переважаючі сили королівської армії зосереджено в напрямку вирішального удару; до бою залучено великі сили кінноти [63, s. 221, 222].

Згадуваний уже **Януш Волінський** досліджував також епізоди польсько-турецьких воєн XVII ст., зокрема журавненську кампанію 1676 р., якій присвятив історичну розвідку «**Журавно**» [62-а], де розкрив перебіг подій османського вторгнення в землі Руського воєводства.

В основі дослідження королівські та гетьманські універсали, реляції, рукописи із збірки Адама Нарушевича, переписка короля Яна Собеського із військовими достойниками, щоденникові записи литовського гетьмана Міхала Паца, матеріали історичних праць Констати Гурського, Тадеуша Корзона та ін.

На початку розповіді автор повідомляє про збір польських військових сил поблизу Щирця (Львівщина). Зауважує про

спустошливі набіги татар упродовж липня-серпня 1676 р. на Волинь, Поділля й Покуття. Нападникам протистояли ротмістр Демидецький, холмський староста Жевуський та військовий коронний стражник Міхал Зброжко із загонами [62, s. 45, 46–47].

Визначаючи кількість ворожого війська, історик стверджує, що, згідно з повідомленням венеціанського посла Моросіні, османська армія мала у своїх рядах 25 тис. вояків, а згідно з реляцією польського посла Карвовського, який перебував в османському таборі, вона складала 20 тис. турків і 30 тис. татар. Супротивникові були відомі мобілізаційні можливості Речі Посполитої – 35 тис. жовнірів, з яких 26 тис. польських, 5 тис. литовських і 4 тис. козаків. Тому для успішного проведення операції, на думку османських керманичів, цілком достатньо було 50 тис. об'єднаного турецько-татарського війська [62-а, s. 47].

Торкаючись питання напрямків руху османців, автор зауважує, що турки мали намір переправитися через Дністер поблизу Хотина. Руйнування мосту М. Зброжком затримало просування османців лише на 4 дні. Сподівання на просування турків на Львів, чи Волинь не справилися, насправді вони пішли на Західне Поділля. Війська Ібрагіма паші зайняли Чортків, Ягельницю, 1 вересня 1676 р. стали під Язлівцем, а звідти вирушили до Теребовлі, Стрия, Дрогобича, а далі на Самбірщину. Дії турецько-татарських військ на Поділлі були рішучими, вони змусили капітулювати залогу Язлівця, не зустрівши опору, захопили Бучач і Потік [62-а, s. 47–48].

У Галицькій землі ординці й турецьке військо захопило Єзупіль, Тисменицю, облягло Станіславівську фортецю. Захоплення цієї твердині зміцнило б османські позиції на Покутті й дало б змогу без перешкод просуватися до Самбора, Перемишля, Ярослава й далі вглиб Польщі. Тому на військовій раді у Жовкві 17 вересня 1676 р. було прийнято рішення про те, що коронне військо повинно 19 вересня виступити з-під Львова у

напрямку Станіслава, щоб таким чином відтягнути на себе ворожі сили, а заодно – перехопити орду з ясиром [62-а, s. 49–50].

Простежуючи рух коронного війська до Станіслава, автор стверджує, що 21 вересня воно подолато Дністер. Тут король довідався, що ворог під Галичем. Польське командування прийняло рішення йти на Калуш, щоб звідти зайти в тил Ібрагімові. Однак несподівано поляки змінили напрям і з кіннотою покvapно рушили до Стрия, а звідти надвечір підійшли до Жидачева. Піхота й артилерія підоспіли вночі. В опівночі король вирушив з Жидачева до Журавна, куди прибув на світанку 23 вересня 1676 р. Тим часом Ібрагім штурмом здобув місто й Галицький замок [62-а, s. 51].

Далі автор повідомляє про події на Калушині. Довідавшись про штурм османцями Войнилівського замку, котрий захищали лише селяни, Ян Собеський з драгунами й рештою кінноти та кількома гарматами терміново прибув до села Довге. З цього поселення король відправив на допомогу Войнилову коронного хорунжого Любомирського з 18-ма хоругвами. На шляху до Войнилова польське військо знищило татарську стежу. Від захоплених полонених стало відомо, що Войнилівський замок штурмують 2–3 тис. турків. З цими новинами Любомирський відправив гінця до короля, а сам несподівано вдарив на турків і розгромив їх, взявши в полон 200 ворожих вояків. Захоплені успіхом поляки переслідували турків аж до Галича, де стояв турецький табір. Однак тут хорунжий допустився помилки: не дочекавшись підкріплення, він розпорошив наявні власні військові сили. Тим часом із татарського коша виступив великий корпус кінноти (бл. 10 тис. чол.), який почав знищувати окремі польські відділи, котрі через природні перешкоди (болота й річки) втратили рухливість. На переправах застрягли чотирнадцять хоругв

Моджеєвського. Відповідно їй надіслана королем допомога не могла своєчасно прибути до місця подій [62-а, с. 53].

На допомогу Любомирському король відправив відділ з десяти хоругв під командою львівського ловчого Стрілковського, який вручив коронному хорунжому наказ Яна Собеського з вимогою відходити в напрямку села Довге, де перебувало коронне військо. Тільки завдяки тому, що хан не мав під рукою всієї орди, котра роз'їхалася в околиці Галича, Любомирський, долаючи потужний натиск ординців на переправах і зазнаючи великих втрат, зумів з'єднатися з головними силами коронних військ.

Цікавим є повідомлення дослідника про подальші події біля с. Довге на Калущині 24 вересня 1676 р. З метою подання візуального сигналу про збір орди, татари запалили сусідні села. Тим часом коронне військо зайняло бойові позиції поблизу Довгого. Польські хоругви вишикувалися в 3–4 лінії фронтом між с. Довге та р. Болохівка у напрямку Войнилова. У центрі цих шикувань стояли король з військом і великий коронний гетьман Дмитро Вишневецький. На лівому північному фланзі розташувався литовський гетьман Міхал Пац, а на правому – польний гетьман – Станіслав Яблоновський. Надвечір розпочалися зачепні герці. Згодом татари, подолавши р. Болохівку, несподівано атакували поляків з фронту і лівого флангу поза селом Довга-Войнилівська. Метою цього маневру було позбавити коронне військо можливості до відступу. Але рішучі дії коронного стражника Міхала Зброжка в центрі, а також кам'янецького каштеляна Сільницького на лівому фланзі зупинили навальний наступ ординців. Це дало змогу основним силам польського війська перейти в наступ і змусити татар до відступу. Відділи Яблоновського переслідували татар аж до Войнилова. Втрати турецько-татарських військ сягали 1500 чол. Під прикриттям поручника панцирної хоругви Вороновського основні сили королівської

армії відійшли до Журавна. Услід за ними вирушили й нападники [62-а, s. 53, 54].

Частина османського війська наблизилася до польського укріпленого табору під Журавном в неділю 27 вересня 1676 р. Наступного дня турецьке військо продовжувало повільно просуватися з-під Галича до Мартинова й Томашівців. Події під Журавном докладно висвітлені Янушем Волінським у другій частині його праці [62-а, s. 56–61].

Загалом, творчий доробок Януша Волінського значною мірою висвітлює історію Речі Посполитої періоду правління короля Яна III Собеського. Дослідник опублікував чимало вартісних джерел, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Цікавим є його аналіз політичних та воєнних проблем польсько-турецької війни 1672–1676 рр., зокрема стратегічних та операційних планів Яна Собеського. Докладне висвітлення перебігу битв під Лисиничами неподалік Львова у 1675 р., біля Журавна у 1676 р., опис обох битв під Парканами (1683) і Віднем [58, s. 575]. На жаль, історики не вдалося завершити узагальнювальної праці, присвяченої політичному та військовому протистоянню Речі Посполитої й Османської імперії в 1672–1676 рр.

Історична розвідка **Ч. Хованця «Станіславів у 1676 році»** [20], видана у 1926 р., присвячена обороні Станіславівської фортеці від турецько-татарських військ у 1676 р. Видання засноване на вдало підібраних джерелах: рукописах бібліотеки Чарторийських у Кракові, опублікованих документах Ф. Ключицького, А. Гельцеля, Й. Залуського, працях Й. Хаммера, А. Чоловського, матеріалах тодішньої періодики – «*Gazette de France*», «*Theatrum Europaeum*» (*ілюстрована хроніка в 19-ти томах, що видавалася німецькою мовою у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) упродовж 1634–1738 рр. – I. Т.*).

Автор розглядає спроби короля Яна Собеського дипломатичним шляхом домогтися порозуміння з османською Портою,

котра попередньо погоджувалася на перегляд умов Бучацького миру 1672 р. Відправляючи посольство Яна Карвовського до Істамбулу, король заручився підтримкою Семигороду і Молдавії. Він також сподівався на підтримку Франції в укладенні польсько-турецького перемир'я. У самій Польщі укладення миру вважали настільки реальними, що навіть занехаяли збір ухвалених на випадок війни податків. Однак звістки про рух османського війська через Молдавію до кордонів Речі Посполитої у другій половині червня 1676 р., остаточно розвіяли сподівання на мирне врегулювання відносин з османцями [20, s. 4].

Дослідник зауважує, що турецьке військо Ібрагіма паші ще до початку загального вторгнення спустошувало міста й села на Волині й Покутті. У цих нападах брали участь загони Молдавського і Волоського господаря Георге III Дуки (роки правління 1665–1683 з перервами). На думку історика, Польща, заспокоєна можливістю укладення миру з османцями, виявилася неготовою до захисту своїх володінь. Вороже військо перетнуло кордон біля Хотина. А тим часом біля Щирця (Львівщина) збиралися польські військові сили. Коронний обозний Міхал Зброжко здійснив спробу затримати просування турків углиб краю. Руйнування поляками мостів на Дністрі 19 серпня 1676 р. лише роздратувало Ібрагіма, який заявив послові Янові Карвовському, що «побудує нові мости з ясиру та поруйнує замки і міста», і дійсно, за три дні турки відновили переправи. Їхні загони на Поділлі штурмом захопили Ягельницю. Без опору здалися Чортків та Язлівець. Через недбалість коменданта впала Чернилиця. Було захоплено Бучач. За кілька днів в руках ворога опинилося 13 замків [20, s. 6].

Простежуючи просування османського війська, Ч. Хованець зауважує зміну напрямку руху нападників, які не пішли на Львів, а після взяття Бучача попрямували на південь, захопивши замки в Золотому Потоці, Раківці та інших місцевостях, і в сере-

дині вересня 1676 р. переправилися через Дністер, щоб захопити Покуття. Спрямувавши попереду татар, османці атакували Єзупіль, Галич, Тисменицю, Станіславів [20, s. 7].

Задум Ібрагіма, вважає дослідник, полягав у тому, щоб домогтися зосередження польських військ під Львовом, а самому вдарити на Покуття. Головною ціллю османців цього разу був Станіславів, а метою – захоплення Покуття й приєднання до анексованого вже Поділля і створення єдиного стратегічного плацдарму. Тому від оборони Станіславова залежала доля краю й результат всієї військової кампанії [20, s. 8]. Отож, маневри татарських і турецьких загонів в районі Львова мали на меті відволікти увагу поляків.

Описуючи стан фортифікаційних укріплень Станіславова, автор зауважує, що будівничим фортеці був Франсуа Корасіні з Авіньйона, за проектом якого в короткий термін (5 місяців) 1661–1662 рр. спорудили місто-фортецю – найпотужнішу після Кам'янець-Подільського [20, s. 9]. Твердиню збудовано у формі шестикутника з додатковими висунутими вперед бастеями, редутами і фортом, що оточував, власне, замок Потоцьких. Територія фортеці була оточена спочатку дерев'яним частоколом, а згодом – мурованими стінами, а ще – земляним валом та широким ровом.

З огляду на успішні дії станіславівської залоги у боротьбі з османцями в 1667 р., коли А. Потоцький з відділом в 1000 воїнів відстояв твердиню, а в 1672 р. та 1675 р. розбив татарські чапули під Калушем, автор обстоює обнадійливу думку про здатність фортеці вистояти і в 1676 р. як аргумент, вказує на сеймові постанови з метою зміцнення фортеці (12. 09. 1669; 23. 09. 1675) та підсилення її залоги. Навесні 1676 р. Ян Собеський відправив до Станіславова коронного обозного Міхала Зброжка з п'ятдесятьма хоругвами. Польське військо впродовж весни-літа 1676 р. відбивало набіги татарських загонів Алі мур-

зи. Збройні зіткнення з татарами відбулися поблизу сіл Устя і Кулачківців (Снятинщина), Делятина (Надвірнянщина) [20, s. 11]. Отож, грабіжницькі дії ординців мали місце ще до початку походу основних військових сил османців.

Характеризуючи сили польського війська, Ч. Хованець зауважує, що Станіславів захищало 4 тис. воїнів під командуванням полковника Яна Деннемарка. Серед них 5 піхотних і драгунських полків, 2 козацькі полки (бл. 1000 чол.), вибранецькі й ланові відділи з Руського воєводства [20, s. 12].

Згідно зі спостереженнями автора, 13 вересня 1676 р. передові татарські загоны спустошили Тисменицю, а далі – Коломию, облягли Станіславів, розійшлися в різні боки в напрямку Солотвина, Скиту Манявського, Пньова. Облогою Станіславова керував хан Селім I Герай (1671–1704 з перервами). Татари спустошили передмістя, але захисники здійснювали вилазки. Унаслідок однієї знищили двох османських пашів і захопили 4 гармати. В умовах, що склалися, Собеський вирішив наблизитися до Станіславова й таким чином відтягнути на себе частину ворожих сил [20, s.12, 13, 14].

Описуючи події на Калушині, історик зазначає, що вже 21 вересня 1676 р. Франсуа Корассіні готував до оборони укріплений табір у Войнилові, а 24 вересня війська Собеського вели бойові дії з передовими загонами османської армії Ібрагіма паші. А тим часом Селім Герай, довідавшись про наближення основних сил королівської армії, зняв облогу Станіславівської фортеці й відступив до Журавна, звідки 26 вересня розпочав наступ на укріплений табір поляків [20, s. 16].

Завершуючи свою оповідь, Ч. Хованець підкреслює тісний зв'язок польських військ під Журавном з Станіславівською твердинею. Диверсійні дії польських військ, що проривалися на з'єднання з львівськими загонами в напрямку Журова турбували нападників на флангах і в тилу. Автор також повідомляє про

Журавненський договір 17 жовтня 1676 р., згадує про рішення сейму в січні 1677 р. звільнити Станіславів на 12 років від сплати податків у зв'язку зі збитками, завданими турками й татарами під час облоги фортеці [20, с. 17–18].

Загалом, історична розвідка Ч. Хованця характеризується докладністю та інформативністю висвітлення подій літа-осені 1676 р. в Галицькій землі, прагненням автора до неупередженого та всебічного висвітлення перебігу воєнних дій, намаганням чітко окреслити головні цілі супротивників, напрями просування польських і турецько-татарських сил, охарактеризувати оборонні дії захисників Станіславівської фортеці та інших міст краю. Дослідником опущено питання участі місцевого населення (ополчення) у боротьбі з чужинцями.

Проблема турецьких і татарських набігів на землі Речі Посполитої у XV–XVII ст. була предметом наукових досліджень **Ольгерда Гурки** (1887–1955), професора Львівського університету (1930–1939), одночасно секретаря Східного інституту в Варшаві й директора Сходознавчої школи при цьому інституті, члена правління, створеного 8 червня 1933 р. Польсько-українського товариства. Головним завданням цього товариства була «праця над поглибленням і розбудовою польсько-українського зближення» [8, с. 257].

Праці Ольгерда Гурки виразно позиціонують дослідника як прихильника «східної» історіографічної орієнтації. Він поставив під сумнів ряд центральних для польської політичної думки та історіографії концепцій. Зокрема, О. Гурка піддав сумніву ідею «Польщі, як підмурку християнства», визначив маргіальність мілітарних конфліктів Польщі та Османської імперії, охарактеризував Річ Посполиту не як «мур» Європи від татарської загрози, а як терени експлуатації її економічних і людських ресурсів. У своїх працях він указував на постійну недооцінку владою південно-східного напрямку розвитку й висвітлював

польську політику в цьому напрямку як історію втрачених можливостей та невдалих проєктів. У своїх дослідженнях історії Польщі XVI–XVII ст. історик висунув гасло «ревізійонізму» всієї польської історичної науки, під яким розумів «висвітлення в історичній науці й визнання безоглядної історичної правди, здобутої через застосування найновіших наукових методів, опертих на незаперечні факти, статистичні дані й об'єктивні результати досліджень, що мають на меті перегляд низки усталених оціночних тверджень» [9, с. 205–206].

У праці Ольгерда Ґурки **«Історична дійсність та обґрунтування становища на південному сході Польщі»** вчений розмірковує над проблемою турецьких і татарських походів в українські і польські землі. Турецький напад 1498 р., котрий досягнув Сянока і Пшеворська, на його думку, був позбавлений політичних наслідків. Це був реваншовий наїзд. Реальну загрозу склали османські виправи під оруду самого султана із залученням всього корпусу яничарів. Першим таким походом було вторгнення 1621 р. султана Османа II (1618–1622), який бажав помститися за козацькі походи в його володіння. Не погоджуємося з думкою автора про те, що «Хотинська битва 1621 р. була єдиним вдалим випадком стримання турецької навали і не мала на меті підриву польської державності» [37, с. 11]. Навпаки, саме завдяки козацькому війську гетьмана Петра Сагайдачного було врятовано польську державність, котра була на межі катастрофи. Власне, з метою применшення ролі козацтва у Хотинській війні й формулюються подібні безпідставні твердження.

Більш реалістично історик характеризує татарські наїзди, які він справедливо вважає «постійним і хронічним явищем, коли мало не щорічно чисельні татарські відділи з 500 чи 1000 вершників вривалися вглиб Польщі» [37, с. 13].

Автор критично оцінює й мобілізаційні можливості Кримського ханства. Згідно з його спостереженнями, татар в

Криму проживало бл. 60 тис. сімей. Отже, максимальні мобілізаційні можливості кримців не могли перевищувати 40 тис. вершників. Єдиний тільки раз чисельність кримського війська сягла 30 тис. воїнів. Зазвичай максимум татарських військових сил складав не більше 15–20 тис. воїнів. Через те, що на польських і українських землях у складі Речі Посполитої нападникам далеко не завжди чинився гідний спротив, тому ці терени часто піддавалися експлуатації, масштаби й господарські наслідки якої перевищували все те, що на цю тему написано [37, s. 14–15].

Загалом вчений наголошував на потребі для польських істориків використовувати східні та українські джерела та відповідну історіографію. Дослідник опублікував низку вартісних джерел з історії Східної Європи XV–XVII ст. Застосована ним методика дала змогу суттєво скоригувати (у бік зменшення) чисельність татарських і козацьких військ, які в XVII ст. брали участь у війнах проти Речі Посполитої, підвищивши натомість їхні бойові якості [8, s. 257].

Важливе місце в дослідженнях О. Гурки займала також проблема переоцінки історичних уявлень про польсько-козацькі війни середини XVII ст., що склалися у міжвоєнний період в польській історіографії та свідомості широкого суспільного загалу. У своїх працях історик визначив впливи образів минулого, навіяні романом Генріка Сенкевича «Ogniem i mieczem» («Вогнем і мечем») [9, s. 206; 38].

Цікавий пам'яткознавчий сегмент наукових досліджень, що фіксує перебування татар на землях Руського воєводства, підготував **Міхал Ждан** [73]. У його топонімічному дослідженні є відомості про високу могилу поблизу Перемишля, котру місцеві жителі називали Татарською горою, в якій, імовірно, поховані татарські воїни. Неподалік Самбора він фіксує село з назвою «Татари», а біля Рудок – село Татаринів [73, s. 397]. Загалом те-

ма турецьких і татарських топонімів та мікротопонімів ще чекає свого ґрунтового дослідження.

Історія польсько-турецьких воєн XV–XVII ст. в галицькій урбаністиці

Окремі епізоди польсько-турецьких воєн XVII ст. на теренах Руського воєводства висвітлено в наукових виданнях з історії урбаністики. Цікавим довідковим краєзнавчо-пам'яткознавчим виданням з історії Станіславова й околиць є брошура **Станіслава Гайковського «Станіславів та його пам'ятки з давніх часів»** [36]. У цьому виданні, що складається зі вступу й трьох частин, охарактеризовано минуле міста та його пам'ятки від найдавніших часів до сучасних авторів. У книзі подано схему фортифікаційних укріплень міста [36, s. 17], відомості про міський архів й бібліотеку, ратушу, монументальні й сакральні пам'ятники міста [36, s. 19–26]. У третій частині повідомляється про старожитності Станіславівського повіту. Події з історії татарських набігів подано стисло в різних частинах видання. Зокрема, згадано розгром ординців біля Боднарова у 1442 р. та знищення хоругвами Станіслава Конєцпольського у 1624 р. решток татарського війська після їхньої поразки під Мартиновом. Інформативно мовиться про спустошення Ібрагімом пашею передмість Станіславова у 1676 р.; втрату Густанню міського статусу, що було наслідком дворазового татарського набігу. Повідомляється про копання татарськими полоненими глибокої замкової криниці в Маріамполі [36, s. 11–12, 26, 31–32].

Серед дослідників, які зверталися до історії набігів кримців на українські землі, був і польський історик **Домінік Хіровський** [19]. У своєму нарисі «Історія міста Тисмениці» автор акцентує увагу на такому важливому епізоді як зміна локації міста. «Коли в 1513 р. Тисменицю спалили турки, татари й волюхи, мешканці, які уціліли, переселилися в долину річки Вороњи, де заснували нове поселення». 14 квітня 1618 р. король Си-

гізмунд III звільнив місто Тисменицю, та села Микитинці, Угорники, Підлужжя, Підпечери, Клубівці, Марківці на 4 роки від сплати податків у зв'язку із спустошенням цих поселень татарами. Цікавим є повідомлення автора про маловідомий напад ординців 1640 р., під час якого татари захопили 30 тис. осіб (*кількість перебільшена, більш реальною є чисельність ясиру від 300 до 3 тис. осіб. – І. Т.*). Певним упередженням автора є закид козакам про їхню участь разом з татарами в пограбуванні Тисмениці та околиць міста [19, s. 18, 19–20].

Львівська дослідниця **Люція Харевичова** (1897–1943) у нарисі з історії Золочева подає хронологію ординських набігів на Золочів й околиці. За її спостереженнями, лише у першій чверті XVI ст. татари здійснили п'ять наїздів на місто у 1512, 1514, 1515, 1519, 1524 роках. Особливо руйнівним був напад 1515 р., коли нападники спустошили місто й багато сіл Золочівського ключа. У другій половині XVI ст. кримська орда руйнувала Золочів і навколишні села в 1549, 1551, 1563, 1575, 1589 роках. Унаслідок набігу 1589 р. знищено місто і 18 сіл [17, s. 20, 23, 26–27].

У середині XVII ст., на підставі опублікованих джерел, історикиня фіксує набіг 13 серпня 1649 р. Тоді були спалені Фірліївка, Буськ і Золочів. Літніх мешканців цих поселень винищено, а молодих забрано в ясир. У 1666–1667 рр. спустошено Зборів, Озерну, Поморяни. У Зборові в 1667 р., згідно з документами, не було жодної залози, лише ополченці – селяни навколишніх сіл та міщани Озерни і Поморян [17, s. 33].

У 1672 р. захисники Золочівського замку 6 днів відбивали напади турецького війська Капудана паші, який прямував до Львова. Замок захищав майор Стрин з двома сотнями драгунів та навколишньою шляхтою. Однак вороги тоді захопили твердиню. 27 липня 1675 р. у цьому ж замку тримали оборону війсь-

ка гетьмана Станіслава Яблоновського, які протистояли татарським загонам Гаджі Герая [17, s. 34].

У дослідженні з історії Львова науковиця зауважила, що під час татарського нападу 1695 р. остаточний бій з ординцями в місті відбувся на площі перед костелом Марії Сніжної, навпроти Краківської брами. Вона також згадала про останній татарський набіг 1699 р. «Не дочекавшись завершення перемовин в м. Карловіці (*колишня Славонія, сьогодні Хорватія. – І. Т.*), татари в січні 1699 р. вторглися до Руського воєводства і спустошили його аж до Стрия» [18, s. 350].

Підсумовуючи розглянуті праці Люції Харевичової, слід зауважити, що значну кількість вторгнень в околиці Львова й Золочева татари, очевидно, здійснювали значно частіше, ніж це відображено в літописах і хроніках. Чимало набігів взагалі не були зафіксовані, а ті, що нотувалися в місцевих наративах, не збереглися. До того ж більшість грабіжницьких акцій часто мали локальний характер, тобто охоплювали один-два повіти.

Деякі відомості про татарські набіги подає дослідник минулого Жовкви **Мар'ян Осінський** у своєму нарисі про «**Замок у Жовкві**» [53]. Автор фіксує руйнівний похід татарського війська в Карпати в 1594 р. й знесення з лиця землі с. Мисмениці (тепер не існує). Розглядаючи події XVII ст., М. Осінський зауважує, що в 1613–1621 рр. міські оборонні мури Жовкви будували полонені татарські воїни. А під час татарського нападу 1620 р. невеликий військовий відділ Томаша Замойського під Жовквою розбив малий загін ординців. Та попри це, кримці спустошили чимало сіл, у тому числі й Нагірці, що належали жовківському костелові. Восени 1621 р. під час повторного нападу татари знову оточили Жовківський замок. Залога намагалася захистити твердиню, однак стримувати натиск ворога ставало все важче, тоді керівник оборони Ступницький застосував неординарний спосіб відбиття атаки за допомогою вуликів з бджо-

лами, що їх захисники замку висипали на голови татар. Це змусило нападників припинити наступ і відійти [53, s. 11, 41–42].

Загалом, праця М. Осінського добре удокументована та проілюстрована рідкісними світлинами замку. Вона містить чимало цікавих історичних відомостей з історії Жовкви.

Проблема ясиру

Проблему невільництва в польській міжвоєнній історіографії досліджував **Войцех Гейнош (1895–1970)**. У своїй монографії «**Проблема невільництва на Червоній Русі наприкінці середньовіччя в світлі правових відносин Польщі з сусідніми країнами**» [43] автор на підставі аналізу актових матеріалів та історіографічних джерел (праці П. Домбковського, Л. Харевичевої, М. Грушевського та ін.) приходить до висновку, що військове невільництво, тобто полонення польським військом татарських воїнів, не мало наслідком встановлення відносин підлеглості між паном і невільником. Полонених татар польські дідиці осаджували на ґрунті, дозволяли їм одружуватися (навіть з польками) і в такий спосіб збільшували кількість своїх підданих [43, s. 160–161].

Пшемислав Домбковський (1877–1950) у «**Нарисах середньовіччя**» [16] також торкався проблеми осадництва кримських татар в Галицькій землі. Дослідник стверджував, що під час збройної боротьби з татарами поляки захоплювали полонених, котрих осаджували поміж місцевим населенням у Милувані, Лучицях, Золочеві. З часом вони асимілювалися і лише прізвища та мова нагадували про їхнє походження. Натомість самі татари під час нападів прагнули захопити якомога більше українського люду. Із відомих йому випадків автор називає полонення татарами шляхтича Петра Говерка з с. Липиця [16, s. 7, 8, 22].

Розкриваючи питання військової повинності вчений констатує таке: «Тягар військової служби лягав на плечі того, хто

володів землею навіть тимчасово (орендар). У випадку відмови від військового обов'язку власник втрачав право власності на землю. Такого права у 1476 р. був позбавлений власник сіл Пужники і Богородичин Адам Хотимирський, який відмовився від участі у воєнному поході. Право власності на землю переходило до тієї особи, яка повідомила суд про відмову шляхтича від його військового обов'язку [16, s. 9].

Серед оборонних укріплень Галицької землі XV ст. П. Домбковський називає замки у Бучачі, Галичі, Єзуполі, Михальчому, Язлівці та інших місцевостях, всього 13 укріплень [16, s. 27]. Автор відзначає високий рівень освіченості шляхетського стану, вихідцями з якого були Станіслав Яричевський – посол до татарського хана у 1482 р., Ян Милуванський посланець до короля від Галицької землі [16, s. 21] та ін.

Доля невольників, проданих турками й татарами до Італії, цікавила **Кароля Корані** (1897–1964), професора спадкового та кримінального права університету ім. Яна Казимира у Львові, а згодом університету ім. Миколая Коперніка в м. Торунь (Польща). У своїй археографічній публікації «**З історії торгівлі руськими (українськими) невольниками в Італії в XV ст.**» [48, s. 208–210] автор досліджує умови та особливості придбання українських невольників, ціни на живий товар тощо. Головними центрами торгівлі невольниками в Італії були Генуя й Венеція. Більшість невольників походила з балканських країн, але були серед них і українки. Всього на початку XV ст. у Венеції налічувалося до 10 тисяч осіб невольного стану [48, s. 208]. Як додаток автор публікує два нових документи, віднайдені ним у Венеції. Перший – датований 1445 роком. У ньому йдеться про купівлю якимось Синенчиком невольниці Улінди (Уляни) віком більше за 20 років у венеціанця, який продав цю жінку за 46 дукатів. Неодмінною умовою для покупця був вивіз невольниці з Венеції. Це було необхідно для того, щоб забезпечити продавця від загро-

зи помсти за погане ставлення колишнього пана до підневільної людини. У другому документі з 1448 р. повідомляється про чоловіка Бенедикта Андріїва з Славонії (*історична область на сході Хорватії. – І. Т.*), покараного штрафом в 1 гривню за викрадення руської (української) невольниці з дому одного господаря з Сієни, з наміром вивезти її до Риму [48, s. 209].

Тема торгівлі невольниками, захопленими турками й татарами в ясир на теренах Речі Посполитої, хоча й була цілком новою в тодішній польській історіографії, однак залишилася на початковому рівні дослідження.

Проблема польсько-турецьких воєн у творчій спадщині Александра Чоловського

Одним з найактивніших дослідників проблематики османських і кримських наїздів на українські землі був історик **Александр Чоловський** (1865–1944) (*фото 1*). Він цікавився історією міста Станіславова, в якому певний час проживав він та його сім'я. Тут юнак навчався в гімназії (1876–1886). На думку дослідника наукової творчості вченого Юзефа Зелінського, «можливо, роки навчання в Першій Станіславівській гімназії й тривале проживання в Єзуполі спричинилися до такого глибокого зацікавлення історією Галицької землі» [72, s. 8]. Про Станіславів та Єзупіль історик накопичив чимало джерел, що зберігаються в його особових фондах у Львові й Варшаві. Після завершення студій на філософічному відділі Віденського університету А. Чоловський під керівництвом Ксаверія Ліске у 1890 р. у Львові здобув докторський ступінь. Професійну діяльність розпочав наступного року у львівському Архіві давніх актів. Згадану архівну установу А. Чоловський очолював від 1906 р. до виходу на пенсію 1 червня 1939 р. Одночасно він був директором львівських міських музеїв. Історик зібрав велику колекцію рукописів з історії міст, сіл, замків Руського воєводства XVI–XVIII століть. Як бібліофіл у 1891 р. при міському архіві він заснував

бібліотеку, що містила картографічну колекцію й зібрання графіки. На 1917 р. бібліотека налічувала 17 тис. книг. У 1915–1917 роках вчений перебував в засланні на Росії. Своє зібрання стародруків, документів, картин і графіки (2500 од. зб.) А. Чоловський у 1936 р. подарував бібліотеці Оссолінських (сьогодні ЛНБ ім. Василя Сефаника НАН України) [15, s. 48, 49; 3, с. 554; 72, s. 16].

У ті часи у Львові діяло відділення Польського історичного товариства, до якого від 1906 р. належав А. Чоловський. У 1925–1928 рр. він входив до керівного складу цієї громадської організації. Товариство мало свій друкований орган – «Квартальник історичний» (виходив до 1939 р.) [15, s. 51].

Александр Чоловський був одним із перших дослідників воєнної історії ранньомодерної Польщі. Він наполегливо вивчав регіональну проблематику в згаданій царині. Опублікував низку вартісних праць, присвячених історії Львова й Галицької землі та її містам, Галичу, Рогатину, Єзуполю та ін.

Серед наукових праць вченого, дотичних Галицької землі, слід згадати його історичну розвідку **«Катастрофа Рогатина 1509 р.»** [30-а]. У ній історик на підставі актових джерел та наукових досліджень попередників висвітлює похід військ молдавського господаря Богдана на землі Руського воєводства. Наступ молдавських та османсько-татарських військ, що тривав від середини червня до початку жовтня 1509 р., мав на меті приєднання Покуття до Молдавії, захоплення Кам'янець-Подільського, Львова, Галича, Коломиї, Тлумача та інших міст краю. Нападники сподівалися на швидкість власних дій та несподіваність нападу. Однак обставини склалися по-іншому. Залога Галицького замку відбила ворожі штурми й навіть захопила частину гармат. Захисники Низького замку у Львові 1 липня також вистояли. Тоді вороже військо рушило до Рогатина. Дністер вони перейшли поблизу Чешибісів (Єзуполя) і 6 липня були вже побли-

зу Рогатина (володіння Рафала і Петра Ходецьких). Однак місто не мало достатньої кількості засобів для оборони, тому було захоплене, пограбоване і спалене [30-а, s. 3, 4–8].

Характеризуючи дії коронних військ, А. Чоловський зауважує таке: «Польське військо на чолі з краківським воєводою Кам'янецьким, зібравшись 9–14 вересня 1509 р. біля Глинян і Куропатників через Підгайці вирушило до Дністра, а далі – на Покуття, куди також прибули загони нападників. Тут під Коломиєю і Снятином вони були розбиті поляками, а рештки їхнього війська знищено 4 жовтня вже на теренах Молдавії» [30, s. 9–10].

Своє дослідження автор завершує висвітленням умов Кам'янецького миру з Молдавією, підписаного 23 січня 1510 р., згідно з яким молдавський господар був зобов'язаний повернути полонених і награване. Дослідник припускає, що саме у 1509 році до ясиру потрапила Роксолана [30-а, s. 11–12].

Загалом у цій праці А. Чоловський вперше в польській історіографії об'єктивно висвітлив трагічні події молдавсько-татарського нападу 1509 р. на Рогатин, створив цілісне уявлення про перебіг ворожого набігу та його наслідки. Однак авторові не вдалося встановити чисельність військ супротивників, а вказана кількість польських відділів – 60 тис. воїнів – очевидне перебільшення. Суттєво доповнила б книгу й схема руху ворогуючих військ.

Проблематику турецько-польських воєн 60–70-х рр. XVII сторіччя у міжвоєнний період розробляли також історики Владислав Конопчинський [47], Януш Волінський [61–66], Хуго Зелінський [71] та ін. Їхні дослідження – це ґрунтовні військово-історичні студії. Для них характерні докладні топографічні описи місцевостей, де відбувалися бойові дії, характеристика збройних формувань супротивників (підпорядкування, чисельність, озброєння, боєздатність).

Серед узагальнювальних праць історико-красознавчого й пам'яткознавчого змісту увагу привертає спільна праця **Александра Чоловського** й українського археолога та історика **Богдана Януша** «**Минувшина і пам'ятки Тернопільського воєводства**» [26]. У вступному слові голови польської «Повітової національної організації» в Тернополі Генріка Орлінського та передмові авторів книги заявлено, що «праця підготовлена до 250-річчя грізного татарського наїзду у 1675 р. та героїчній обороні Тереховлі, а також з метою збереження відомостей про вартісні пам'ятки архітектури на теренах Тернопільського воєводства». Книга містить 160 світлин архітектурних пам'яток з колекції обох авторів, а також отриманих унаслідок польового обстеження старожитностей краю та з архіву м. Львова [26, s. IV, VIII]. Огляд археологічних пам'яток Поділля підготував український археолог Богдан Януш [26, s. 1–3], (*фото 2*), а старожитностей Поділля – Александр Чоловський [26, s. 13–45]. Охарактеризувавши історичний розвиток краю в княжу добу, вчений акцентує увагу на значному вкладові шляхетських родів Бучацьких, Кердєвичів, Ходєцьких, Гербуртів в оборону краю від татарських набігів у XV ст., заселенні Поділля, будівництві костелів (основи духовного панування). У XVI ст. тут з'явилися нові власники Синявські, Язловецькі, Кам'янецькі, Збаразькі, Тарновські, Потоцькі та ін. Вони спричинилися до появи чисельних міст і містечок краю. «Демокловим мечем» над тутешньою людиною висіла загроза постійних турецьких і татарських вторгнень і спустошення краю. Головними, на думку Александра Чоловського, були Чорний, Кучманський і Волоський шляхи. Два перші перетинали терени тодішнього Тернопільського воєводства. Чорний шлях біля Старого Костянтинова і Токів повертав на Поділля й прямував до Збаража–Сокаля–Львова. Кучманський шлях на Тернопілля пролягав біля Гримайлова–Тереховлі–Зборова–Золочева. Постійна загроза вторгнення змушувала варто-

вих краю бути у постійній готовності до бою, мати сталі засоби оборони. Серед найбільш успішних захисників краю автор згадує Бернарда Претвича, барського, а згодом теробовлянського старосту [26, s. 24–25, 26].

Не погоджуємося із твердженням історика про те, що лише «польські груди й польська шабля захищали Русь, а польський плуг її завжди осаджував й обробляв» [26, s. 27]. Автор, очевидно, призабув, що всі здобутки й багатства польської шляхти на українських землях – це результат важкої, щоденної праці мозолистих рук українських селян, ремісників, міщан. На жаль, участь українського населення в захисті краю від зовнішніх загарбників – татар, турків, молдаван, московитів, шведів – польські історики (Францішек Котуля, Ян Герлях, Богдан Барановський, Анджей Гліва) висвітлюють лише частково. Безсумнівною і беззаперечною є участь запорозького козацтва у боротьбі з османською й ординською навалами в часи гетьмана Петра Сагайдачного та короля Яна Собеського, який намагався залучити козацтво до спротиву зовнішнім ворогам.

Про збільшення кількості татарських наїздів свого часу писав польний (з 1588 р.) і великий коронний гетьман (з 1613 р.) Станіслав Жолкевський (1547–1620), який лише в часи свого 35-річного гетьманування зафіксував 30 ординських нападів. Більшість цих набігів, на думку А. Чоловського, була відповіддю на морські походи запорозьких козаків в османські володіння [26, s. 28]. Автор зауважує, що навіть під час Жванецької битви 1653 року татарська орда забігала аж під Золочів і Підгайці [26, s. 31]. Серед багатьох інших епізодів польсько-турецьких воєн 1672–1676 рр. А. Чоловський фіксує другу переможну Хотинську битву 1673 р. Яна Собеського з османською армією Гусейна паші. Приводом до нового вторгнення послужила невіплата Річчю Посполитою гарачу туркам. Далі він окреслює події 1675 та 1676 років на теренах Руського воєводства [26, s. 35].

Автор мовить й про відвоювання у 1683 р. польним гетьманом Анджеєм Потоцьким з 12-тисячним військом частини Поділля. Йдеться зокрема про Чортківський пашаликат, окрім Язлівця. Це місто Ян Собеський наступного року повернув до польських володінь. Однак через труднощі, пов'язані з поверненням Кам'янця, королем було прийнято рішення перешкодити постачанню османцями військових запасів, спорядження й продуктів харчування до Кам'янця. Саме задля цього 25 вересня 1692 р. на шляху турецьких караванів у гирлі Збруча під наглядом генерала Мартина Контського розпочалося спорудження фортифікацій «Шанці Св. Трійці». До кінця року укріплення були готові. Тут розмістилися піша й кінна залоги під орудою генерала Брандта. Неподалік в гирлі Серету поблизу Татарських бродів невдовзі постає фортеця, звана «Шанцями Діви Марії», також споряджена потужною залогою й гарматами. Залоги цих фортець упродовж 1693–1696 рр. здійснювали напади на турецькі загони супроводу стримуючи постачання зброї, харчів й товарів до Кам'янця [26, s. 37, 88].

«Незважаючи на такі заходи протидії, – пише дослідник, – татари часто вривалися у поморянські, зборівські й золочівські володіння Яна Собеського». Так, зокрема, було в червні 1694 р., коли чисельний татарський відділ вчинив спустошення поблизу Гологор, Липовець, Заруддя. На зворотньому шляху 11 червня 1694 р. поблизу с. Годів, що біля Поморян, відбувся бій татарського чапулу з польськими панцерними й гусарськими хоругвами в кількості 600 вершників. Відділ чисельністю 400 воїнів очолював полковник Костянтин Загорівський з фортеці Шанці св. Трійці, а 200 воїнів були під орудою ротмістра Миколая Тишковського з фортеці Шанці Діви Марії. Обидва командувачі, вважаючи, що мають справу лише з одним татарським відділом, рушили йому назустріч і опинилися в пастці перед великим татарським військом. Під час прориву до с. Годів жовніри зазнали

значних втрат. Зупинившись у середині села, поляки з тилу були захищені ставом. Бойові позиції вони зайняли поміж хатами та плотами й готувалися до бою. Як захисний щит використовували власних коней. Татари до вечора атакували польські відділи, обстрілюючи їх із луків. Чимало загинуло, майже кожний зазнав поранення, а декілька жовнірів, у тому числі й Тишковський, потрапили в полон. Тим часом татари, розуміючи, що опору за один день не подолають, а також побоюючись наближення підмоги, відступили [26, s. 38–39].

Відомості А. Чоловського про втрати 2 000 воїнів серед татарського війська, очевидне перебільшення, адже поляки оборонялися на не вигідних для себе позиціях й мали перед собою чисельно переважаючі сили супротивника. Про власні втрати польської сторони відомостей не має, татарські ж, на нашу думку, не перевищували 200 воїнів. Зазначене перевищення ворожих втрат правдоподібно мало пропагандивне значення.

На завершення історик повідомляє про останній напад кримців Каплан Герая в січні 1699 р. Тоді татари зайшли з боку Монастириськ. Польське військо (6 тис. жовнірів), очолюване Феліксом Потоцьким, дало відсіч нападникам поблизу Підгайців. Татари відступили в напрямку Кам'янця, який 22 вересня 1699 р. було повернуто Речі Посполитій [26, s. 39].

Загалом у цьому розділі А. Чоловський здійснив хронологічний огляд татарських й турецьких нападів на українські землі Подільського й Руського воєводств, звернув увагу на жорстокість нападників, що супроводжувалася загибеллю й поневоленням великої кількості людей та значними матеріальними збитками. Розповідь завершується переліком подій XVIII – першої чверті XX ст., аж до утворення Тернопільського воєводства 19 травня 1922 р.

Третій розділ книги присвячений замкам Поділля [26, s. 47–134]. Дослідник вказав рік закладення оборонних споруд,

особливості їхнього будівництва, оборонні можливості фортифікацій. Він також повідомляє про власників твердинь, арсенал та озброєння фортець і замків і т. ін. Автор слушно зауважує, що місцем появи багатьох укріплень були давні городища; вказує на перевагу дерева в будівництві, хоча від середини XVI ст. вже зводили оборонні споруди з каменю й цегли. Дослідник перелічує внутрішні замкові споруди й пам'ятки; зауважує, що вже саме природне розташування укріплень значною мірою покращувало їхню обороноздатність. Захисні споруди за функціональним призначенням поділяє на оборонні замки, оборонно-житлові замкові укріплення й так звані форталіції, яких було найбільше. Це були замочки, або оборонні двори з чотирьох боків оточені ровом і валом, на якому встановлено частокіл. На кутах мали дві або чотири оборонні вежі. В'їзна брама з перекидним містком була розміщена у найбільш зручному місці. Такими ж згодом були й муровані форталіції. У XVII ст. у практиці оборонного будівництва Речі Посполитої з'являються муровані замки з висуненими бастіонами, що давало змогу успішно вести флангову оборону. Ці новинки оборонного будівництва особливо швидко впроваджувалися в будівельних проєктах польських магнатів і шляхти Руського, Подільського, Брацлавського, Волинського та інших воєводств, що було зумовлено загрозою татарських вторгнень [26, s. 48, 49, 50]. Окремо автор групує оборонні церкви, монастирі, костели, синагоги [26, s. 52].

Оповідуючи минувшину подільських замків, А. Чоловський звертає увагу й на епізоди відсічі турецьким і татарським загарбникам. Серед іншого він повідомляє про те, що замок Якуба Будзановського, споруджений у середині XVI ст. разом з містечком Будзанів, зазнав жахливих руйнувань під час ординської навали. На початку XVII ст. Ян і Мартин Ходоровські відбудували цю твердиню. У 1631 р. це оборонне укріплення стало власністю Александра Синявського, а згодом родини Левочин-

ських. У 1648 р. та 1651 р. замок захоплений козацьким військом, а згодом відбудований стараннями Томаша Лужецького. У 1672 р. разом із навколишньою шляхтою, міщанами й селянами Лужецький мужньо захищав твердиню від турків, але був захоплений. Захисники були знищені. Такою ж була доля цієї оборонної споруди у 1675 р. [26, s. 71].

Цікавим є також минуле Микулинецького замку, найближчого до турецького прикордоння укріплення. Будівництво твердині розпочалося у 1550 році. Спочатку замок належав власниці містечка Анні Синявській та краківському каштелянові Спитку Йордану. Згодом став власністю Зборовських, а опісля Конєцьпольських. Містечко Микулинці і замок із трьох боків омивалося водами річки Серет, що забезпечувало їм кращу обороноздатність. Власне, замком була споруда квадратної форми з ламаного каменю. Інформуючи про оборонні стіни замку, А. Чоловський зауважує, що їхня висота сягало одного поверху, довжина 75 м, а товщина 2 м. В'їзна аркова брама з перекидним мостом була розташована в західному крилі оборонного укріплення. У стінах були вмонтовані бійниці для ручної зброї. На трьох кутах стояли круглі трьох'ярусні оборонні вежі теж з бійницями для гармат, а на четвертій було відкосове укріплення [26, s. 84–85].

Особливо відзначилися захисники Микулинецького замку в 1675 р., коли місцева залога з жовнірів, шляхти й міщан та кількох сотень селян з навколишніх сіл витримала 15-денну облогу турецького війська. Захисники, очолювані Загорівським з трьома синами, мали обмаль зброї, але відбивали всі напади османців. Тоді турки вирішили здійснити підкоп. Вони прокопали окоп під одну із веж, заклали туди вибухівку і підірвали. Вежа впала, однак завдала більше шкоди не оборонцям, а нападникам. Виллом вдалось закрити. Однак можливості вистояти не було. Гостро відчувався брак зброї, спорядження, провізії. Тож захис-

ники пішли на угоду з турками. Взамін за капітуляцію і викуп турки пообіцяли відпустити всіх, хто був у фортеці, на волю і передати від себе 30 заручників. Проте, заволодівши твердинею, османці вирізали всіх чоловіків. Загоровського з синами посадили на палі, а жінок і дітей забрали в неволю [26, s. 85–86].

Микулинецький замок до кінця XVII ст. був одним з найголовніших форпостів Речі Посполитої на її південно-східному порубіжжі. Свою військовооборонну значущість замок втратив лише у 1699 р. після повернення турками Кам'яця.

Важлива роль у війнах проти турків, на думку А. Чоловського, належить Поморянському замкові. У 1672 р. його захисники дали відсіч туркам, які прямували до Львова. У 1675 р. вони вдруге зазнали облоги. Однак на цей раз через велику перевагу ворога змушені були вийти через підземелля до лісу, а далі до замку у Свіржі. Татари знову спалили замок і містечко. Під час повторної відбудови замок був споруджений в системі бастіонів. У 1690 р. він мав на озброєнні 3 бронзові гармати, 2 залізні, 4 шмигівниці (*інші назви «ожига», «органка» – багатоствольна скорострільна зброя XV–XVII ст., що забезпечувала ведення щільного залпового вогню. Складалася вона із 5–14 з'єднаних стволів, встановлених на возі або колісному лафеті. – І. Т.*), семиствольні органки (*кількість не вказано*), мушкетів 61 і запас куль, пороху, олова, фітілів. Завдяки опіці володаря замкова залога спромоглася дати відсіч ординцям у 1687 та 1695 роках [26, s. 99].

Всього А. Чоловський у цьому розділі охарактеризував 35 пам'яток оборонного будівництва. З його опису видно, що переважна більшість замків була здобута й зруйнована нападами під час польсько-турецьких воєн, але опір, який чинили загарбникам захисники українських твердинь, знекровлював сили ворога й затримував його просування углиб краю.

У четвертій частині спільної праці Богдан Януш подає відомості про архітектурні пам'ятки Тернопілля, а саме про «Божі доми, двори, пам'ятки». У цьому підрозділі оповідається про католицькі костели й монастирі, у наступному – про православні муровані й дерев'яні церкви й монастирі. Окремий підрозділ присвячено жидівським мурованим і дерев'яним божницям. Підрозділ «Міська архітектура» дає відомості про двори й палаци Тернопілля. Завершує цю пам'яткознавчу розвідку підрозділ «Фігури, пам'ятки й пам'ятники» [26, s. 135–193]. У ньому Богдан Януш фіксує цікаві відомості про старожитності періоду татарських наїздів. Зокрема дослідник згадує про кам'яний придорожний хрест у с. Голгоч (*Холхоч, Підгаєцького п-ту. – І. Т.*), установлений на спомин про розправу татар з весільними гостями у цьому селі [26, s. 188]. У Годові зберігся пам'ятник, присвячений Загоровському, який здобув перемогу над татарами у 1694 р. У цьому ж році Ян Собеський наказав звести монумент, присвячений згаданій події [26, s. 192]. Всього авторами книги зафіксовано бл. 500 пам'яток у 17 повітах воєводства [26, s. 193].

У 1929 р. з нагоди 300-річчя від дня народження короля Яна Собеського Александр Чоловський видав брошуру «**Ян III і місто Львів**» [29]. Це науково-популярне видання, присвячене давній історії Львова з акцентом на період правління Яна Собеського. Автор звернув увагу на діяльність короля стосовно зміцнення обороноздатності міста та успішних дій володаря в битві з татарами під Лисиничами поблизу Львова 24 серпня 1675 р. [29, s. 16–17]. Дослідник деталізує напрямок руху османського війська – від здобутого Збаража до Плугова (*село неподалік Золочева на Львівщині. – І. Т.*), а також просування кримського війська – від Золочева до Львова. Далі історик вказує на чисельність польської армії, що налічувала 6 тис. воїнів. Локалізує місце битви, поблизу с. Лисиничі за 6 км від Львова. Це уточнення є важливим з огляду на те, що раніше автори пов'язували місце

бою із с. Знесення. Дослідник також повідомляє про тактичну воєнну хитрість полководця, пов'язану із умисним озброєнням слуг, які з довгими гусарськими списами розташувалися на пагорбах біля с. Лисиничі, створюючи видимість чисельного війська. Він також описує перебіг бою й відступ татар через нездатність втримати бойові позиції, розповідає про переслідування супротивника. «Успішні дії польського війська під Лисиничами, – підсумовує автор, – зруйнували наміри турків стосовно Львова» [29, s. 18, 19, 20, 22].

Історик не обминає й інших важливих епізодів боротьби з татарами, зокрема оборону міста військом коронного гетьмана Станіслава Яблоновського у 1695 р. Стверджує, що Львів інколи тимчасово виконував роль столиці. Так, зокрема, було у 1686 р. коли місто приймало московське посольство Шереметьєва [29, s. 30–31].

З-посеред інших популярних нарисів Александра Чоловського, присвячених давній історії Львова, слід згадати брошуру «Сльози короля Яна III» [25], у якій ідеться про королівську кам'яницю у Львові на тлі історії міста. Автор розвідки, торкаючись міжнародних відносин Речі Посполитої, повідомляє про порозуміння польської дипломатії на чолі з Кшиштофом Гримультовським з Москвою (мирний договір 5 квітня 1686 р., 33 пункти) і прийом у Львові московської делегації Бориса Шереметьєва. Цікавою в цьому зв'язку є також звістка про початок молдавського походу, в який король вирушив з Яворова на початку червня 1686 р. Польське військо збиралося біля Глумача. Тут, на полях біля села Колінці, король здійснював огляд своєї 30-тисячної армії, найчисельнішої, яку Польща коли-небудь мала. 2 серпня 1686 р. військо вирушило в похід на Молдавію. Однак московити не виконали свої обіцянки – стерегти переправи на Дніпрі, через які татарам вдалося проникнути до Молдавії. У відповідь на запит польських дипломатів про при-

чину вторгнення татар в Молдавію московські послы зухвало заявили, що даної обіцянки ними дотримано, а проникнення татар сталося випадково [25, с. 6–7, 16–17]. Цим епізодом автор підкреслює підступність й ненадійність Москви як союзника.

У популярному нарисі «Історія Львова від заснування до 1600 р.» [24] автор фіксує найважливіші віхи в історії міста. Він стверджує, що початки Львова сягають 1250 р. Вчений також повідомляє про вимушене руйнування Левом Даниловичем укріплень Львова на вимогу монголо-татар. Згадує про двотижневу безрезультатну облогу татарами міста у 1283 р. [24, с. 4–5].

Автор окреслює розташування Львова, повідомляє про народності, які проживали в місті в XIII–XIV ст., вказує на порубіжжя Галицької Русі, що проходило р. Серет. Розглядає міські привілеї, зафіксовані в грамотах 1368 та 1388 рр. Інформує про стихійні лиха й ворожі напади [24, с. 6, 8–9, 10–11].

Перші масштабні вторгнення турецьких і татарських полчищ у 1498 та 1499 рр. автор пов'язує з ослабленням обороноздатності Польського королівства внаслідок невдалого походу польських військ у 1497 р. на Буковину і зраду молдавського господаря Стефана та його вторгнення на Покуття. Львів тоді витримав дві облоги: татарську в липні 1498 р. й османську в листопаді 1498 – січні 1499 р. [24, с. 13].

Серед заходів щодо зміцнення обороноздатності Львова дослідник вказує на будівництво порохової вежі (1522–1566), захисних споруд Високого й Низького замків, загальноміських фортифікацій та спорудження у 1554–1556 рр. міського арсеналу [24, с. 15–16].

Всього автором згадано 30 подій та різноманітних пам'яток з історії Львова, котрі є своєрідними маркерами для більш поглибленого їх дослідження в майбутньому.

Продовженням цієї популярної історико-краєзнавчої праці є брошура «Історія Львова від 1600 до 1772» [27]. У вступ-

ній частині автор подає опис оборонних укріплень Львова. «Зовнішня стіна з бійницями висотою з поверх, будована з каменю й цегли, мала форму неправильного чотирикутника. Вздовж стіни стояло 19 потужних чотирикутних оборонних веж висотою в три поверхи, накритих гонтовим дахом. За кожною був закріплений один із ремісничих цехів міста. На віддалі 20 кроків від зовнішньої стіни розташовані зовнішні укріплення. Вони були значно нижчими й мали невисокі напівкруглі оборонні вежі з бійницями. Поза зовнішніми укріпленнями викопано глибокий рів з водою з р. Полтви, викладений каменем. Поза ровом – високий насипний вал з частоколом, а за ним ще один глибокий рів. Входом до міста служили зовнішня Галицька і внутрішня Краківська брами з вежами. До кожної брами вели мости [27, s. 3].

Окремо автор згадує львівського бургомистра Мартина Кампіана, який домігся наведення порядку в місті, зміцнив його оборонні укріплення, запровадив сталу військову залогу, сприяв впорядкуванню доріг і водогону, відновленню старої ратуші (існувала до 1826 р.), мостів і млинів [27, s. 8].

У полі зору дослідника були й архітектурні пам'ятки міста, відомі постаті Львова, серед яких історик і геральдист Шимон Окольський [27, s. 9].

Науковець інформує про додаткове зміцнення захисних споруд міста в часи правління короля Владислава IV (1632 – 1648). У 1638 р. оборонними стінами були оточені Галицьке і Краківське передмістя. Вчений акцентує увагу на заснуванні володарем у Львові лицарської школи з метою військового вишколу молоді під зверхністю Павла Гродзіцького, а згодом генерала артилерії Кшиштофа Арцішевського. Розповідає про діяльність інших достойників. Висвітлює оборону Львова у вересні-жовтні 1648 р. від козацько-татарських військ. Описує штурм міста 11 жовтня 1648 р., який був особливо навальним з

боку Галицької брами й монастиря Бернардинів. З огляду на значні втрати козацького війська та високу ймовірність зав'язнути в облозі й затримати продовження походу, Богдан Хмельницький наказав припинити штурм. Але місто було позбавлене води. Львів повинен був виплатити 200 тис. дукатів викупу, проте вдалось зібрати лише 60 тис. готівкою і 30 тис. товарами. Отримавши викуп, гетьман з військом 23 жовтня 1649 р. рушив до Замостя. Воєнним успіхом походу на Львів було здобуття козаками (*полковника Максима Кривоноса. – І. Т.*) Високого замку, який захищало 300 жовнірів. Епізоди цього грізного нічного штурму зафіксував у своєму творі 1702 р. львівський гравер Казимир Недбалович [27, s. 10, 11–12, 13].

Далі автор виокремлює обставини другої облоги Львова козацьким і московським військом Василя Бутурліна (60 тис.), що почалася під час вторгнення шведів 24 вересня 1655 р. й тривала сім тижнів. Оборороною міста тоді керував генерал Кшиштоф Гродзіцький. Як і під час першої облоги, гетьман погодився на викуп (60 тис. зл.) і передачу жидів. Так Львів, рятуючи себе, врятував Річ Посполиту [27, s.13, 14].

Автор стверджує, що перехід гетьманщини під османський протекторат спричинив тривалі війни з османцями у 1672 – 1676 рр. (*ідеться про те, що влітку 1669 р. гетьман Петро Дорошенко (1665–1676) дійсно перейшов під османську протекцію. – І. Т.*). Турецько-татарська армія 26 вересня 1672 р. захопила Кам'янець-Подільський і взяла в облогу Львів. Місто захищали 3 тис. жовнірів і міщан на чолі з комендантом Еліяшем Лонцьким. Їм протистояло 50-тисячне турецько-татарське військо Капудана паші. Османці вели наступ з 14-ти пунктів облоги, здійснювали підкопи, проломи в стінах, йшли на штурм. Саме під час підготовки вирішальної атаки в турецькому таборі з'явилися польські послы. Турки вимагали 80 тис. талерів викупу. Вдалося зібрати лише 5 тис., а решту компенсували заручни-

ки [27, s. 15]. Львів вистояв, але реальною залишалася небезпека повторного повернення ворога.

Завершується праця короткими повідомленнями про хроністів Бартоломея Зиморовича й Томаша Юзефовича, королів Міхала Вишневецького та Яна Собеського. Повідомляється про битву короля Яна III з турецько-татарським військом біля с. Лисиничі (1675), облогу татарами Львова у 1695 р. й захист міста військом гетьмана коронного Станіслава Яблоновського та інші важливі події [27, s. 16–17, 18].

У цій історичній розвідці А. Чоловський намагався охопити найважливіші епізоди з історії Львова з акцентом на воєнні події та відомі особистості. Дослідник стверджує, що воєнне лихоліття призвело до значних спустошень і надовго затримало культурний і господарський розвиток міста. Відрадно, що під час розгляду подій періоду «хмельниччини», автор уникає упереджених оціночних формулювань стосовно козаків та їхнього гетьмана.

Узагальнювальний характер має стаття А. Чоловського **«З історичного минулого Львова»** [27, s. 28]. Вона підсумовує попередні напрацювання автора, вносить певні корективи й уточнення у висвітлення історичних подій, пов'язаних з минулим міста. «Географічне розташування міста в котловині, оточеній пагорбами, в оборонному сенсі було незручним», – зауважує автор. Населення Львова не було однорідним, тут проживали представники різних народностей, що перешкоджало консолідації громади. Економічному зростанню міста сприяло його розташування на перехресті торговельних шляхів, освіченість, працьовитість, підприємливість та ощадність тамтешньої людності. Загроза з боку татар і турків змушувала львів'ян до близького знайомства з військовою справою. Львів пережив 7 важких облог, 21 татарський напад, 2 великі битви. Значними були людські й матеріальні втрати міста [28, s. 2, 3, 4].

Загалом праці Чоловського з історії Львова доволі інформативні, але не надто великі за обсягом. Шкода лише, що вченому не вдалося здійснити підготовку й видання ґрунтовної монографічної праці, присвяченої історії Львова.

Окремі історичні розвідки А. Чоловського присвячені галицькій кастелології. У цих працях, автор подає відомості про заснування Львова, природні умови його розташування, будівництво й стан збереження оборонних споруд, забезпечення гарнізону озброєнням і спорядженням, опис житлових та господарських споруд. До текстів своїх історико-краєзнавчих студій автор інколи додавав цікаві епізоди з життя власників та мешканців замків і фортець. Так, в публікації «**Ян III і замок в Олеську**» [33], історик повідомляє про Станіслава – сина руського воєводи Яна Даниловича від другого шлюбу з Софією Жолкевською. Станіслав був Корсунським старостою і відзначився лицарською мужністю в бойовому поході польського війська до Смоленська в 1632–1634 рр. У 1636 р. він сформував військовий відділ, з яким вирушив у степ проти татар. Після однієї із збройних сутичок з ординцями почав наздоганяти супротивника й заглибився далеко у степ. Його відділ був оточений переважаючими силами степовиків і розгромлений. Станіслав Данилович потрапив у полон, був доправлений до намету Кантимира, де після допиту страчений [33, s. 8]. Цей епізод – приклад застосування татарами одного з тактичних прийомів, що полягав в заманюванні супротивника в пастку та підведенні під удар переважаючих сил. Такий маневр ординці вміло застосовували під час воєнних дій з поляками, козаками, московитами та військовими силами інших країн.

У творчому доробку історика є також спеціальна праця, присвячена воєнній іконографії короля Яна III Собеського [30], у якій описано та візуалізовано найважливіші воєнні кампанії полководця, серед яких битва під Калушем (1672), Комарним

(1672), Підгайцями (1667), Хотиним (1673), Львовом (1675, 1695), Тереховою (1675), Журавном (1676) [30, s. 1]. Автор вказує прізвища європейських художників, у тому числі й польських, які створили батальні полотна й гравюри, присвячені воєнним перемогам Яна Собеського. Це, зокрема, Мартин Альтамонте, Фердинанд ван Кессель, Ян Мартін, Георг Ругендас, Анджей Стех. Графіки – Ян Бенсгеймер, Роман де Хуге, Ісаак Саль [30, s. 2, 3] та ін.

Панорами та епізоди битв з турками й татарами представлені на картинах Фердинанда ван Кесселя «Хотин 1673», полотно, олія (675x555 см), де король зображений на тлі штурму Хотина. Цікавою є картина Яна Мартіна «Львів 1675», полотно, олія (125x79 см), на якому зображено укріплений табір з наметами, а біля підніжжя гори – завзятий бій. У далині видно палаючі села. Пензлю цього художника належить також картина «Облога польського табору під Журавном», полотно, олія (125x79 см) [30, s. 8, 10, 11–12, 13].

Окрім мистецьких творів, А. Чоловський подає вартісні для історика плани битв, облоги фортець та укріплених таборів, походів [30, s. 7] тощо. Докладніше цю проблематику висвітлено в історичних розвідках Генріка Котарського [49], Івана Тиміва [10], Анастасії Баукової [1].

Серед праць Александра Чоловського, присвячених історії татарських і турецьких набігів на галицькі землі у XV–XVII століттях, увагу привертає невеличка історико-краєзнавча розвідка «**Золотий шлях**» [34]. У ній автор окреслює шляхи, якими ординці вторгалися в українські землі: Чорний, Кучманський, Волоський або Золотий. Характеризує найважливіші події, пов'язані з ворожими набігами, оборонні заходи й опір нападаючим з боку коронних військ і населення краю. Вказує наслідки ординських наїздів. Обґрунтовуючи мотиви нападів, дослідник зауважив: «Татарин, не знаючи ремесел, не працюючи в торгівлі

розглядав сусідні польські (*українські*. – *I. Т.*) землі, як головне джерело власного існування». Власне, Покуття, куди спрямовувалося вістря ординських набігів, уже на початку XVI ст. було доволі залюдненим краєм, там існувало бл. 300 сіл і 15 містечок. На теренах Покуття в Коломиї, Снятині, Михальчу, Нижневі, Гвіздці та інших місцевостях були оборонні замки для захисту краю [34, s. 2].

Дослідник, вказуючи напрямки руху татарських військ визначеними шляхами, зауважує таке: «**Чорний шлях** проходив вододілом рік Дніпро і Буг. Починався він з Тавані, тягнувся степами вздовж Інгульця до Чорного лісу, звідки, вже власне, називався Чорним шляхом. Далі проходив повз Ставище й Білу Церкву. Тут він розгалужувався у напрямку на Полісся – Житомир – Старий Костянтинів (нині м. Хмельницький) – Збараж–Кременець – Сокаль – Львів. **Кучманський шлях** з Тавані прямував вододілом Бугу й Дністра. Минав Тульчин у Подільському воєводстві. Поблизу Бару повертав на Поділля, а звідти через Чорний Острів – Гримайлів – Теробовлю – Зборів – Золочів – до Львова. **Волоський або Золотий шлях** – тягнувся правим берегом Дністра, прямував до Снятина на Покутті. Від Снятина він вже називався Золотим шляхом. Таким золотодайним його прозвали нападники, які вивозили звідси награбоване, а головне – невільників. Від Снятина цей шлях вів до Коломиї – Тлумача – Тисмениці – Єзуполя. Тут він розгалужувався у напрямку на Бурштин – Рогатин – Бібрку – Львів. Другий напрямок був скерований на Галич – Калуш – Долину – Стрий – Дрогобич – Самбір, а далі – в Карпати. У 1585 р. схему цих шляхів для короля Стефана Баторія нарисував галицький каштелян Ян Сенінський. Найбільш потужні напади ординців з Волоського (Золотого) шляху були вчинені в 1575, 1589, 1594, 1618, 1620, 1629 роках [34, s. 3–4].

Опорними об'єктами на Покутті в означеному часі були укріплені замки і форталіції в Єзуполі, Городенці, Чернелиці, Обертині, Палагичах, Пневі, Заболотові [34, s. 5] та інших місцевостях.

Із успішних військових операцій супроти татар автор фіксує розгром татар у 1672 р. біля Петранки (Калущина) та звільнення великої кількості невільників; перемогу відділу Анджея Потоцького над ординцями під Калушем у 1675 р.; вторгнення турецько-татарських військ Ібрагіма-паші з боку Кам'янця. Під час цього походу відбулося захоплення нападами замків в Ягельниці, Чорткові, Бучачі, Потоку, Язлівці. Вихід османців до Дністра і вторгнення на територію Покуття передбачав створення тут турецького плацдарму і передачу краю як ленного володіння молдавському господареві Дуці. Облога Станіславівської фортеці затримала просування ординців і турецької армії вглиб країни, вона дала змогу Янові III зібрати військо, підготуватися до оборони й вистояти під час трьохтижневої облоги й безперервних боїв під Журавном [34, s. 7–8].

За умовами обопільної угоди у турецькому володінні залишилися Кам'янецький і Червоноградський повіти та м. Чортків, яке до 1683 р. було центром однойменного пашалікату.

Розвідка А. Чоловського завершується повідомленням про напад кримців мурзи Аджі Герая на галицькі землі у січні 1699 р. Тоді татари дійшли до Стрия і вторглися на Покуття. Однак султан покарав зухвалого васала й наказав повернути весь захоплений ним ясир. Це був останній напад ординців [34, s. 8].

Ще одна праця вченого, присвячена темі татарських набігів «Татари в Карпатах» [35], була опублікована у 1939 р. напередодні Другої світової війни. Ця історико-краєзнавча розвідка присвячена подіям літа 1594 р., коли татарські загони здійс-

нили перехід через галицькі землі в Угорщину для допомоги османській армії.

Серед джерел, використаних А. Чоловським для написання праці «Татари в Карпатах», є також лист канцлера Яна Замойського «Про перехід татар через Покуття в 1594 р.», опублікований в Кракові у тому ж році [35, s. 22]. Дві рукописні копії цього листа**, що зберігаються у фондах Амброзіанської бібліотеки (Мілан, Італія), виявили й опублікували Роман Хаутала й Владислав Гулевич [2].

У вступній частині дослідження Чоловським окреслено формування антиосманської коаліції у складі Речі Посполитої, Московії, Семигороду, Мультян і Молдавії [35, s. 3].

Вказуючи на причину ординського походу, автор зауважив, що він був зумовлений початком бойових дій в Угорщині у 1593 р. Тоді за наказом султана Мурада III татарські війська Гаджі Герая повинні були здійснити напад на угорську армію з тилу й розділити її навпіл, а потім розбити. Для цього татарам було наказано пройти найкоротшим шляхом через українські землі у Карпати, а далі – в Угорщину [35, s. 4]. Тим часом, авст-

** Першодрук листа канцлера Яна Замойського «Про перехід татар через Покуття в 1594 р.» написаний в Кракові 10 вересня 1594 р. Автором передмови був королівський секретар Матеуш Клодзинський. А послання адресоване кардиналові Чіеціо Альдобрандіні написане 10 серпня 1594 р. в Замості. У ньому подано опис вторгнення татар до Угорщини. У публікації Романа Хаутали враховано різноманітність, що трапляються в інших копіях цього документу: другому варіанті листа з Амброзіанської бібліотеки в Мілані, заснованому на краківському першодруку; гданському перевиданні 1595 р.; франкфуртському виданні 1599 р. «Турецьких листів» М. Рознера (кн. 13). У цьому посланні Замойський не приховував свого прагнення оправдатися перед Римською курією за неефективність власних дій щодо стримування татарського переходу українськими землями. Послання містить чимало відомостей про етапи просування татарського війська

рійські посланці підбурювали козаків до нападу на османські володіння, аби втягнути Річ Посполиту у війну з турками. Командувач угорських військ Кшиштоф Тіффенбах сумнівався в можливості проходження татар через Карпати, а навіть якщо й підуть, вважав полководець, то 1500 вояків в засіках зможуть затримати їхнє просування, до того ж мешканці гірських сіл перекрили

до Карпат. Зокрема у листі зауважено, що татари пройшли довгим, зате безпечним шляхом через Валахію (південна Румунія). Акцентовано увагу на швидкому просуванні кримців й намаганні канцлера перекрити всі шляхи в Карпати, але це розпорошило б, а значить ослабило й без того малочисельне польське військо. А ще канцлер сподівався, що зрубані дерева та інші перешкоди на шляхах хоча б на деякий час затримають татар в гірських тіснинах. У листі він також повідомляє про облогу Галича 7 липня 1594 р. та розорення і спустошення Калуша і волості. Важливою є звістка про наявність у татарському війську відділу османських вершників на чолі з чаушем – наглядачем за діями татар. Тим часом султанське військо тоді гостро потребувало легкої кінноти, роль якої мали виконати татари. 27 липня 1594 р. татарське військо прибуло до міста Тата на півночі Угорщини, де з'єдналося з османським. Про напрям руху ординців і приготування до походу вказує й той факт, що хан Гаджи Герай ще в 1593 р. вимагав від молдавського господаря Арона провідників. Тим часом канцлер Ян Замойський не знав точного напрямку просування татар, тому наказав польному гетьману Станіславу Жолкевському чатувати на переправах Дніпра й Дністра. Сам Жолкевський не вірив в можливість проходження ординців в Карпати, попри те відправив відділи стерегти Чорний шлях. Канцлер зібрав свої приватні військові сили (400–500 жовнірів, здебільшого піхотинців) під Бродами, але через їхню малу чисельність не зміг протистояти ординцям. Тим часом татари, пройшовши через Молдавію, вторглися на Покуття. Тут, на думку Замойського, ординці могли пройти в напрямку на Самбір або ж через р. Стрий до Мукачева. Третій шлях вів через р. Опір до Хуста, що належав до Трансільванії (півн.-зах. Румунія). Ян Замойський з військом спершу вирушив до Самбора. Гетьман вислав розвідку до татарського коша, який виявився порожнім, бо татари ще 10 липня, взявши з собою лише польові гармати, залишили свій постій. Вони повернули на Хустський шлях. Поляки намагалися наздогнати супротивника, але безуспішно. Повідомлення Замойського про переслідування ним татар

шляхи в Карпати. Та попри ці сумніви Станіслав Жолкевський збирав військо в напрямку ймовірного проходу татар через Галицьку й Львівську землі в Карпати, а далі в Угорщину. Через брак розвідувальної інформації докладних повідомлень про напрям руху ординців не було. Точні відомості про те, що татари йдуть так званім «Петровим шляхом» через Покуття Станіслав Жолкевський отримав лише 1 липня 1594 р. Про можливість відсічі на кордоні не йшлося, військо збиралося під Самбором й Городком [35, s. 4–5, 6, 7].

Характеризуючи захисні можливості польських військ на Покутті, Чоловський констатує, що «Покуття й загалом Підкарпаття залишилося майже без захисту. Оборону краю тримали три хоругви ротмістрів Якуба Потоцького, Яна Щуського та Якуба Корицінського». 2 липня 1594 р. орда (бл. 30 тис. вершників) поблизу Снятина вторглася на Покуття. Провідниками татар на терені були цигани, жид, караїм і угорець [35, s. 8–9].

Перший бій Я. Щуського й Я. Корицінського з татарами відбувся над Дністром поблизу с. Антонівка (Тлумаччина), де вони влаштували засідку, в яку потрапив невеликий передовий татарський загін. Після короткого завзятого бою, ординці відступили, а поляки пішли в напрямку Чешибісів (тепер Єзупіль). Тут було укріплення – форталіція з двома оборонними чотирикутними вежами [35, s. 9–10].

аж до с. Келечин (Міжгірський район Закарпатська область) виглядає вкрай сумнівним і натягнутим (*І. Т.*). Тим часом ординці, вийшовши в рівнинні райони Угорщини, завдали поразки угорському війську. Вони наблизились до угорців з тилу й розбили їхні відділи в районі Хуста, захопили чимало здобичі й невільників і в лютому 1595 р. іншим шляхом повернулися до Криму [Гулевич В. П., Хаутала Р. Письмо польського гетьмана Яна Замойского о прохождении татар через Покутье в 1594 году / Владислав Гулевич, Роман Хаутала // Золотоордынское обозрение. 2017. – Том 5. – № 2. – С. 437, 438, 439, 441, 449, 450, 452, 453].

Власне Чешибіси, де «Золотий шлях» розгалужувався в напрямку на Бурштин – Рогатин – Бібрку – Львів, були опорним пунктом оборони. Тут з військом розмістилися Якуб Потоцький зі згадуваними ротмістрами. Загальна чисельність захисників замочку в Чешибісах налічувала 100 осіб.

Тим часом татари 2 липня 1594 р. спалили Снятин, Коломию, Гвіздець, Обертин, Кулачківці, Жуків, 3 липня – Тлумач і Нижнів, а 4 липня – Тисменицю. 5 липня почали штурм замочку в Чешибісах. Яничари, встановивши гармати, розпочали обстріл оборонних укріплень. Було зруйновано частокіл, пошкоджені зазнали стіни форталіції. Під час відбиття ворожої атаки слуга Я. Потоцького Ласковський необережно вкинув запалену губку в бочку з порохом. Пролунав вибух. В замочку розпочалася пожежа. Ротмістри з горсткою захисників втекли до Дністра [35, s. 10–12].

Після захоплення та зруйнування укріплень в Чешибісах, ординці попрямували на Галич. Висвітлюючи події під Галичем, історик акцентує увагу на недостатній обороноздатності Галицького замку, укріплення якого частково були дерев'яними. Оборonoю замку керував полковник Станіслав Влодек з Германова. Наступ на Галич ординці розпочали вдосвіта 6 липня 1494 року. Вони швидко захопили безлюдне містечко й розпочали штурм замку. Трухляві стіни з легкістю руйнували гарматні ядра. Відчутним був брак боєзапасів і спорядження. Ворожі атаки було відбито, але пожежа в замку загрожувала повною катастрофою. Тим часом татари посилили натиск. Захисники відбили ворожий штурм, захищаючись всім, що було під руками. Тілами вбитих татари закидали рів і зробили прохід до замку. Під час штурму каменем одного із захисників був вбитий мурза – один із керівників штурму. Після цього нападники припинили атаки й відійшли. Замок зазнав значних ушкоджень, але вцілів [35, s. 13–14]. Галицький староста Станіслав Влодек на згадку про щасли-

ву оборону замку 6 липня 1594 р. відновив замкову каплицю Св. Катерини, що проіснувала до кінця XVIII ст. [35, s. 22].

Більш імовірною причиною швидкого відступу татар з-під Галича, на думку А. Чоловського, була гостра нестача часу, адже продовження облоги затримувало загальний похід. Тим часом друга частина орди, пройшовши через Боднарівські ліси, вдарила на Калуш, що разом із прилеглими до нього поселеннями утворював негородове староство, котре належало Ст. Жолкевському. Містечко було спалене, а села спустошені [35, s. 14–15].

7 липня 1594 р. перше угруповання татар з-під Галича попрямувало до Стрия. На шляху просування орди були спалені містечка Мартинів, Войнилів, Долина, Жидачів, Стрий. Потім ординці повернули на Самбір, а звідти – до Дрогобича (8. 07. 1594), а далі в Карпати. Тоді ж канцлер Ян Замойський з військом 400 вершників з Городка вирушив навздогін татарам. Але на місці ординського таборування поблизу с. Слонське (Дрогобиччина) поляки застали лише догораючі багаття, дещо із спорядження, кілька десятків скалічених коней та прапорці на древках встромлені в землю. Татари вибрали важкий шлях вздовж річки Опір і вже занадто віддалилися, щоб їх можна було наздогнати. Тим часом коронний гетьман Станіслав Жолкевський із 4-тисячами кварцяного війська 9 липня минув лише Львів і 11 липня в околицях Дрогобича з'єднався з відділами канцлера Яна Замойського. Однак наздогнати татар було вже неможливо, бо 13 липня вони вже опинилися на угорському кордоні. Захоплений ясир знищували на місці [35, s. 15–16, 18, 19].

У підсумку дослідник зауважує, що перехід татар через українські землі Руського воєводства тривав всього 10 днів й спричинився до значних людських і матеріальних втрат. Відповідальним за провал військової операції із затримання татарського війська визнано канцлера Яна Замойського, якого звинувачу-

чено в недостатньому забезпеченні оборони краю та в запізнілих і сповільнених термінах мобілізації військ [35, s. 20].

Підсумовуючи, можна відзначити, що для наукового доброку А. Чоловського характерні сумлінне опрацювання широкого кола рукописних й опублікованих документальних матеріалів й фахової літератури, залучення маловідомих польських джерел і рукописів, документів зарубіжних архівів, доступність і легкість викладу.

Помітною рисою наукової діяльності вченого є глибоке зацікавлення історією Галичини та розмаїття напрямків дослідницької праці, серед яких вагоме місце належить вивченню історії турецьких і татарських набігів.

Історичну баталістику та пам'ятки, пов'язані з нею, Чоловський досліджував не тільки як фаховий історик, але й як експерт з історії військової справи, що додає його працям більшої глибини й науковості.

Дослідження Антонія Валявендера

Згубні наслідки стихійних явищ і соціальних катаклізмів та їхній вплив на демографічний стан польської держави досліджував історик і архівіст **Антоній Валявендер** (1903–1960) [59]. У розрізі нашої проблематики актуальними та інформативними є відомості про збитки, спричинені війнами [59, s. 26–41] та загальні зауваги до розділу другого книги [59, s. 63–67] **«Хроніка стихійних лих у Польщі й сусідніх країнах в 1450–1587 рр»** [59]. У першому розділі дослідження розглянуто згубний вплив османських і татарських походів у південно-східні (українські) землі Речі Посполитої та етнічні польські терени. Автор висвітлює хронологію ординських набігів 1450–1586 рр. Причиною руйнівних татарських набігів на південно-східні землі держави, на думку автора, була відсутність єдності, регіональний сепаратизм, коли кожна земля як територіально-адміністративна одиниця повинна була захищатися самотужки, ігноруюван-

ня шляхтою суспільної потреби колективного захисту краю, низька боездатність і бойовий дух шляхетського ополчення. Як наслідок, за період 1450–1586 рр. було вчинено 84 татарські, 4 турецько-волоські, 2 турецькі набіги на польські й українські землі. Разом 90 нападів за 137 років [59, s. 63].

З-поміж них у XV ст. на найбільш масштабними були наїзди 1450, 1452, 1453, 1469, 1474, 1489, 1490, 1497, 1498 років. У XVI ст. набіги відбулися в 1500, 1502, 1504, 1515, 1516, 1519, 1523, 1524, 1575 роках [59, s. 62]. Звісно, що це далеко не всі напади. Хронологія набігів потребує ретельного дослідження із залученням османських і татарських джерел.

З-поміж переможних воєнних операцій супроти татар дослідник вказує на розгром татарського війська 25 січня 1491 р. поблизу м. Заслав'я (*належало до Перемишльської землі Руського воєводства, тепер частина міста Загір'я Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства. – І. Т.*), де львівський каштелян Михайло Ходецький (з Ходча) розгромив восьмитисячну татарську орду [59, s. 30]. Більш розлогою є оповідь автора про татарські набіги 1524 і 1575 рр. Уточнюючи події 1675 р., дослідник зауважує, що відділ ординців із 500 вершників, який повертався із Покуття, розбили молдавани. Однак основні сили татарського війська з награбованим повернулися до Білгорода [59, s. 45].

Характеризуючи негативний вплив ординських набігів на громадське життя краю, А. Валявендер зауважує таке: «Безперервні татарські напади відволікали шляхту від громадської та господарської праці, особливо навесні й влітку, коли цих наїздів було найбільше» [59, s. 66].

Важливими чинниками ворожих вторгнень, на думку дослідника, були: малочисельність постійного війська на кордоні та нерегулярна оплата за службу; низький рівень дисципліни й порядку; відмова шляхти йти на війну; переваги татарського війська в мистецтві ведення бою (тактика). Трагічними наслід-

ками ворожих наїздів автор вважає значні демографічні втрати, спричинені масовим виведенням населення в ясир, захоплення полону. У 1453 р. кількість захопленого ясиру, за його спостереженнями, складала 9 тис. осіб, а в 1500 р. – 50 тис., у 1575 р. – 20–25 тис. осіб [59, s. 32, 56, 67].

Повідомляючи про поразку польсько-литовських військ під Сокалем 2 серпня 1519 р., автор наголошує, що тоді уціліло 1200 польських жовнірів [59, s. 30, 40].

Історик дійшов висновку про те, що значні людські втрати й матеріальні збитки, спричинені ворожими нападами, були наслідком відсутності надійного захисту на південно-східному порубіжжі Польського королівства.

Характеризуючи загальні тенденції розвитку польської історичної науки та політичну заангажованість польських вчених в період між світовими війнами, вітчизняний історик Євген Сінкевич зауважував: «У міжвоєнний період історики ще залишалися під впливом тих чи інших політичних ідеологій (пілсудчиків, ендеків, соціалістичної, комуністичної), а в історичній науці продовжувалося протистояння раціонального позитивізму та ірраціонального неоромантизму, однак у висвітленні історичного минулого вчені намагалися представляти об'єктивні наукові погляди» [9, с. 209].

Надбанням міжвоєнного двадцятиріччя був значний розвиток осередків історичних досліджень. Спеціалізувалися вони часто у вузькоокреслених напрямках, пов'язаних із дослідженням історії регіонів. До їх здобутків можна віднести відновлення наукових бібліотек, архівів, музеїв, підготовку необхідних фахівців [9, с. 199].

Відкривались нові можливості професійного зростання – новостворена польська держава взяла під свою матеріальну опіку історичну науку, створивши умови для її потужного розвитку [6, с. 156]. Безумовним досягненням польської історичної науки

міжвоєнного періоду було відкриття чисельних періодичних видань краєзнавчого характеру: «Історичний річник» у Познані (1925 р.), «Волинський річник» (1930 р.), «Червенська земля» (1935 р.), а також спеціалізованих часописів: «Історично-військовий огляд» (1929 р.), «Татарський річник» (1930 р.) [6, с. 159, 160] та ін.

Одним із пріоритетних напрямків польської історіографії міжвоєнного періоду було поширення історичних знань у суспільстві. Якщо попередній період пройшов під знаком актуалізації та збереження історичної пам'яті, то у міжвоєнний час польські дослідники значний акцент робили на реалізації науково-пізнавальної функції історії, спонукою до цього були зацікавленість молоді держави у презентації власної історії широкому загалові з прагматичною метою – виховання нової генерації освічених громадян, а також зацікавлення самої громадськості освітянськими проблемами [6, с. 161].

Отож, сходознавчі студії у міжвоєнній Польщі започатковані у 1918–1919 р. в Кракові та Львові у 1921 р. У 1932 р. до цих осередків долучилася й Варшава. Відомими сходознавцями того часу були Анджей Гавронський, Тадеуш Ковальський. У Кракові вчені досліджували проблематику Близького Сходу і тюркологію (Т. Ковальський), а в Львові – Далекого Сходу (Владислав Котвіч). Історичну османістику у Львові студіював українець Євген Завалинський. Провідним фахівцем з тюркології у Варшаві у міжвоєнний період був Ананій Зайончковський. Серед його учнів відомі польські історики Ян Рейхман, Абдулах Зіхні, Богдан Барановський, Януш Паєвський. Їхні наукові здобутки варто розглядати в контексті тогочасних умов розвитку тюркологічних і наукових історичних досліджень.

В усіх сходознавчих осередках відчутними були проблеми із забезпеченням кадрами та фінансуванням. На думку прихильника централізації сходознавчих студій Владислава Котві-

ча, за умови об'єднання сходознавчих осередків в одному центрі можна було б досягти зосередження кращих наукових сил та значного розширення напрямків й тематики наукових досліджень.

Значна частина наукових студій мала характер наукових життєписів вчених-сходознавців. Важливе значення для обміну досвідом мала публікація сходознавчих періодичних видань, як от: кварталник «Przegląd Orientalistyczny», серії «Collectanea Orientalia», монографічної серії «Miscellanea Orientalia», організація та проведення сходознавчих з'їздів, особиста переписка науковців. Усе це давало змогу вченим ділитися результатами власних сходознавчих досліджень між собою та з міжнародною науковою спільнотою.

Організаційна структура польських наукових товариств передбачала наявність органів управління, спеціалізованих наукових підрозділів та регіональних відділень. Їхніми органами управління були загальні збори членів та правління. Загальні збори визначали програмні засади діяльності товариств, а правління мали роль виконавчих органів. З метою продуктивної організації наукової діяльності при правліннях діяли спеціалізовані секції і відділення.

Основним засобом утримання наукових установ і товариств були членські внески, державні субвенції Міністерства віросповідань та освіти та приватні грошові пожертви, прибуток від продажу наукових видань і реалізації наукових проєктів.

Діяльність наукових установ і товариств була спрямована на видання наукових часописів, організацію стипендіальних відряджень до архівів та бібліотек Західної Європи та Істамбулу з метою пошуку східних джерел, дотичних до історії Польщі, виявлення й публікацію віднайдених джерел, ідентифікацію та збереження історичних матеріалів, заснування спеціалізованих

бібліотек і музеїв, проведення наукових форумів, на яких обговорювали актуальні питання сходознавства та історичної науки.

Функціонування товариств зумовлювалась станом розвитку історичної науки. Окремі з них були засновані з метою здійснення конкретних наукових завдань. Дослідницькі установи й товариства намагалися налагодити наукову співпрацю з аналогічними зарубіжними організаціями. У наукових інституціях і товариствах сформувалося певне інтелектуальне середовище. Вони ставали більш фаховими, персональний склад історичних товариств визначався їхніми завданнями та науковими пріоритетами.

У 1920-х – 1930-х рр. у загальнопольських товариствах побільшало дослідників, які представляли варшавське, краківське, познанське та віленське наукові середовища. Серед членів товариств переважали поляки, однак були також українці, литовці, німці, євреї, караїми, вірмени, чехи та представники інших національностей.

Оскільки наукові товариства вважалися громадськими організаціями, то й діяльність багатьох із них значною мірою залежала від суспільно-політичних настроїв громадянства II Речі Посполитої.

Тематика зацікавлень вчених охоплювала різні напрямки наукової діяльності, котрі передбачали пошук, публікацію і введення до наукового обігу східних джерел (Євген Завалинський, Януш Волінський, Ольгерд Гурка).

Євген Завалинський – українець, єдиний вчений львівської сходознавчої школи, який спеціалізувався в історичній тюркології (османістиці) і спеціально вивчав польсько-турецькі та українсько-турецькі відносини у світлі османських джерел XV–XVIII ст.

Ольгерд Гурка виявив та вперше увів до наукового обігу матеріали з «Історії початку цісарів оттоманських», в якій пода-

но «Житєпис Баязида», значення якого в докладному висвітлені турецьких наїздів на Польщу в 1498 р.

Януш Волінський – історик і видавець джерел, присвячених воєнним подіям 60–70 рр. XVII ст. Він опублікував більш як півтора десятка праць і документальних збірників, що висвітлюють боротьбу короля Яна Собеського з турецькою й татарською навалою. Переважна більшість документів були видані вперше.

Його наукові розвідки містять докладний оперативнотактичний аналіз воєнних подій. Перебіг воєнних дій турецькотатарських військ засвідчує, що під час збройних конфліктів татари у складі османської армії виконували роль допоміжної легкої кінноти. В основі ординської тактики були рухливість і маневреність. Стосовно чисельності кримського війська, то науковими дослідженнями Ольгерда Гурки та інших вчених доведено, що татари значно завищували чисельність своїх військ, коли не було контролю з боку турків, вказуючи 20–30 тис. воїнів, тоді як насправді їх було 8–10 тис. Це було вигідно робити задля отримання більшої винагороди.

Щодо коронного війська, то армія Яна Собеського мала достатній бойовий досвід. Лише восени 1672 р. вона пройшла з боями більше 300-кілометровий рейд. У її складі були добре підготовлені розвідувальні групи (20–60 вояків). Вона успішно застосовувала власну воєнну стратегію і тактику.

Важливим напрямком досліджень польських істориків у міжвоєнний період було вивчення дипломатичної складової польсько-османських і польсько-татарських взаємин. Дослідниками доведено підступність дій татар як союзника Б. Хмельницького, які завершилися зрадою хана Іслам Герая у 1649 р. Польсько-кримські взаємини другої половини XVII ст., визначалися прагненням з боку кримчаків захоплювати ясир і здобич, а з

польського – намаганням закрити для татарських чапулів шлях углиб Поділля.

Вагомими в плані дослідження східних джерел були тюркологічні студії у Сходознавчій школі Східного інституту, де навчання тривало 3 роки, а згодом у Варшавському сходознавчому інституті під керівництвом Ананія Зайчковського, де працював сходознавчий семінар, котрий також готував фахівців, які могли читати староосманські документи.

Загалом у період міжвоєннн відбувалося нагромадження матеріалів про татарщину, тривала їхня систематизація, упорядкування й видання. Найбільший об'єм опублікованих документів був присвячений періоду воєн 1672–1676 рр.

Причини османських і татарських набігів були в полі зору історика Людвіка Колянковського, який головною з них вважав недостатню обороноздатність прикордонної служби. Недоліки в обороні краю призвели до того, що лінія розмежування зі Степом посунулася до рік Ягорлик і Кодими, Синюхи і Тясмина. Важливим було критичне опрацювання проблеми організації оборони південно-східних (українських) теренів.

Король Ян Собеський, стримуючи військовий тиск татар, одночасно активно шукав шляхи мирного порозуміння з Кримським ханством з метою нейтралізації його ворожих дій стосовно Речі Посполитої. Однак кримський володар, перебуваючи під сильним впливом османського султана, не наважувався на власні рішучі дії щодо зближення з поляками.

Перемога польсько-литовського війська у битві під Лисиничами неподалік Львова 24 серпня 1675 р. була досягнута за всіма законами воєнної стратегії і тактики, згідно з якими вдало використано природні умови місцевості, супротивникові нав'язано власні умови бою, переважаючі сили королівської армії зосереджено в напрямку вирішального удару, застосовано елементи воєнних хитрощів і т. ін.

Успішними були воєнні дії королівської армії й біля села Довга-Войнилівська на Калущині, де 24 вересня 1676 р. розбито турецькі і татарські загони. Успішно витримав облогу турків і татар гарнізон Станіславівської фортеці під командуванням полковника Яна Деннемарка.

Новою у міжвоєнній польській історіографії була тема невільництва. Історики здебільшого вивчали державну політику щодо полонених татар, яких осаджували на польських землях і менше цікавилися невільниками, захопленими в яsir турками й татарами на теренах Речі Посполитої. На цю тему є лише поодинокі нариси і статті.

До монографічного опрацювання окремих турецьких і татарських нападів у цей період справа так і не дійшла. Не помітними були спроби укладення хронології набігів. Натомість чимало праць було присвячено урбаністиці краю, в яких питання османських і татарських наїздів висвітлені епізодично.

Найбільш ґрунтовно проблематику турецьких і татарських набігів на українські землі висвітлював у своїх працях історик Александр Чоловський, який всебічно вивчав цю тему, торкаючись навіть її відображення у творах мистецтва.

Важливі статистичні матеріали про людські втрати й матеріальні збитки, спричинені ворожими нападами подає у своїх дослідженнях польський історик та архівіст Антоній Валявендер, який досліджував стихійні явища й катаклізми та їх вплив на розвиток суспільства.

Загалом польська історіографія міжвоєнного періоду зробила вагомий внесок у вивчення проблеми польсько-османського і польсько-татарського протистояння. Водночас вона суттєво збагатила фактологічну та джерельну базу дослідження історії татарських і турецьких набігів на українські землі, підвела певну методологічну основу для подальшого дослідження цієї проблематики.

Джерела та література

1. Баукова А. Облога турками Львова: сучасний стан дослідження проблеми / Анастасія Баукова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2013. – Вип. 22. – Ч. 1. – С. 294–297.
2. Гулевич В. П., Хаутала Р. Письмо польского гетмана Яна Замойского о прохождении татар через Покутье в 1594 году / Владислав Гулевич, Роман Хаутала // Золотоордынское обозрение. 2017. – Том 5. – № 2. – С. 437–459.
3. Ісаєвич Я. Д. Чоловський-Сас Александр / Ярослав Ісаєвич // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 554.
4. Козицький А. М. Польське орієнталістичне товариство (1922 – 1939) / Андрій Козицький // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск. – Львів, 2017. – С. 571–594.
5. Крикун М. Г. Колянковський Людвік / Микола Крикун // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 145–146.
6. Лазурко Л. М. Польська наука міжвоєнного періоду в історіографічній рецепції часопису «Kwartalnik Historyczny» / Лідія Лазурко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету ДДПУ ім. Івана Франка. Вип. XIII. – Дрогобич, 2009. – С. 156–166.
7. Масик Р. В. Польські наукові історичні товариства Львова останньої чверті XIX – 30-х роках XX ст.: виникнення, розвиток та формування інтелектуального середовища / Масик Роман Володимирович : Автореф. дис. канд. істор. наук : 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 24 с.
8. Рубльов О. С. Гурка Ольгерд / Олександр Рубльов // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 257.
9. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії / Євген Сінкевич. – Видання 2-ге (уточнене і доповнене). – Миколаїв: Вид-во Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2010. – 360 с.

10. Тимів І. М. Дещо з досліджень А. Чоловського про татарщину в творах мистецтва / Іван Тимів // Краєзнавець Прикарпаття. – 2005. – № 5. – С. 60–62.

11. Фелонюк А. В. Євген Завалинський – призабутий тюрколог (з історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х–початку 1940-х років) / Андрій Фелонюк // Український археографічний щорічник. – Київ, 2010. – Вип. 15. – С. 298–323.

12. Фелонюк А. В. Неопублікований нарис Євгена Завалинського про польсько-турецькі відносини у XV–XVII століттях / Андрій Фелонюк // Український археографічний щорічник. – Київ, 2013. – Вип. 18. – С. 119–122.

13. Antonow M. Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji kurukowskiej / Michał Antonow // Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza 1878–1928. – Lwów, 1929. – S. 265–279.

14. Baranowski B. Turcja i Krym wobec walk polsko-kozackich w r. 1625 / Dogdan Baranowski // Ziemia Czerwieńska. Rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Lwowie / red. Kazimierz Hartleb i Kazimierz Tyszkowski. – Lwów 1937. – Roczn. III. – Zeszyt 2. – S. 127–144.

15. Beńkowski W. Aleksander Czołowski – miłośnik Lwowa i historyk regionalny / Wiesław Beńkowski // Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej. Red. nauk. Piotr Franaszek. – Kraków, 2000. – S. 47–54.

16. Dąbkowski P. Szkice średniowieczne. Wojna / Przemysław Dąbkowski // Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama. – T. 1. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Syna, 1930. – S. 6–27.

17. Charewiczowa Ł. Dzieje miasta Złoczowa / Łucja Charewiczowa. – Złoczów, 1929. – 220 s.

18. Charewiczowa Ł. Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku / Łucja Charewiczowa // Studia z historii społecznej i gospodarczej, poświęconych prof. dr. Fr. Bujakowi. – Lwów, 1931. – S. 347–374.

19. Chirowski D. Dzieje miasta Tyśmienicy / Dominik Chirowski. – Lwów: Nowa Druk. Lwowska, 1938. – 70 s.

20. Chowaniec Cz. Stanisławów w 1676 roku / Czesław Chowaniec. – Stanisławów: nakładem autora, 1926. – 18 s.

21. Chowaniec Cz. Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683–1685 / Czesław Chowaniec // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1928. – Roczn. XLII. – Zeszyt 1. – S. 52–66.

22. Chrząszcz I. Stosunki kozacko-tatarskie z uwzględnieniem stosunków z Turcją, Mołdawią i Siedmiogrodem w pierwszej połowie 1649 roku // Izydor Edmund. Chrząszcz // Prace Historyczne. – Lwów, 1930. – S. 297–311.

23. Czołowski A. Polska i Tatarszczyzna. Stan badań i dezyderaty / Aleksander Czołowski // Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia r. 1925. Tom 1: Referaty. – Lwów, 1925, sek. II. – S. 1–7.

24. Czołowski A. Historia Lwowa od założenia – do roku 1600 / Aleksander Czołowski. – Lwów: staraniem i nakładem koła T. S. L. im. Adama Asnyka we Lwowie, 1925. – 20 s.

25. Czołowski A. Łzy króla Jana III : epizod z przeszłości kamienicy królewskiej we Lwowie / Aleksander Czołowski. Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1925. – 24 s.

26. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego: z 160 ilustracjami na 78 tablicach i kartą zabytków / Aleksander Czołowski, Bohdan Janusz. – Tarnopol: Powiatowa Organizacja Narodowa, 1926. – 282 s.

27. Czołowski A. Historia Lwowa od r. 1600 do 1772 / Aleksander Czołowski. – Lwów, 1927. – 20 s.

28. Czołowski A. Z przeszłości Lwowa. Lwów dawny i dzisiejszy / Aleksander Czołowski. – Lwów, 1928. – 6 s.

29. Czołowski A. Jan III i miasto Lwów. Wspomnienie w trzechsetną rocznicę urodzin króla / Aleksander Czołowski. – Nakładem Gminy Kr. Stoł. miasta Lwowa, 1929. – 32 s.

30. Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III / Aleksander Czołowski // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. – Zeszyt 2. Warszawa, 1930. – S. 265–266.

30-a. Czołowski A. Katastrofa Bohatyna 1509 r. Szkic historyczny / Aleksander Czołowski // Lwów: Drukarnia Unwersytetska, 1930. – 15 s.

31. Czołowski A. Zamek Trembowelski w 1551 r. Z planem w tekście / Aleksander Czołowski // Ziemia Czerwieńska: rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego we Lwowie. – Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1935. – Rocz. I. – Zeszyt 1. – S. 18–25.

32. Czołowski A. Inwentarz Zamku trembowelskiego z 1551 r. / Aleksander Czołowski // Ziemia Czerwieńska: rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego we Lwowie. – Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1935. – Rocz. I. – Zeszyt 1. – S. 99–102.

33. Czołowski A. Jan III i zamek w Olesku / Aleksander Czołowski // Odbitka z Ziemi Czerwieńskiej. – Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1935. – Zeszyt II. – 30 s.

34. Czołowski A. Złoty szlak / Aleksandr Czołowski. – Stanisławów, 1938. – 22 s.

35. Czołowski A. Tatarzy w Karpatach w 1594 r. Epizod z najazdów tatarskich na Polskę / Aleksandr Czołowski. – Stanisławów, 1939. – 23 s.

36. Gajkowski S. Stanisławów i jego pamiątki z dawnych czasów / Stanisław Gajkowski. – Stanisławów, 1922. – 32 s.

37. Górka O. Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie / Olgierd Górka. Warszawa: nakładem autora, 1933. – 30 s.

38. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / Olgierd Górka. – Warszawa, 1934. – 213 s.

39. Górka O. Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych / Olgierd Górka // Rocznik Tatarski. – T. II. – Zamość, 1935. – S. 145–195.

40. Górka O. Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk / Olgierd Górka // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Tom 8. – Zeszyt 2. Warszawa, 1936. – S. 185–295.

41. Górka O. Nieznany żywot Bajezida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta / Olgierd Górka // Kwartalnik historyczny. Tom 52. Zeszyt 3. – Lwów, 1938. – S. 375–427.

42. Halecki O. Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy 1340–1569 / Oskar Halecki // Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. – Warszawa, 1917. – Cz. 2. – S. 5–25.

43. Hejnosz W. Zagadnienie niewoli na Rusi Czerwonej pod koniec średniowiecza w świetle stosunków prawnych Polski i krajów sąsiednich / Wojciech Hejnosz. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowego (Druk. Uniw. Jagiell.), 1933. – 208 s. – (Studia nad historią prawa polskiego im. O. Balzera; t. 14. Zesz. 1).

44. Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich / Ludwik Kolankowski // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1935. – Rocznik XLIX. – Zeszyt I–II. – S. 279–300.

45. Kolankowski L. Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r. / Ludwik Kolankowski // Ziemia Czerwieńska. – Tom I. – Zeszyt 2. – Lwów, 1935. – S. 141–174.

46. Konieczny F. Sprawy z Mengli-Girejem. 1473–1504 / Felsks Konieczny // Ateneum Wileńskie. – 1927. – Rocznik IV. – Zeszyt 12. –

S. 139–189; Konieczny F. Sprawy z Mengli-Girejem. – Wilno, 1928 – 113 s.

47. Konopczyński W. Polska a Turcja 1683–1792 / Władysław Konopczyński. – Warszawa: Instytut Wschodni w Warszawie, 1936. – 316 s.

48. Koranyi K. Z dziejów handlu niewolnicami ruskimi we Włoszech w XV wieku / Karol Koranyi // Ziemia Czerwieńska. – Roczник III. – Zeszyt 2. – Lwów, 1937. – S. 208–210.

49. Kotarski H. «Bitwa pod Lwowem (Lesienicami)» z dn. 24. VIII. 1675 r. na obrazie i w rzeczywistości / Henryk Kotarski // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1998. – Вип. VII. – С. 86–95.

50. Król K. Tatarzy a Polska / Kazimierz Król. – Warszawa: Druk Klamkowskiego i Rajskiego, 1922. – 87 s.

51. Kuczyński S. M. Tatarzy pod Zbarażem / Stefan Maria Kuczyński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1935. – Tom VIII. – Zeszyt 1. – S. 121–144.

51-a. Maj I. Instytut Wschodni w Warszawie – zarys działalności / Ireneusz Piotr Maj // Analecta. – 2002. – Roczник XI. – Zeszyt 1–2. – S. 141–153.

52. Olszowska K. Orientalistyka lwowska i Krakowska: dwa ośrodki naukowe oraz ich wzajemne powiązania / Karolina Olszowska // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. Tom 145. – Zeszyt 2. – Kraków, 2018. – S. 303–316.

53. Osiński M. Zamek w Żółkwi / Marjan Osiński. – Lwów, 1933. – 140 s.

54. Pamiętnik IV Powszechnego Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia r. 1925. Tom II: Protokoły. – Lwów, 1927, sek. II. – S. 51–53.

55. Reychman J. Z dziejów orientalistyki na Uniwersytecie Warszawskim w latach międzywojennych / Jan Reychman // Przegląd Orientalistyczny. – 1963. – № 3. – S. 227–232.

56. Tyszkiewicz J. Badania nad kulturą i dziejami Tatarów litewsko-polskich w XVII w. / Jan Tyszkiewicz // Przegląd Historyczny. Tom LXXVI. – Zeszyt 2. – Warszawa, 1985. – S. 305–320.

57. Tyszkiewicz J. Początki seminarium turkologicznego prof. Ananiasza Zajączkowskiego: 1933–1936 / Jan Tyszkiewicz // Almanach Karaimski. – 2014. – № 3. – S. 107–118.

58. Wagner M. Dorobek profesora Janusza Wolińskiego (1894–1970) w zakresie badań nad dziejami Ukrainy / Marek Wagner // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук.

праць. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. – Вип. 17. – С. 571–578.

59. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1587/ Antoni Walawender. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.

60. Widajewicz J. Napady Kozaków, Tatarów i Turków na Buszcze w latach 1667 i 1672 / Józef Widajewicz // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1929. – Rocz. XLIII. – Tom 1. – S. 537–545.

61. Woliński J. Djarjusz Michala Paca / Janusz Woliński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1930. – Rocz. II. – Tom II. – Zeszyt I. – S. 152–156.

62. Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. / Janusz Woliński. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Tom II. – Warszawa, 1930. – S. 295–299.

62-a. Woliński J. Żorawno / Janusz Woliński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1930. – Rocz. II. – Tom II. – Zeszyt I. – S. 45–59.

63. Wolinski J. Bitwa pod Lwowem 1675 r. / Janusz Woliński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom 5. – Zeszyt 2. – Warszawa, 1931. – S. 207–222.

64. Wolinski J. Sobesciana z roku 1675 // Przegląd Historyczno-Wojskowy / Redaktor Laskowski Otton. Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. – Tom 5. – Zeszyt 2. – Warszawa, 1932. – S. 231–242.

65. Woliński J. Pośrednictwo tatarskie w wojnie polsko-tureckiej 1674–1675 / Janusz Woliński // Polityka Narodów. T. 4. – Zeszyt 4. – Warszawa, 1934. – S. 11–33.

66. Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675 / Janusz Woliński // Sprawy Narodowościowe, r. VIII. – Warszawa, 1934. – 30 s.

67. Zajączkowski W. Orientalistyka polska w 1918–1968 / Włodzimierz Zajączkowski // Przegląd Orientalistyczny. – 1970. – № 1. – S. 41–51.

68. Zawaliński E. Polska w kronikach tureckich XV i XVI w. / Eugeniusz Zawaliński. – Stryj, 1938. – 58 s. – [Collectanae Orientalia. – № 14].

69. Zawaliński E. Zbiory dokumentów tureckich w bibliotece Czartoryskich w Krakowie / Eugeniusz Zawaliński // Rocznik Orientalistyczny. – T. XIV. – 1939. – S. 113–135.

70. Zihni A. Z dziejów korespondencji dyplomatycznej między Krymem a Polską w XVII w. / Abdullach Zihni // Rocznik Tatarski. – Tom. II. – Zamość, 1935. – S. 400–406.

71. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie / Hugo Zieliński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Rocznik 2. – Tom. 2. – Zeszyt 1. – Warszawa, 1930. – S. 1–44.

72. Zieliński J. Aleksandr Czołowski. W czterdziestolecie pracy archiwalnej, konserwatorskiej i naukowej 1891–1931 / Józef Zieliński. – Lwów, 1932. – 19 s.

73. Żdan M. Kilka słów o śladach Tatarszczyzny na terytorium województwa lwowskiego / Michał Żdan // Rocznik Tatarski. – Tom 2. – Zamość, 1935. – S. 396–399.

Ivan Tymiv
Kalush City

**The problem of Ottoman and Horde raids on the lands
of the Russ Voivodeship in the XV–XVII centuries
in Polish historiography of the interwar
period in 1919–1939**

Abstract. *The article highlights the creation and activities of the Oriental Society in interwar Poland. Based on historiographical sources, the scientific activity of the Lviv Oriental Studies Center and its representatives, including turkologist Yevhen Zavalynskyi, historians Alexander Cholovskii, Janusz Wolinski, Olgerad Gurka and other researchers, was revealed. The problems of Ottoman and Horde raids on the lands of the Russ Voivodeship of the XV–XVII centuries, Polish-Ottoman and Polish-Crimean diplomatic relations in the research of Polish scholars are described; history of the Polish-Turkish wars of the XV–XVII centuries in Galician urban planning is highlighted.*

Key words: *historiography, Oriental Society, Oriental Studies, turkologist Yevhen Zavalynskyi, Turks, Tatars, attacks, diplomatic relations, urban planning.*

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.8) “1675”

Іван Тимів

м. Калуш

Воєнна кампанія 1675 р. на теренах Руського воєводства

Анотація. У статті розглянуто перебіг воєнних дій між польсько-литовсько-козацькими військами короля Яна III Собеського та турецько-татарською армією османського полководця Ібрагіма паші й кримського хана Селім Герая на теренах Руського воєводства влітку-восени 1675 р. Висвітлено перебіг найважливіших подій, зокрема битви під Лисиничами біля Львова 24 серпня та облоги Теребовлянського замку 21 вересня – 4 жовтня 1675 р. Доведено, що Ян Собеський, незважаючи на малочисельність війська, застосовуючи вдалі тактичні прийоми ведення бойових дій, зумів домогтися розгрому татарських відділів під Львовом та зняття Ібрагімом облоги Теребовлі. Відступ османців ще не означав здобуття повної перемоги над ними, адже армія султана не була розгромлена, а, отже, ймовірність повернення нападників була цілком реальною. Однак, важливо те, що турецько-татарські військові сили були зупинені й не пішли углиб країни.

Ключові слова: джерела, Ян Собеський, Ібрагім паша, татари, турки, коронне військо, тактика, штурм, облога, замки, оборона, захисники.

Події воєнної кампанії 1675 р. на теренах Руського воєводства були фінальним акордом турецько-польської війни 1672–1676 рр. Вони знайшли відображення у вітчизняних та зарубіжних рукописних і друкованих джерелах. Окремі епізоди цих подій згадуються в документах фонду Оссолінських [3, арк. 5–6].

Епізоди цієї кампанії зафіксовані також на сторінках українських літописів і польських хронік. Зокрема, у «Добромільському літописі 1648–1700» монаха Семеона Коростен-

ського, мовиться таке: «Року 1675 Абраамъ (*Ибрагим. – I. T.*) баша Збаразски замок изъ фундаменту и Подгайць и иньши мѣста спустошилъ» [8, с. 239]. У «Літописі Самовидця за нововиявленими списками» є згадка про те, що «король (*Ян Собеський. – I. T.*) у 1675 р. з Бару, Рашкова и з Могилева турковъ вибилъ» [10, с. 280]. Фрагментарні звістки про події 1675 р. занотовані також у «Тисменичанських записках» дяка Михайла Лисецького, датованих 1738 роком. У цьому наративі згадуються бої з татарами поблизу Збаража та Підгайців у 1675 р. [21, с. 94].

Антін Петрушевич у своєму об'єднаному літописі також зафіксував факт захоплення містечка Підгайці турками в 1675 р.: «В том году Ибрагим Баша осадил город Подгайцы над потоком Коропцем и когда тот же поддался ему, разорил его, плѣнил всіх міщан, войсковую залогу и вожда ея Маковецкого» [14, с. 627]. Дослідник стверджував, що бій з татарами поблизу с. Лисиничі, що під Львовом, не був масштабною битвою, якою її подає І. Ходинецький, а локальним зіткненням з одним із татарських чапулів [14, с. 628].

Відомості про наступ турків на Поділлі містить також «Літопис подій в Південній Русі львівського каноніка Яна Юзефовича 1624–1700» [11, с. 203–205].

Свідчення про перебування османських військ Ібрагіма паші на Поділлі й Покутті й захоплення турками Підгайців, Микулинців, Завалова, Збаража та облогу ними Теробовлі зафіксовані й на сторінках «Літопису Львівського Кармелітського монастиря 1648–1676», видрукованого за рукописом, що зберігається в ЛНБ ім. В. Стефаніка (№ 2154) під назвою «*Annalles Leopolienses Carmelitanae*» [12, с. 245].

Про події воєнної кампанії літа 1675 р., бої під Лисиничами, що біля Львова, захист Теробовлянського замку мовиться в польській хроніці Яна Юзефовича [34, с. 356–363]. Повідомляючи про бойові дії з татарами на околицях Львова, хроніст Де-

нис Зубрицький вказує на збитки, завдані нападами жителям навколишніх поселень. Він також спростовує масштабність втрат татарського війська [8-а, с. 390–391].

Із виданих матеріалів цікавими є також джерела, опубліковані вітчизняним архівістом та істориком Августом Бельовським з Криховичів (Рожнятівщина) у його збірці «Теребовлянські пам'ятки» [26].

Отже, свідчення літописних джерел про воєнні події 1675 р. здебільшого стислі й фрагментарні. Вони знайшли відображення в основному в регіональному монастирському літописанні й засвідчують резонансність цієї воєнної кампанії, адже від її результату залежала доля краю.

Важливим джерелом історичних відомостей про події турецько-польської війни 1675 р. є актові книги Галицького гродського суду [1; 2] та Галицькі гродські й земські акти, опубліковані польськими істориками [24]. Серед актових джерел інформативними є Постанови Галицького сеймику. Серед цих документів цікавою є «Інструкція Галицького сеймику послам на загальний сейм» від 23 грудня 1675 р. [24, № 205, s. 388–398], у якій, між іншим, ішлося про мобілізацію посполитого рушення на випадок загрози воєнного вторгнення, оплату боргу за військову службу, звільнення від податків поселень, котрі зазнали спустошень від татарських наїздів. Важливим пунктом сеймової постанови була вимога отримання коштів на утримання прикордонних фортець Галича, Теребовлі, Станіславова, замків у Бучачі, Бережанах, Золочеві, Снятині [24, s. 388, 390].

Наративним джерелом про події у серпні 1675 р. є «Реляція про двобій з турками 25 серпня 1675 р. під Львовом, поблизу села Лисиничі» [60, s. 218–219]. Важливими є також свідчення сучасника подій Миколая Ємйоловського [45, s. 241–247].

Серед епістолярної спадщини інформацію про події 1675 р. містить листування Яна Собеського, великого коронного

гетьмана (1668–1675 – роки правління), з його воєначальниками Дмитром Вишневецьким, гетьманом польним та Миколаєм Синявським, коронним хорунжим [57, s. 232–242]. Так, у листі Яна Собеського до Миколая Синявського, написаному 24 липня 1675 р. під Львовом, великий коронний гетьман, уточнюючи розташування військ, стверджує, що «піхотний полк генерал-майора Лончинського повинен залишитися в Помор'яхах, а не деінде. Туди ж слід відправити добру кінну хоругву, щоб те гультяйство (татари) не нападало, і Підгайці слід забезпечити людьми, а Гусятин водою і хлібом. Козаків уродзеного М. Богуша із Сасова підтримали ми грішми й сукном, котре недавно надіслали» [57, s. 234].

У листі до того ж М. Синявського від 7 серпня 1675 р. Ян Собеський наполягав, «щоб коронний хорунжий увійшов з військом до Підгайців і не дозволив цьому місту загинути, бо люди мають намір покинути це поселення, а щоб переконати їх залишитися, потрібно відправити туди зо три хоругви» [57, s. 234–235].

Інформативним є також листування Яна III з дружиною [33, s. 431–461]. Так, у листі до Марисеньки від 25 липня 1675 р. володар повідомляє про наближення татар до Збаража, похід ординців на Полісся, Покуття й до Золочева [33, s. 435]. А в листі від 28 липня 1675 р. повідомляє про обставини падіння Збарзького замку [33, s. 441].

Окремі листи, дотичні до згаданих подій, є в публікації Януша Волінського [60]. У них знаходимо повідомлення про участь солтана Гаджи Герая, брата кримського хана, у гарцях з поляками під Золочевом та його поранення в голову. Документ від 7 серпня 1675 р. інформує також про те, що османці зав'язли у штурмах дрібних укріплень у Залозцях, де здійснили дві атаки, і Микулинцях, котрі теж збиралися атакувати. Мовиться також про дії татар на Калушині, де татари у Войнилові під час ярмар-

ку вирізали велику кількість людей [60, s. 214]. Інформативним є також документ з Гданського архіву, який є додатком до звіту тамтешнього розвідника Данієля Шуманна від 9 серпня 1675 р. У ньому резидент уточнює відомості про переміщення ворожих військ, повідомляє про атаки на Золочів, прибуття військ (20 хоругв) литовського польного гетьмана Міхала Радзивіла на допомогу польській армії. «Усією потугою неприятель рушив з-під Збаража до Золочева, якого хоче оточити й здобути», – повідомляє розвідник у своєму донесенні. «Дня вчорашнього, – мовиться далі у цьому повідомленні, – 15-тисячна орда під орудою Гаджи Герая вторглася на передмістя Золочева, але тамтешні хоругви витіснили ворога в поле». У цьому ж донесенні знаходимо підтвердження про поранення ханського брата в голову. Йдеться також про гарматний обстріл татарських позицій та відступ ординців. Однак відступаючих ніхто не переслідував через значні втрати серед військ Ст. Яблоновського та нестачу коней, яких слуги не встигли привести з поля через раптовість татарського наступу [60, s. 215]. Цікавою є також звістка зі Львова від 18 серпня про намагання турків захопити замок в Олексинцях і спалення самого містечка. Захоплення замку сталося лише після третього штурму. Унаслідок трьох атак на Олексинецький замок османці втратили 500 осіб, а пораненими – 900 воїнів [60, s. 217]. Така статистика виглядає дещо перебільшеною, але свідчить про значні втрати ворога. Інформативними є також повідомлення джерел про події під Лисиничами 25 серпня 1675 р. та інші епізоди кампанії 1675 р.

У вітчизняній історичній науці воєнних подій 1675 р. принагідно торкалися історики Олена Апанович [6, с. 270–271], Валерій Степанков [20, с. 123–124], Юрій Мицик [13], Микола Крикун [9], Тарас Чухліб [22], Олексій Савченко [16–18] та інші дослідники.

У польській історіографії перебіг воєнної кампанії 1675 р. докладно висвітлено у працях Кароля Шайнохи [49, s. 4–5, 16–21], Тадеуша Корзона [39, s. 477–481], Александра Чоловського [29; 30], Януша Волінського [58–61], упорядника й видавця джерел періоду воєн з османцями 1672–1676 рр. Януша Паєвського [44, s. 162–183], Веслава Маєвського [40], Тадеуша Новака та Яна Віммера [42; 54; 55], Лешека Подгородецького [48], Збігнева Вуйцика [62].

Сучасна польська історична наука теж має поважні напрацювання із вказаної проблематики. Історіографію доби татарських набігів XV–XVII ст. досліджував Януш Сікорський [48]. Питання чисельності литовських і польських військових сил, що брали участь у бойових діях у 1675 р., були в полі зору Конрада Бобятинського та Збігнева Гундєрта (Хундєрта) [27; 32]. Становище Поділля під османським пануванням, а також реєстр полонених, захоплених османцями під час воєнних дій у 1675 р. вивчав джерелознавець Даріюш Колодзейчик [35; 36]. Ґрунтовними є дослідження воєнної кампанії 1675 р., здійснені істориками Даміаном Орловським [43, s. 172–204] і Мареком Ваґнером [53, s. 151–208]. Воєнні події 1675–1676 рр. висвітлювали також учасники наукової конференції у Кам'янці-Подільському у вересні 2000 року [56].

Важливою науковою базою для вивчення воєнних подій у Руському воєводстві у 1675 р. є рукописні матеріали польських архівів та бібліотек. Цікаві джерела про облогу Терєбовлі у вересні 1575 р. збереглися серед документів Адама Нарушевича [5].

Чимало цікавих рукописних матеріалів про події літа 1675 р. виявив польський історик Александр Чоловський. Зокрема, документи, що стосуються облоги Терєбовлі, дослідник віднайшов у двох реляціях Анджея Хризостома Залуського (1648–1711), опублікованих в його службовому та родинному листу-

ванні. Події війни 1675 р. описані також у двох листах Залуського до кардинала Марескотті, де серед іншого висвітлено обставини облоги Теревовлі. Окремі факти вчений почерпнув і в документах Францішка Ключицького, а от листування Яна Собеського, великого коронного гетьмана, з дружиною Марисенькою після виїзду володаря зі Львова, на думку історика, втрачено [29, s. 614].

Незважаючи на втрати, джерельна база з розглядуваної проблематики є доволі об'ємною й різноманітною за походженням і структурою. Проте чимало документів ще чекають опрацювання науковцями й залучення до наукового обігу.

Як відомо, Кримське ханство мало чисельну і боєздатну армію, у складі якої були підрозділи з ручною вогнепальною зброєю (секбани, сеймени, капикулу) та артилерією. До її складу входили не лише татарські підрозділи, а й загони кримських греків, слов'ян, черкесів, валахів [18, с. 11; 23, с. 56]. У поході на Волинь і Галицьку Русь у 1675 р. кримські татари мали з собою 10 гармат [23, с. 56].

Татарське військо вирушило з Криму у березні 1675 р. Воно було авангардом потужної турецької військової сили, котра улітку мала здійснити вторгнення до Речі Посполитої. Розуміючи, що військових сил для генеральної битви у відкритому полі недостатньо, Ян Собеський готувався до активної оборони. Захист українських земель між Паволоччю і Могилевом воєначальник доручив наказному гетьманові полковникові Гоголю, а польське військо розташував між Бродами, Золочевом, Бережанами, Станіславовом. Сам головнокомандувач, щоб зібрати більше сил для захисту краю, виїхав до Золочева. У листі до Дмитра Вишневецького з Яворова 10 липня 1675 р. він запропонував план захисту краю, у якому радив у разі, якщо неприятель йтиме на Львів й мине Золочів, то воєвода руський має перейти під Буськ, а хорунжий коронний – під Свірж. Литовського гетьмана

Паца король просив прикрити ділянки можливого наступу поблизу Полонного, Меджибожа, а також кордони Поділля. Він також рекомендував залучати селян для створення пасток на ворога. Володар вважав, що вони масово долучаться до захисту краю. Тернопільський замок, на його думку, був малопридатним для оборони. Становище було складним, шляхта через пихатість, малодушність, егоїзм та політичну обмеженість не бачила, чи не бажала бачити загрози ворожого вторгнення. Більше того, вона формувала громадську думку про те, що нібито Ян Собеський прагне встановлення абсолютної влади й намагається заволодіти державним скарбом. Тоді як насправді державна скарбниця була порожньою, а король на власні кошти утримував військо для захисту країни. Сама ж шляхта, почувавши себе добре у своїй вітчизні, замість ставати до оборони, втікала поза Віслу й Гданськ [44, s. 166; 43, s. 172, 175, 176–177; 57 s. 233, 234].

У травні 1675 р. султан Мухамед IV (1648–1687 – роки правління) наказав Ібрагіму паші на чолі 60-тисячної армії вирушити походом на Річ Посполиту [22, с. 149]. Османське військо вирушило в похід, маючи у своєму у складі 20 тис. яничарів. Серед командирів було 12–15 пашів у тому числі 7 бейлербеїв під орудою султанського зятя, згадуваного вже Ібрагіма Шайтана. Вирушивши з-під Тягині османське військо наприкінці травня – в середині червня 1675 р., здобуло Рашків (у 1671–1676 рр. був у складі відновленого Чечельницького полку, сьогодні – село, центр Рашківської сільради Кам'янського району невідомої Придністровської Молдавської Республіки. – І. Т.). У другій половині червня османці захопили Могилів, який захищали українські козаки, прихильні до короля, а згодом Меджибіж і Бар. Причому добре укріплений замок у Барі турки захопили підступом через зраду тамтешнього люду. Захоплення Бара здійснював «кам'янецький корпус» османців, що складався із 6 тис. воїнів (у тому числі 2 тис. яничарів). Гарнізон барської

фортеці налічував 2–2,5 тис. жовнірів і козаків, а також 30 гармат. Очолював його козацький полковник Семен Кияшко. Метою захоплення турками цієї твердині було створення загрози для польського угруповання кінноти над Бугом. Штурм Бара тривав п'ять днів. Турки, зазвичай, готували підкоп для закладення мін під мури замку, але проливні дощі й обстріли польської артилерії не дозволили їм здійснити задумане. Втративши 1,5 тис. убитими, османці покинули Бар і попрямували в район Маначина. 9–10 липня вони об'єдналися з татарським військом. На думку історика Марека Вагнера, це була диверсійна акція з метою забезпечити перехід корпусу Ібрагіма паші до Маначина, а корпусу Гусейна паші – до Хотина [53, s. 162].

Водночас татари мали намір перемістити свій тактичний плацдарм ближче до Волині, щоб перекрити просування литовських військ до королівського табору під Львів. Татарський кіш тоді розташовувався в околицях Маначина (*сьогодні це село належить Волочиській міській територіальній громаді Хмельницького району Хмельницької області. – І. Т.*).

Тим часом під Могилевом козацькі відділи Івана Сірка та Остапа Гоголя розгромили кількатисячне військо ординців. А інші татарські відділи ще в середині травня 1675 р. зайняли Гусятин (*сьогодні селище міського типу в Чортківському районі Тернопільської області. – І. Т.*), в околицях якого заклали кіш і продовжували рухатися углиб Руського воєводства [34, s. 356, 357; 60, s. 220; 44, s. 166–167; 20, с. 123; 53, s. 160, 161, 162].

Дипломатичні заходи

В умовах невідготовленості до війни й малочисельності польської армії, а також з огляду на запевнення татар, що хан не прагне війни з Річчю Посполитою, польська дипломатія намагалася вести перемовини з татарами з наміром укладення двостороннього миру. З цією метою 15 червня 1675 р. до хана вирушило дипломатичне представництво у такому складі: керівник,

полковник Гребен, коронний стражник Стефан Бідзінський (*згодом перебрав обов'язки очільника делегації. – І. Т.*), генерал піхоти Кшиштоф Корицький, сяноцький підчаший. Посланці мали із собою обов'язкові «упоминки» для татар [29, s. 596, 597; 15, с. 520].

Спроба Яна Собеського досягти примирення з ханом Селім Гіреєм (1671–1678 – роки правління) на перемовинах у Яворові (Львівська земля) 15 червня 1675 р. була безрезультатною. Хан був роздратований пораненням поляками його сина під Красиловом. Володар вимагав передачі частини України по Горинь і Поділля, виплати упоминків та військової допомоги супроти Московії. Умови були неприйнятні. Перемовини, які вели польські дипломати, очолювані Стефаном Бідзінським, призупинено. Властиво, що це був тактичний хід з обох боків. Хан прагнув приспати пильність супротивника, а Ян Собеський намагався виграти час й водночас довести шляхті, що не хоче війни [29, s. 597; 44, s. 167].

Похід османсько-татарських військ на Львів

Тим часом турецько-татарська армія рухалася в напрямку Львова. Населення подільських і волинських міст, містечок і сіл разом із польськими заложниками чинило впертий опір нападникам. Мужньо захищалися мешканці Маначина, Красилова, Скалата, Янова, Тернополя, ченці Почаєва. Успішно діяли відділи коронного війська й козацькі загони під Брацлавом, Немировом, Дунаївцями, Кам'янцем [22, с. 149; 60, s. 217]. Однак османцям вдалося здобути Буданів, Гримайлів, Скалат та інші міста й містечка Поділля [7, с. 68].

Татарські й турецькі загони розійшлися краєм, спричиняючи руйнування й спустошення. У Львівській землі й на Поділлі впертий опір нападникам чинили мешканці Золочева й Залозець. Після двотижневого спротиву були захоплені Микулинці. Далі ординці вторглися на Покуття, де вибрали числен-

ний ясир. На Калушині вони захопили Войнилів, у якому під час ярмарку вирізали чимало людей [44, s. 168].

Один із татарських чапулів, керований сином хана, розбив полковник Міхал Жевуський, звільнивши чимало ясиру. Сталося це в полі біля Збаража, звідки молодший ханський син з двома пашами супроводжували захоплених невільників [29, s. 600; 44, s. 168].

Позиції польських військ

Оперативний план воєнної кампанії 1675 р. Ян Собеський представив 25 червня 1675 р. в листі до литовського гетьмана Міхала Паца. Згідно з його задумом оборонні дії повинні були вести військові угруповання польських і козацьких сил від Дністра до Бугу. Прикордонні подільські й волинські відділи мали прикривати коронне військо в районі Любару і Полонного, а далі, до р. Случ, – литовська армія. Загалом, цей оборонно-наступальний план був погоджений на військовій раді в Яворові 10 липня 1675 р. [53, s. 152].

Тим часом Ян Собеський, знаючи, що супротивник прямує до Львова, розумів, що слабка чисельно польська армія не зможе подолати у відкритому бою об'єднане турецько-татарське військо. Тому він вирішив зміцнити лінію оборони навколо Львова. На схід від Львова, у Золочеві, розташувалися війська руського воєводи Станіслава Яблоновського (3,5 тис. воїнів, з яких 2100 кавалерія, решта – піхота). Це був центр польської оборонної системи. На лівому крилі оборони між Бродами й Олеськом стояли війська польного гетьмана Дмитра Вишневецького, бл. 2 тис. воїнів. А на правому крилі лінію оборони Голлори–Поморяни–Бережани мав утримувати коронний хорунжий Миколай Синявський (більше 2 тис. воїнів, з яких 1200 – вершники, решта – піхота). Його завданням також було стримати можливий наступ татар на Гусятин, захоплення якого відкривало шлях на Тернопіль. Анджей Потоцький повинен був захи-

щати Станіславів. Ян Собеський зупинився в центральному пункті оборони – Львові, який мали захищати від 4 до 6 тис. жовнірів. Разом сили захисту склали – бл. 11,5 – 13,5 тис. воїнів. У тилу ворожої армії в Меджибожі, Константинові, Красиліві, Брацлаві, Рачкові залишилися сірадзький підचाший Андрій Моджеєвський з військом та львівський писар Міхал Жевуський. Вони мали відтіснити супротивника, коли той наблизатиметься до Львова. Завданням Дмитра Вишневецького й Станіслава Яблоновського було турбувати ворога на флангах [29, s. 595; 44, s. 170; 43, s. 176–177; 53, s. 152, 154–155].

До осередків польської оборонної системи належали угруповання на ділянці Броди – Золочів – Бережани, розташовані на фронті протяжністю бл. 75 км., глибиною бл. 60 км. На думку Веслава Маєвського, до оборонних дій було залучене також четверте угруповання польських військ воєводи Анджея Потоцького з центром у Станіславові чисельністю бл. 1 тис. жовнірів. Воно мало пильнувати Наддністров'я [40, s. 388–390]. Зважаючи на таке розташування польських військ, Ян Собеський сподівався, що супротивник не наважиться наступати у львівському напрямку, маючи у своєму тилу коронні й литовські війська, а якщо й почне наступ, то буде оточений з флангів і тилу. Водночас проблемою зосередження польсько-литовської армії залишалися татарські набіги, які мали місце на всьому просторі воєнних дій від Покуття до Полісся. Також відчувалася нестача розвідувальної інформації про переміщення ординців. Наприкінці червня 1675 р. татари спустошили волинські землі поблизу Вишнівця, Кременця, Дубно, Острога, Олики. У цей час вони несподівано з'явилися на Поділлі поблизу Бережан і Підгайців, у Галицькій і Львівській землях неподалік Галича, Роґатина і Самбора. Тут діяло два угруповання кримських татар, а третє – буджацьке – оперувало на Покутті [53, s. 164, 164–165].

З метою удосконалення обороноздатності краю військові залоги у 1675 р. осаджено в замках у Бучачі, Янові, Кривчому, Золотому Потоці [28, с. 10, 21, 25, 40]. Важливими опорними пунктами на шляху просування турецьких і татарських військ були замкові укріплення в Калуші, Бурштині, Бережанах, що належали шляхетській родині Синявських [17, с. 260].

Засадничим принципом Яна Собеського як полководця було переконання, що вітчизну захищає не лише військо і шляхта, а й міщанське й селянське ополчення. Прибувши 18 липня 1675 р. до Львова, Ян Собеський розпочав працю над організацією захисту краю. Під Львовом споруджено укріплений табір. Оборонні укріплення були збудовані неподалік Глинянського шляху, поза костелом Св. Антонія, між костелом Св. Петра й Рурами (*можливо водопроводом*. – *I. Т.*), а також біля теперішнього Личаківського кладовища. Втрату городів й посівів Ян Собеський компенсував власникам з особистих коштів. Було зміцнено міські фортифікації. Становище ускладнювалось нестачею грошей на виплату жовнірам платні за службу («кварти») [29, с. 598; 39, с. 467; 44, с. 170–171].

Укріплення оборонних споруд мало важливе значення, адже Янові Собеському під час оборонно-наступальної воєнної кампанії 1675 р. довелося протистояти супротивникові, який значно переважав своєю чисельністю.

Кількість османського війська, згідно літописних звісток, виявлених Антонієм Петрушевичем, становила 80 тис. воїнів [15, с. 520]. Згідно з повідомленням сучасника подій Миколая Ємйоловського, турецько-татарські війська разом із підмогою молдавських і волоських загонів налічували 70 тис. воїнів [45, с. 243].

На думку історика Валерія Степанкова, турецька армія складалася з 50–60 тис. воїнів [20, с. 123]. За іншими джерелами,

османське військо налічувало 30–40 тис. воїнів, серед яких було 10 тис. яничарів і 50 гармат [43, s. 173; 53, s. 151].

За спостереженнями сучасного польського історика Даміана Орловського польсько-литовсько-козацькі війська Яна Собеського, разом із литовцями (2 тис. чол.), що прибули до польського табору 7 серпня 1675 р. під орудою Міхала Радзивіла, налічували 6 тис. воїнів. Зазначений кількісний показник узгоджується з обчисленнями Тадеуша Корзона й Александра Чоловського. Незначні уточнення є лише щодо чисельності литовців. Згідно з дослідженням Конрада Бобятинського, литовське кінне військо мало у своєму складі 18 хоругв драгунів загальною чисельністю 1669 вершників [43, s. 178, 183; 27, s. 158; 39, s. 467; 29, s. 598].

Плани османського командування

Стратегія османського командування була розроблена під час засідання військово-політичного керівництва у січні й травні 1675 р. Одним із офіційних приводів до вторгнення була несплата поляками османцям гарачу (данини). З боку татар невдоволення викликала згода турків стримувати ординські набіги, частина з яких мала самовільний характер. Командувачами османських військ були вже згадуваний Ібрагім паша бейлербей Боснії, Ахмед паша, Бейлербей Караману. Молдавський господар відповідав за постачання провіанту й транспорту. У березні 1675 р. молдавани завезли провіант до фортець у Сучаві, Хотині, Сороках. Одночасно з Адріанополя до Ісакчи прибув продовольчий транспорт з 600 возів під захистом загону (2 тис.) яничарів. Османське військо (більше 8 тис. воїнів) у другій половині травня 1675 р. зосередилося на правому березі Дністра поблизу Тегини за 50 км від прикордонного Ягорлика. З метою захоплення Львова і навколишніх замків корпуси Ібрагіма паші та Ахмеда паші мали наказ об'єднатися з татарами на схід від Кам'яця та встановити контроль над транспортними шляхами до кам'я-

нецької фортеці. Для підтримки дій турецько-татарських військ османське командування вирішило спрямувати корпус турецького війська Гусейна паші, бейлербея Анатолії, який перебував на території Молдавії. Його завданням було укріпитися на позиціях між Хотином і Кам'янцем. Таким був оборонно-наступальний план османців на початку воєнної кампанії 1675 р. [53, s. 157, 158, 159, 160].

Татари на Поділлі й Руському воєводстві 1675 р.

Подолавши Дністер поблизу Тегині, турки вступили на територію Поділля. Якщо Бар, Константинів й Меджибіж Ібрагім обійшов, не бажаючи тратити на їх здобуття час і зусилля, то Рачків, Могилів й Маначин, як уже було зазначено, османці захопили штурмом. Тут, біля Маначина, відбулося об'єднання османських і татарських військ. Водночас татари, заклавши табір між Збаражем і Тернополем, розпустили свої загони для пограбування краю. Польські хоругви завдали їм відчутних ударів поблизу Ожеховців, Берестечка і Княгинина на Волині [29, s. 597; 39, s. 464–465; 43, s.175].

27 липня 1675 р. армія супротивника зупинилася біля Збаража. Збаразький замок і місто були власністю Дмитра Вишневецького. Його залогу складала більше сотні служилих жовнірів, 40–60 угорських драгунів та слуг, міщани й селяни навколишніх місцевостей біля 5 тис. *(очевидне перебільшення, адже замкове подвір'я і внутрішні споруди не могли вмістити таку кількість люду. – І. Т.)*. У замку було 30 гармат. Тим часом нападники штурмом здобули й спалили місто, а далі пішли приступом на замок. Після двох штурмів обложені запанікували й вимагали здачі замку. Командир угорських драгунів француз Дезотель Пікард протривався таким намірам і повідомив генералові М. Контському про необхідність продовження оборони. Але селяни несподівано напали на коменданта замку, побили його й зв'язаного видали туркам, відчинивши замкову браму для

ворога. Османці вирізали більшість люду, а кілька сотень відібраних осіб жіночої й чоловічої статі забрали в ясир. Замок зруйнували й спалили, а королівських комісарів вивели на високий пагорб, щоб показати результат спустошень [29, s. 599; 45, 45, s. 243; 43, s. 179; 39, s. 467–468]. Це була чисто психологічна акція, проведена з метою деморалізації поляків.

Дещо відмінний перебіг подій під Збаражем висвітлює польський історик Марек Вагнер. 27 липня 1675 р. внаслідок малодушності й зради втікачів був захоплений Збараж. Ординці підійшли до міста і замку 21–22 липня, а турки – 23 липня 1675 р. Ян Собеський сподівався, що добре укріплений Збараський замок з численними гарматами й гарнізоном 80–100 угорських драгунів та слуг витримає натиск супротивника. Ібрагім кинув проти селян татарські відділи, котрі розділили захисників на дві частини, одну з яких знищили, захопивши чимало невільників, а потім запалили міські будівлі. Під час штурму запеклий опір османцям чинили мешканці навколишніх сіл, які зазнали найбільших втрат. Це викликало внутрішнє невдоволення серед захисників, котрі знищили двох офіцерів з полку ген. М. Контського, що й призвело до капітуляції поляків. Падіння мало деморалізуючий вплив на стан бойового духу залог в інших замках, офіцери та жовніри яких покидали бойові позиції [53, s. 166–167, 171].

Якби після здобуття Збаража татари одразу вирушили на Львів, то результат війни для Речі Посполитої був би вирішеним на користь османців, але Ібрагім очікував на подальші накази, захоплюючи навколишні замочки [44, s. 170].

Даміан Орловський вважає, що османський воєначальник, попри легководбуті перемоги, не наважувався вести активні наступальні дії, маючи в тилу добре укріплені замки, у тому числі й Станіславівську фортецю [43, s. 180].

10–11 серпня 1675 р. розпочалася облога Залозецького замку. Опір османцям чинили захисники твердині під орудою підстарости Гриневича. Однак після двох невдалих штурмів, османці відступили. Не здобули вони й Почаєва. Нічого турки не змогли вдіяти й під Олексинцями (*сьогодні – село Чортківського району Тернопільської області. – І. Т.*), де стратили близько 500 осіб й 700 поранили. А от замок у Вишневці (*Вишнівчику – село Тернопільського району. – І. Т.*), обороною якого керував Єжи Борковський, після одинадцятиденного опору впав унаслідок зради жидів. У бою загинув і комендант твердині. Османці також захопили замок у Янові на Львівщині [46, s. 47; 53, s. 173; 29, s. 600; 43, s. 180, 181; 28, s. 21].

Облога замку в Микулинях

Тим часом, інші татарські відділи розійшлися в різних напрямках. Їхній натиск витримали захисники Бережанського, Будзанівського, Скалатського, Теребовлянського замків, захопили чималий ясир з наддністрянських околиць. Невдачею закінчилася й оборона Микулинецького замку, що належав Олександрові Конецьпольському. Твердиню захищав Орхійовський з трьома синами, шляхтою, міщанами й селянами. Облога розпочалася 9 серпня 1675 р. Захисники замку трималися 11 днів, відбиваючи штурми. Виснажені тривалою обороною й нестачею озброєння й харчів, вони погодилися на підступну пропозицію османців піддатися. Замість обіцяної волі, керівники оборони були посаджені на палі, а решту захисників забрано в неволю. Ці свідчення поляки отримали від полонених татар [11, s. 204; 34, s. 358; 29, 600–601; 57, s. 236; 43, s. 180; 53, s. 173].

Оборона Золочівського замку

Османсько-татарський наступ у Львівській землі тривав. Чапули Гаджі Герая, вирушивши з коша між Зборовом і Озерною, прямували до Львова. Полонені татари зізналися, що чисельність їхніх військ становила 10 тис. воїнів [33, s. 449].

Перші збройні зіткнення з татарами біля Золочева відбулися ще 23 липня 1675 р. за 7–8 км від міста, де ординці розбили одну польську кінну хоругву й створили загрозу для польської армії на Глинянському тракті [53, s. 170].

Основні сили нападників зупинилися біля Золочева 7 серпня 1675 р. Від 9-ї до 14-ї години вони атакували місто й замок, але, будучи відтиснутими щільним гарматним вогнем захисників, припинили наступ. Сам очільник татарського війська зазнав поранення в голову. Це сталося під час герців, учасником яких був брат хана Гаджі Герай. Активну участь в обороні замку брали також відділи руського воєводи Станіслава Яблоновського. Зазнавши значних втрат, татари відступили. Цьому сприяло й вигідне природне розташування Золочева, оточеного частково болотистою місциною, річкою й ставами. Пройшовши милю поза Золочевом, татари 22 серпня зупинилися табором на ночівлю, біля села Липці, котре спалили. 24 серпня 1675 р. ординці були вже під Львовом [29, s. 602, 603–604; 34, s. 359; 39, s. 468; 57, s. 236; 60, s. 214, 215, 218; 23, s. 138].

Ще під час подій біля Збаража (в липні 1675 р.) османці весь захоплений ними ясир відправили до Кам'янця, а самі вирушили до Залозців. Після 10 серпня 1675 р. містечко перебувало в облозі [33, s. 449, 450]. Сучасник подій Миколай Ємйоловський зауважував, що турки відправляли захоплених людей до Кам'янця для відбудови фортеці [45, s. 243]. Цікаво, що в обороні Золочева й Залозець брало участь й молдавське кінне військо, котре також забезпечувало продовольче постачання для подільських замків на польській території [53, s. 171].

На цей час військо Яна Собеського налічувало більше 3 тис. воїнів. Із них відділ із 500 вершників під орудою Александра Міончинського головнокомандувач відправив у розвідку до Золочева. Захоплені поблизу Поморян полонені татари повідомили, що турецьке військо Ібрагіма паші таборує між Збара-

жем і Тернополем, а окремі татарські відділи мають постої поблизу Зборова й Озерної. 17 серпня до польського табору прибуло поповнення із 3 тис. воїнів на чолі з Бенедиктом Сапегою. Отже, загальна чисельність королівської армії перевищила 6 тис. воїнів, у тому числі в її складі діяло 7 козацьких хоругв.

Цього ж дня 17 серпня під Збаражем на військовій раді османські воєначальники прийняли рішення атакувати оборонну лінію королівських військ, витіснити їх із займаних позицій і продовжувати наступ до Вісли. З цією метою Ібрагім повинен був вирушити на Золочів, а хан – до Львова, щоб перервати зв'язок між королем та Яблоновським та захопити польський табір. Докладну розвідку мали здійснити брати кримського хана Гаджі та Сафа Ґераї з 20-тисячним військовим корпусом, який вирушив з-під Зборова й Озерної 22 липня 1675 р. Небезпечною залишалася загроза для поляків й з боку Покуття, де діяли відділи буджацької орди [11, s. 205; 34, 358; 29, s. 600, 601, 602; 53, s. 174–176].

Тим часом Ян Собеський лише 12 серпня отримав відомості про те, що татари перебувають за милю від Золочева. А в листі до дружини від 23 липня 1675 р. він повідомляв, що отримав письмове донесення про зосередження татарських військ між Помор'янцями і Золочевом та в лісах поблизу Реміжовець. У Помор'янах 21 липня татари забрали всю худобу, а селяни косами й киями заледве вигнали їх із передмістя. Дійшовши до Бродів, ординці й там грабували передмістя, а саме місто запалили. Також пішли з вогнем декілька королівських сіл поблизу Золочева й Озерної та містечка поблизу Муначина [33, s. 433, 452].

Битва під Лисиничами

Про наміри турків і татар йти на Львів Ян Собеський дізнався 20 серпня 1675 р. Ці відомості були підтвержені польською розвідкою і свідченнями полонених татар, захопленими

поблизу с. Гологори. До Львова наближався татарський корпус чисельністю 12–15 тис. вершників [53, s. 176, 177] (*мал. 1*).

Тим часом на польській військовій раді було вирішено дати бій татарам у відкритому полі, в місцевості, вигідній для поляків, щоб таким чином нівелювати чисельну перевагу татар. Найзручнішим для цього був довгий яр поблизу села Лисиничі, який нападники не могли оминати йдучи від Золочева до Львова [44, s. 171–172]. Поле битви віддалене на 5–7 км схід від Львова, біля Глинянського шляху, поміж Кривчицями – Лисиничами й Підбірцями. Перша фаза битви відбувалася в Лисиницьких ярах, а друга – на рівнинній місцевості за 1 км на захід від Лисиничів поміж дубиною й лісом. Прихильником цієї нової версії є польський дослідник Генрик Котарський [53, s. 178, 180; 37, s. 90–92].

Перед битвою польські відділи були розташовані таким чином: драгуни й більша частина піхоти залишилися у таборі; на північному сході від Львова між Високим замком і селом Знесіння розташувалися дві кінні хоругви (196 вершників) Миколая Синявського та Александра (Яна) Мишковського, вони мали розвідувальні завдання, а заодно повинні були захищати табір і місто від можливого нападу ординців на лівому фланзі польських бойових позицій; на південному сході від Бібрки зупинилися литовські відділи гетьмана Міхала Радзивіла (700–800 вершників). Шлях до Винників у цьому напрямку перекрила піхота генерала Криштофа Корицького (500–600 воїнів). Її завданням був захист правого флангу польського війська й забезпечення зв'язку литовців з табором. На відповідальну й небезпечну позицію в яру під Лисиничами відправлено відділ волоської кінноти та 150–200 піхотинців з шістьма польовими гарматками. Неподалік від яру розташувалися три волоські хоругви (200 вершників). Вони замаскувалися в чагарнику поблизу Глинянського шляху. На самім Глинянським шляху з північного боку стала

кавалерія. Командувачами цих відділів були досвідчений коронний стражник Стефан Бідзінський та Єронім Любомирський. Цей відділ повинен був не допустити прориву татар на Глинянський шлях. Додатковим фронтом у напрямку до Лисинич розташувалися гусарські хоругви чисельністю 1200–1500 вершників. У випадку необхідності вони повинні були підтримати правий чи лівий фланг польських позицій. Глинянський шлях Ян Собеський розглядав як головний терен воєнних дій, бо у випадку захоплення супротивником цього шляху, польське військо втратило б наступальну ініціативу й змушене було б перейти до оборонних дій в таборі. Сам головнокомандувач з основними силами, що склалися головним чином з відділів гусарії, Глинянським шляхом прямував до Лисинич. Задум Яна Собеського полягав у тому, щоб зв'язати ординців битвою біля входу до першого яру (шириною 50 м), розміщеного поруч із корчмою, а тим часом через незайнятий другий яр, розташований за 1 км від польського табору, вдарити на татар з лівого флангу кіннотою на дуже вузькій ділянці (300 м), розташованій поміж ярами й дібровою [29, s. 606; 44, s. 172–173; 60, s. 218–219; 43, s. 187–188, 189; 53, s. 180–181].

Отож, задум короля полягав у тому, щоб змусити супротивника вступити в бій на незнаній для нього місцевості, зручній для польсько-литовських військ і тим самим бодай якось компенсувати чисельну перевагу татарських військ.

Несподіванкою для обох супротивників стало аномальне явище. Коли ординці наблизилися до села Білка Шляхетська, що за дві милі від Львова, несподівано із чорних хмар пролилася злива дощу з градом і невластивим для цієї пори року снігом. Тим часом, невеликі татарські чапули, щоб відвернути увагу польського війська, здійснили маневр на північ до с. Кривчиці, тоді як головні сили нападників прямували до Лисинич, щоб звідти дістатися до Глинянського шляху. Коли татари великим

клином наблизилися до яру, польські піхотинці несподівано зустріли їх гарматним й мушкетним вогнем. Орда зупинилася, лише один кінний татарський загін з розвідувальним завданням під градом куль швидко проскакав яром до Глинянського шляху, але несподіваний удар польських кінних і піхотних відділів Бідзінського й Любомирського в околицях с. Збоїська змусив їх повернутися до яру й на рівнину. Татарські командувачі тимчасово втратили орієнтацію й контроль над ситуацією. Вони не знали, з якими силами коронної армії зіткнулися, тому не наважувалися на новий наступ, а збиралися біля входу до яру. Деякий час представники воюючих сторін виконували традиційні герці. Коли Собеський переконався, що загрози удару кримців з боку Бібрки немає й побачив, як татари групуються на рівнині, щоб подолати перехід до Глинянського тракту, то вирішив розпочати битву. У наступ на оголений правий фланг ординців рушила польська кіннота із-за узгір'я, з боку другого яру [34, s. 359; 29, s. 604, 606; 44, s. 173–174; 43, s. 190–191); 60, s. 219; 50, s. 28].

Власне, цією атакою о 15:00 й розпочалася перша фаза битви. Тепер бойовий стрій ординців нагадував півколо. Татарському відділові не вдалося закріпитися на бажаному плацдармі. Знову розпочалися герці, в яких верх брала королівська армія. Татари були відтіснені до яру й повернулися до своїх. Тим часом, Ян Собеський, спостерігаючи за рухом ханських військ, бачив, що супротивник чинить натиск на Глинянський тракт, тому прибув на поле бою з усією кіннотою (1500 вершників), якої звичайно було недостатньо. Нестачу військових сил король компенсував хитрістю, він наказав гусарам озброїтися козацькими списами, а таборову челядь замаскував під важких гусарів з довгими списами і розмістив на віддалених позиціях, а ще далі розташував прислугу, яка мала завдання встромити в землю одні лише списи. Таким чином було створено видимість значної

кількості війська. Для реального підсилення польських бойових позицій польський командувач викликав на підмогу литовські відділи Радзивілла (2 тис. вершн.). Бойове шикування польсько-литовських і козацьких військ творило лінію, спрямовану до Глинянського тракту й лісу, обличчям на схід. Біля дороги до Кривчиць Ян Собеський спрямував усю кавалерію до яру й швидко розгорнув колони своїх військ на вузькій ділянці від яру до боліт поблизу лісу. Татари опинилися затиснуті на цій невеликій ділянці й не мали змоги використати свою чисельну перевагу. Якийсь час обидва війська застигли в очікуванні. Зволікання Яна Собеського мало заохотити татар до наступу. За сигналом бойових сурм польська кіннота на флангах розпочала рішучий наступ. Вона блискавично проскочила яр і швидко розгорнула бойовий стрій на вузькому (бл. 300 м) відтинку між яром і лісом й під градом татарських стріл одразу пішла в наступ. По всьому фронту розпочався запеклий бій. Ординці застосували маневр вдаваної втечі. Вони були озброєні шаблями, короткими списами, а багаті й знатні воїни – вогнепальною зброєю [34, s. 360; 29, s. 607, 608; 44, s. 174; 49, s. 16; 43, s. 191–192; 53, s. 182, 184; 23, c. 172].

Біля 17:00. розпочалася друга фаза битви. Після потужного гарматного вогню польська кіннота декілька разів атакувала позиції кримських татар, котрі у відповідь здійснили три контратаки, доки черговий наступ коронного війська не змусив ординців до втечі. На більш рішучі наступальні дії татарські командувачі не наважилися. Витримуючи паузу, вони тим самим дали час і змогу литовським відділам своєчасно прибути на поле битви й значно підсилити королівську армію. Однак просторова обмеженість поля битви не давала змоги татарам застосувати маневр оточення. Лише потужний фронтальний натиск польської гусарії о 18. 00. змусив татар до відступу. Загалом битва тривала близько години, хоча в джерелах зазначено навіть

пів години. Втрати ординців і поляків не зафіксовані, але вони могли сягати до кількох сотень з обох сторін [23, с. 139; 53, с. 182, 185–186].

У хроніці Львова про цю битву мовиться так: «Отримавши наказ, королівське військо розпочало наступ з обох флангів. Після півгодинного протистояння татари почали відступати. Зібравши уночі убитих, ординці склали їх до наметів і спалили, а самі рушили далі» [34, с. 360, 361]. У листі Яна Собеського до коронного хорунжого Миколая Синявського від 26 серпня 1675 р. зазначено, що «татари, покинувши здобич, почали втікати до свого коша, розташованого поблизу Зборова» [57, с. 238].

Через лісистість і заболоченість терену татари не мали змоги задіяти до бою всі наявні у них військові сили. Побоювання викликав видимий здалеку на довколишніх пагорбах ліс списів. На полі бою татари не втримали своїх позицій і після натиску польських гусарів, почали втікати [44, с. 175; 43, с. 192]. На своєму шляху вони викидали сідла, луки, стріли, шаблі, одним словом, все, що їх обтяжувало [39, с. 469; 56-а, с. 221]. Як військовий трофей, полякам вдалося захопити одне татарське знамено й один бунчук [23, с. 195]. Польська кіннота переслідувала ординців більше милі й поблизу с. Білки Шляхетської розгромила один із ординських чапулів. 24 серпня 1675 р. татар було витіснено з-під Львова, але у Львівській землі ще маневрували окремі їхні відділи, а в Плугові (*сьогодні – село Золочівського району Львівської області. – І. Т.*) стояла ще незадіяна османська армія під орудою Ібрагіма Шайтана. Ян Собеський побоювався її просування через Підгайці – Бучач на Теробовлю. На жаль, ці передбачення справдилися. На військовій раді 26 серпня польське командування прийняло рішення не проводити наступальних дій й очікувати підмоги з огляду на недостатність наявних військових сил [29, с. 609, 611; 44, с. 175].

Більш стримано й критично констатує успіхи польського війська Денис Зубрицький, який стверджує, що «Татари наблизилися до Львова виключно легкою кіннотою для здобичі (*та, імовірно, з розвідувальними цілями.* – *I. Т.*). Оскільки жодної формальної битви не було, то неможливо, щоб на місці полягло 15 тис. кінноти». Далі хроніст, спростовуючи вигадки ксьондза Ходинецького, цитує польського автора Бартоломея Зиморовича, за словами якого «ця сутичка тривала по горах і лісах між Винниками і Камінополем й королівське військо складалося лише з кількох хоругв (мало декілька польових гармат), і ніхто не переслідував татар, які відступали». За його спостереженнями, в зоні бойових дій татари завдали таких збитків: «спалили корчму в Лисиничах, двір у Камінополі й село Миклашів під Львовом» [8-а, с. 390, 391, 212; 60, с. 219]. Невдала спроба здобуття польського табору під Лисиничами мала вирішальний вплив на відмову татарського командування від подальшого наступу на Львів [53, с. 187].

Відступ турецько-татарських військ

Тим часом татари, намагаючись згладити свою невдачу, вдалися до грабунків і спустошень. В одному з листів з-під Львова від 30 серпня 1675 р. зазначалося, що «солтани відправивши ясир і поранених до коша, повернули на Гологори, Поморяни до Бушовець, а всі орди розпустили поза Дністер, поблизу Стрия, Дрогобича й Калуша. У Жидачеві все знищили й спалили. Велику кількість людей забрали в неволю, а край спустошили» [60, с. 221].

Чапули Гаджі Герая руйнували околиці Помор'ян, декілька разів намагалися захопити Бережани, але Миколай Синявський змусив їх відступити. Ординці не змогли заволодіти Жовквою. Так само успішно протистояв кримцям біля Бережан, Рогатина і Стратина (*село в Рогатинському районі Івано-Франківської області.* – *I. Т.*) Атаназій Мьончинський та Стецкевич

смоленський крайчий. Унаслідок бойових зіткнень з татарми їм вдалося звільнити чималий ясир, захопити в полон значного татарського мурзу. Тоді ж, наприкінці серпня 1675 р., відділи київського воєводи Анджея Потоцького, розгромили військо ханського намісника нурадина (*третья по значимості особа в Кримському ханстві. – І. Т.*) Гаджі Герая – під Калушем, а згодом хоругви Сільницького, чернігівського каштеляна, відтіснили ординців з-під Снятина й Луки (*село у Городенківському районі Івано-Франківської області. – І. Т.*). Тоді ж біля Станіславова тривали збройні зіткнення чапулів Сафи Герая з польськими кінними хоругвами [34, s. 361; 25, s. 45; 15, с. 521; 29, s. 611; 60, s. 223; 53, s. 187].

7 вересня 1675 р. Ібрагім з Плугова, що неподалік Зборова, вирушив у напрямку Підгайців. По дорозі турецьке військо захопило Поморяни, залога, яку складала заледве 40 осіб разом із місцевою людністю, уночі відійшла до Свіржського замку й там була взята в облогу. Містечко Поморяни й замок спалили яничари. Наступного дня корпус Ібрагіма паші, обминувши Коропець, вийшов в район Підгайців. Підгасцький замок був добре укріплений і приготовлений до оборони. У складі його залоги були три панцерні хоругви й нечисельний відділ піхоти. Очолював гарнізон майор Каспер Посадовський з полку Александра Любомирського. На жаль, захисникам твердині не вистачило відваги й мужності чинити опір. 9 вересня сюди надійшли татари та яничарські відділи Ібрагіма паші, які одразу розпочали штурм замку. Вже перші атаки викликали серед захисників велику паніку, й 11 вересня 1675 р. укріплення було здано на милість ворога. Ян Собеський з цього приводу зауважив таке: «Підгайці не загинули б, якби тамтешні люди хотіли боронитися, але вони зовсім не захищалися, а старшина (керівники) негайно виїхали (втекли)» [57, s. 242; 43, s. 193–194; 53, s. 189].

Під час облоги Ібрагім підступно обіцяв випустити шляхту, а міщан і селян поселити в околицях Кам'янця. Насправді ж він й не думав виконувати обіцяне. Молоді й здорові чоловіки та жінки й дівчата пішли в ясир, а старих і немічних вирубано в полі за містом. Містечко й замок пограбовано, зруйновано й спалено. Такою ж була доля Завалова (*сьогодні – село Підгаєцької міської громади у Тернопільському районі Тернопільської області. – І. Т.*), облогу якого яничари розпочали того ж 11 вересня 1675 р. Вони захопили й зруйнували замок. У Завалові замок здав сам власник Марко Маковецький, який разом з дружиною та іншими міщанами потрапив у неволю до османців.

Далі Ібрагім паша з основними силами вирушив до Теребовлі, а частину війська скерував до Бучача. Проте захисники Бучацького замку стійко відбили всі ворожі штурми. Після дводенної облоги турки відступили від Бучача, але, бажаючи помститись за свою невдачу, неподалік замкової хвіртки вирізали чимало жидів й спалили більшу частину міста. Тим часом інший відділ яничарів, що наступав на Бучач, захопив місто, але взяти замок не зміг. Захисники твердині 15–16 вересня 1675 р. відбили штурм [34, s. 362; 39, s. 470; 44, s. 175–176; 28, s. 61; 29, s. 612, 613; 53, s. 189].

В умовах наростаючої загрози ворожого вторгнення більшість замочків на Поділлі була забезпечена військовими залогами. Так, в замочках Гусятини й Сидорова над Збручем розташувалися жовніри Яна Цетнера, старости шурувецького чисельністю 160 осіб, в Гусятині – вояки полковника Кшиштофа Мелліна, а в Сидорові – Яна Хжановського [29, s. 617]. Однак найбільшим потужним оборонним об'єктом Поділля залишався Теребовлянський замок.

Теребовля

Після невдалої спроби нурадина Сафі Герая прорватися до Львова Ібрагім-Шайтан відмовився від наміру атакувати Львів і 1 вересня 1675 р. захопив Підгайці та продовжив похід до Теребовлі [20, с. 124].

У XVII ст. місто Теребовля складалося із трьох ділянок: замку, Старої та Нової Теребовлі. У Старій Теребовлі були дерев'яні забудови, оточені земляними валами й частоколом, а в Новій – мурований монастир кармелітів [53, s. 190].

Стратегічне значення Теребовлянського замку зросло після падіння Кам'янця, адже твердиня, розташована на Кучманському шляху поміж татарськими Чорним і Волоським шляхами, була важливим оборонним форпостом в умовах частих ординських набігів. Замок розташований в зручній для оборони місцевості. Зі сходу захищений р. Гнізною, із заходу – глибоким яром і лише з півночі був недостатньо захищеним. У 1674 р. захисні укріплення ґрунтовно відбудовано, зміцнено, забезпечено гарматами, гаківницями спорядженням. Посеред дитинця стояла велика шляхетська вежа, поруч з якою викопано глибоку криницю. Замок мав вигляд неправильного трикутника з вежами на кутах. Товщина стін сягала 4–5 метрів, а висота – 18 м. Значними були й розміри твердині: довжина 107 м, найбільша ширина 38 м. Укріплення споруджене з тесаного каменю. Стіни й оборонні вежі мали напівкруглі бійниці, обрамлені каменем, з яких можна було вести обстріл з гармат і ручної вогнепальної зброї. Замок мав три підземні переходи в напрямку монастиря кармелітів, монастиря в Плебанівці та до Микулинців. Останній прохід був довжиною 12 км. З боку Микулинців і Струсова підступи до замку прикривали кінні відділи козаків Мартина Богуша [28, s. 54–55; 29, s. 614, 615; 53, s. 191; 26, s. 201].

В окремі надбрамній вежі зберегалися ґродські й земські книги. З огляду на загрозу нападу регент Данило Дрогоми-

рецький завчасно перевіз книги до Галича. В якості залоги (гарнізону) в замку розташувалися драгуни полковника Карчевського. Однак у червні 1675 р. мешканці Тереховлі домоглися виведення замкового гарнізону, бо не мали змоги прохарчувати драгунів. Проте за кілька тижнів сюди почали збиратися втікачі з околиць. 13 липня 1675 р. до замку підійшли османці паші Ахмед Сейдула й одразу розпочали штурм, який було успішно відбито. Це була перша спроба захоплення твердині. Тим часом на допомогу захисникам підоспіла хоругва Мартина Богуша, що прибула зі Струсова. Вона вдарила в тил османцям. Це зумовило тривогу й замішання серед турків, які відступили. Перед тим, Як Собеський наказав коронному хорунжому Миколі Синявському забезпечити замок відповідною заставою. У середині серпня 1675 р. коронний хорунжий доручив захист замку бойовому офіцерові, капітану Янові Хжановському, який служив у війську Станіслава Конєцпольського, старости долиньського. Він брав участь у Хотинській битві 1673 р., а згодом очолював залогу Сидорівського замочка. До Тереховлянської твердині капітан прибув 17 серпня 1675 р. в супроводі 80 досвідчених жовнірів й одразу запровадив військову дисципліну й порядок. На стінах замку встановлено 12 гармат. На час його прибуття в замок вже були піхотинці Вацлава Щуки, які перебралися сюди із Сидорова й Гусятинна ще 16 серпня. Всього до замку в Тереховлі прибуло 30 шляхтичів і 200 селян з рушницями. Загалом чисельність залоги складала близько 300 військових. Всього, разом з дітьми, в замку перебувало бл. 1 тис. осіб [29, s. 616–617, 618; 28, s. 56; 30, s. 114–115; 44, s. 176, 177, 178; 43, s. 182, 195–196; 53, s. 191–192].

Тим часом, 19–20 вересня 1675 р. до Тереховлі наблизився хан Селім Герай (перше правління – 1671–1678). Форсувавши р. Стрипу біля Зарваниці, татари підійшли до Тереховлі зі сходу з боку Могильниці й Семенова, бо тут важкопрохідною була

місцевість, а, отже, менше захищена поляками. Наступного дня, у п'ятницю 20 вересня, прибули основні сили татарського війська на чолі з ханом Селім Герасм. Вони стали табором на полях поблизу села Плебанівки. У суботу 21 вересня прибув Ібрагім паша з яничарами, спагами й гарматами. Турки розташувалися на схід від позицій татар. Захист монастиря кармелітів поляки визнали справою безнадійною, тому ченці перебралися під захист замкових мурів. Ординці спалили монастир кармелітів, забудови Старої Теробовлі та навколишні села [28, s. 56–57; 29, s. 619; 44, s. 241; 43, s. 196; 53, s. 191–192].

Здобуття Теробовлянського замку для османців мало важливе значення, адже воно засвідчило б успішне завершення воєнної кампанії 1675 р. Тому турки спершу намагалися обіцянками схилити захисників твердині до капітуляції. На вимогу Ібрагіма один із невільників, а саме дідич Завалова (*село у Підгаєцькому районі Тернопільської області. – І. Т.*), польський шляхтич Марко Маковецький, який нещодавно здав на милість ворога добре укріплений мурований замок у Завалові, написав листа Янові Хжановському. У ньому зрадник повідомляв, що сили турків дуже великі й немає сенсу чинити опір. Єдиний порятунком – капітуляція. Відмова захисників Теробовлі здатися викликала гнів Ібрагіма, який спрямував яничарів на штурм оборонних укріплень. Османці наступали з трьох боків. Підпустивши ворога на відстань вистрілу, захисники відкрили вогонь з гармат. Яничари зупинилися, очікуючи підвезення гармат. Та коли перша гармата виїхала на місток через р. Гнізну, вистрілом із замку було зруйновано переправу, й вона впала в воду. Не змігши захопити замок одразу, турки розпочали його тривалу облогу. 22 вересня 1675 р. вони спалили містечко Стара Теробовля, а з північного (найбільш вразливого боку), за 300 кроків від замку насипали високий вал, на якому встановили 8 потужних гармат й викопали окопи. Під час обстрілу в замкових стінах

утворилися отвори. У перший же день гарматного обстрілу один із зарядів пошкодив обладнання криниці (коловорот). Виникли труднощі з постачанням води. Одна бочка на день для всіх. Виходило по 1 ложці для кожного. Закинуті до замку гранати викликали пожежу тамтешніх будівель, спричинили загибель худоби. Частина шляхти, що втекла під захист твердині, покинула бойові позиції на мурах замку. За порадою зрадника Маковецького, шляхта прийняла рішення здатися. Заступник коменданта Теробовлянського замку Рафал Маковецький відписав два листи, в одному докоряв й ганьбив брата за зраду, а в другому запевняв Ібрагіма, що замок буде оборонятися. Становище оборонців ставало критичним. Але, за щасливим збігом обставин, дружина Хжановського, німкеня Анна (Фрейзен), почула про змову шляхти, (30 уродzonych під час зміни варти залишили бойові позиції) й під градом куль прибігла повідомити про це чоловікові. Кажуть, що вона, будучи озброєна двома ножами погрозувала одним вбити свого чоловіка, а другим себе. Жінка також наважилася підпалити запаси пороху, коли той погодиться на капітуляцію. Та комендант замку Самуїл Хжановський з оголеною шаблею й суворими погрозами змусив шляхтичів зайняти бойові становища. Тим часом, скалиста гора, на якій підносився замок, не дала змоги османцям зробити підкоп. Прокладання підземних ходів під мури, закладання вибухівки й підрив, здійснювали *лягимиджи* (сапери). Однак, нічні вилазки захисників ускладнювали підготовчі заходи турків. Ян Собеський довідався про облогу Теробовлянського замку 18 вересня, за іншими джерелами 24 вересня в таборі біля Бережан, і одразу ж відправив військо на допомогу обложеним. Проте, відділ відправлений з-під Бучача до Теробовлі, був виявлений османцями й мусив повернутися, не досягши мети. Між тим, шлях до замку був важким. Турки знищили мости на ріках Стрипа і Серет, які були повноводними унаслідок безперервних дощів [34, s. 362,

363; 19, с. 37; 39, s. 472; 51, s. 891; 28, s. 57–58; 29, s. 620, 621, 622, 624; 39, s. 472; 57, s. 242; 44, s. 180–181; 53, s. 195].

На військовій раді під Литятином польське командування прийняло рішення змінити маршрут й прямувати до Бучача та захопити турецький міст під Жванцем, що мало б змусити османців залишити Тереховлю. За цих умов важливо було терміново сповістити тереховлян про наближення допомоги. Спроба доправити листа зі звісткою про наближення допомоги оточеним, виявилася невдалою. Лист, якого мав принести до замку селянин, потрапив до рук турків. Ібрагім вирішив здійснити ще одну спробу штурму. У випадку невдачі воєначальник вирішив залишити Тереховлянський замок. Османцям важливо було здійснити пролом замкової стіни, бо висота укріплень не давала надії на успіх. До того ж вчиненню підкопу перешкождали нічні вилазки захисників твердині. 4 жовтня 1675 р. османці здійснили четверту спробу прорватися до замку, але вона також виявилася невдалою. Захисники твердині через нестачу зарядів використовували турецькі ядра, що не вибухнули. У кульмінаційний момент навіть жінки долучилися до захисту замку, кидаючи в османців каміння. У ніч на 5 жовтня турки згорнули табір й вирушили на Гусятин, а далі до Кам'янця [29, s. 622, 623, 634, 625; 28, s. 58; 39, s. 472; 44, s. 181–182; 43, s. 198, 199, 201].

Упродовж 16-ти денної оборони до стін твердині випущено 2 тис. ядер, а на її подвір'я втрапило 426 гранат, які спричинили пожежу у тамтешніх приміщеннях. Стійкий опір захисників дав змогу Янові Собеському зібрати військо й виступити супроти османців [20 с. 124; 22, с. 149–150].

Облога й оборона Тереховлі знайшли своє відображення у творах мистецтва. Гравюра, виконана секретарем короля Яна Собеського Франсуа Гратом, була гравірована на міді Романом де Хуге [7, с. 68].

Реалістично відображає замок та його захисників, облогові заходи турків і навколишню місцевість твір голландського художника Романа де Хуге (1636–1718) «Теребовля». Гравюрне зображення цієї події передає епізод поспішного відступу турків та їх перехід через мости на ріках Гнізна і Печеня. Гравюра зберігається у Львівському історичному музеї [4] (мал. 2). Схожий сюжет відтворює й олійна картина невідомого автора. На полотні зафіксовано момент атаки польської кінноти на чолі з Яном Собеським на турецький табір під час просування османських відділів до р. Гнізни з метою переправи. За умови відсутності щоденника облоги Теребовлі згадані мистецькі твори мають важливу джерельну вартість. Спірною залишається присутність самого Яна Собеського під Теребовлею. Однак наближення коронних військ до фортеці було вирішальним фактором у знятті турками облоги [3, арк 5–6; 31, s. 225–226; 53, s. 196, 197].

Із монументальних пам'яток, присвячених подіям облоги Теребовлі, слід згадати й пам'ятник Анні Хжановській (Фрейзен), котра підтримала бойовий дух захисників твердині, за що вдячні теребовляни увіковічили пам'ять про неї в статуйі [51, s. 891]. Відомості про батальні полотна, присвячені битві під Лисиничами та обороні Теребовлі у 1675 р., зафіксовані також в дослідженнях Генрика Котарського [37; 38] й Александра Чоловського [31, s. 209–210].

Добірку інформативних світлин руїн оборонних споруд Теребовлянського повіту опублікували А. Чоловський і Б. Януш у книзі «Минувшина і пам'ятки Тернопільського воєводства» [30, tabl. VII-LXXVIII].

На думку деяких дослідників, пам'яткою топоніміки про події 1675 р. була також назва села Знесенє (тепер – не існує). Йдеться про те, що, буцімто, ця місцевість була полем бою з татарами та їх розгрому, тобто – знесенням [49, s. 21; 50, s. 28].

Насправді ж полем бою з татарами під Львовом була місцевість поблизу с. Лисиничі.

Теребовлянський замок захищало 300 учасників оборони, з яких залишилося живими лише сорок [57, s. 242], тобто втрати оборонців склали 260 осіб. Під час чотириразового штурму загинуло також 48 драгунів та 1 хорунжий, які прийшли з Хжановським, а також чимало шляхти, міщан й селян, які захищали замок. З боку турків втрати становили більше 2 тис. воїнів (дещо завищені) [28, s. 117; 53, s. 196].

Під час двотижневої оборони замку зруйновано частину мурів, спалено чимало будівель. Згоріло й саме містечко Теребовля та його околиці. З огляду на завдані збитки поселення було звільнено від податків і повинностей. Це рішення підтвердив коронаційний сейм у 1676 р. Згідно з ним, Теребовлю звільнено на 10 років від всяких державних і приватних податків, жовнірських стацій, гіберни тощо. Ян Хжановський отримав звання полковника, шляхетські привілеї (герб «Порай») та грошову винагороду 5 тис. злотих. У 1685 р. його повторно було призначено комендантом Теребовлянського замку, а опісля – Язловецької твердині. У 1679 р. він зайняв посаду коменданта міста Львова. Помер 1688 р. [34, s. 364; 29, s. 624, 625, 226; 28, s. 58; 44, s. 182–183].

Однак відгуки про його керівництво містом були невідрадними. Ставши комендантом з тижневою оплатою 40 зл., Самуель Хжановський зловживав владою. Він безпричинно ув'язнював львівських міщан і купців та змушував їх викуповуватися, тому король видав низку розпоряджень і заборон з метою обмеження зловживань з його боку [8-а, с. 391].

Боротьба запорозьких козаків з турками й татарми влітку-восени 1675 р.

Під час воєнної кампанії 1675 р. на Поділлі опір нападникам чинили козацькі відділи. Полковники Остап Гоголь та Іван

Кияшко вели активну боротьбу з нападниками поблизу м. Бар. Улітку і восени 1675 р. Остап Гоголь здійснював рейди в район Кам'янця і південніше міста. Під час першого походу, що розпочався з Бара, він разом з Кияшком перехопив продовольчий обоз, що прямував до Кам'янця (з території Молдавії), і цим викликав у місті неабияку дорожнечу на хліб. Під час наступного рейду О. Гоголь та І. Кияшко чатували поза Кам'янцем біля мосту через Дністер, щоб не дати туркам і татарам проводити через нього невільників, захоплених на теренах Подільського воєводства. Тут козаки розбили татарський чапул чисельністю 2 тис. воїнів та відділ турецького війська з 300 вояків. 12 вересня 1675 р. Остап Гоголь з 10-тисячним військом прямував до Хотина (міста в Молдавському князівстві) і там намагався зруйнувати турецький міст через Дністер з метою перешкодити постачанню продуктів для кам'янецького гарнізону. Два останні зі згаданих рейдів улітку або восени 1675 р. були здійснені також з Бара. Один рейд до Кам'янця Остап Гоголь організував (разом з Міхалом Жевуським) з Меджибожа. Вони завдали удару османцям одразу у двох місцях, багатьох знищили й полонили, в тому числі одного з високих достойників. Після цього Іван Кияшко мав збройне зіткнення з турками і татарами перед самою брамою Кам'янця, під час якого вдало відбив захоплених турками невільників [9, с. 314–315; 34, s. 358; 39, s. 468; 15, с. 525].

У цей же час супроти татар активно діяв кошовий отаман Іван Сірко. Наприкінці квітня 1675 р. його козаки шість разів розбивали ординців. Під Могилевом-Подільським вони вдосвіта напали на сонних татар й розбили двохтисячний відділ ординців, звільнили півтори тисячі невільників. У липні-вересні того ж 1675 р. Сірко разом із донськими козаками й калмиками пройшов весь Крим. Біля Перекопа йому вдалося розгромити великий татарський чапул і повернутися на Січ. Похід тривав 23–31 вересня 1675 р. Характер дій сіркових відділів був адекватний

діям ординців в українських землях [3, арк 5–6; 13, с. 92–93, 95–97].

Особливістю літньо-осінньої воєнної кампанії 1675 р. була активна участь у бойових діях українських козаків. Це було зумовлено певним толеруванням запорожцям з боку короля Яна Собеського, який надавав великого значення Січі й козацтву у своїх планах війни з Османською імперією і не раз відправляв на Січ своїх представників, допомагав козакам матеріально й фінансово [13, с. 105].

Хроніст Ян Юзефович зауважує, що в часі подій біля Львова й Тереховлі османський відділ Болюк паші несподівано напав на місто й замок у Брацлаві, котре, хоча й мало добрі укріплення, проте впало унаслідок зради попів. У неволі потрапили комендант залоги Костянтин з сім'єю. Щоправда згодом Лозінський зумів полонити самого Болюка пашу разом з його писарем [34, с. 364].

Загальна кількість захопленого ясиру під час літньої кампанії 1675 р., згідно з повідомленням Кароля Шайнохи, складала 30 тис. осіб і 30 зруйнованих міст [49, с. 10]. Вказана дослідником кількість людських втрат є очевидним перебільшенням. Більш близькою до реальності могла б бути чисельність 3 тис. невільників.

Цікаво, що вже після завершення воєнних дій 1675 р. генерал Мартин Контський перехопив турецький обоз, який прямував з провіантом до Кам'янця і розбив турецький супровід. У бою загинуло 200 османських стрільців – сейменів [60, с. 226 – 227].

Після закінчення воєнної кампанії 1675 р. відбулося засідання польського сенату, на якому стосовно Поділля прийнято наступні рішення:

– з огляду нестачі військових засобів, передусім важкої артилерії, піхоти, вважати неможливим штурм Кам'янця;

– залоги (гарнізони) залишатимуться в Ягельниці, Язлівці, Бучачі, Теремовлі, Меджибожі, Барі;

– військо в тилу розмістити ближче (компактніше), щоб можна було його швидше згуртувати в разі потреби [43, s. 203].

Отже, просування османців українськими землями супроводжувалося безперервними турбуючими нападами захисників краю на військові відділи супротивника. Проте в більшості випадків нападники без опору й безкарно спустошували українські землі.

Під час воєнної кампанії 1675 р. Ян Собеський планував затримати просування османських і татарських військ до Львова на двох оборонних лініях: Броди – Олесько – Золочів – Поморяни – Бережани, а на випадок неможливості утримання цих оборонних рубежів, закріпитися на другій лінії захисту Жовква – Буськ – Свірж. Інші замки мали захищатися власними силами із залученням міщан і селян.

Головні бойові дії влітку 1675 р. розгорталися на теренах Руського воєводства Речі Посполитої. Військові сили Яна Собеського чисельно значно поступалися турецько-татарському війську, фактично в десять разів. Якщо зважати на максимальні числові показники, то співвідношення сил було таким: 60 тис. османсько-кримська армія і 6 тис. польсько-литовське військо. Мінімальні показники могли сягати – 40 тис. турки й татари і 3–4 тис. польсько-литовсько-козацькі сили. За такого співвідношення генеральна битва у полі була б не на користь поляків. Тому Ян Собеський застосовував тактику максимального використання стратегічно вигідних позицій: виснаження супротивника дрібними сутичками й облогами замків, раптові й рішучі локальні удари, залучення запорозьких козаків та місцевого населення, елемент перевдягання тощо.

Кульмінаційним моментом згаданої воєнної кампанії був бій під Лисиничами біля Львова 24 серпня 1675 р. Успіху в

цьому протистоянні Ян Собеський досягнув завдяки вигідно зайнятим позиціям. Однак і татари вдало продемонстрували уміння маневрувати своєю кіннотою. Зазвичай вони надавали перевагу швидким і потужним атакам, але коли супротивнику вдавалося чинити сильний опір, то часто змінювали напрям наступу або ж відступали, саме так сталося під Лисиничами.

У своїх діях татари допустилися важливої стратегічної воєнної помилки. Замість того, щоб після здобуття Збаража швидким маршем йти назустріч польській армії й розгромити її, вони розпорошили свої сили на захоплення стратегічно мало-значимих містечок і замочків, що дало змогу Собеському зібрати значні військові з'єднання, зайняти вигідні позиції й розгромити ворога. Та попри це турецько-татарське військо зуміло завдати значних спустошень на теренах Волині, Полісся, Поділля, Покуття. Тут нападники уміло застосовували степову тактику локальних ударів з метою виснаження супротивника.

Власне, упертий опір ворогові захисників замків й замочків на Волині й Поділлі змусив Ібрагіма відмовитися від ідеї атакувати Львів й розпочати облогу Тереховлі, щоб хоча б якимось піднести авторитет.

Оборона Тереховлі (21 вересня – 4 жовтня 1675 р.) була також стратегічно важливим етапом війни, вона дала змогу Янові Собеському отримати необхідний час, для того, щоб завершити збір війська й виступити проти турків. Однак в часі бойових дій під Тереховлею оперативність надання поляками військової допомоги захисникам твердині була млявою, зрештою вона так і не надійшла. Однак і турки не досягли бажаного результату. Замок витримав облогу і це мало вирішальний вплив на зміцнення морального і бойового духу польсько-литовської армії.

В окремих епізодах вирішальне значення мала активна участь українських козаків. Зокрема, йдеться про наступальні дії

супроти татар козацької та коронної хоругв Мартина Богуша під Теремовлю, полковників Остапа Гоголя та Івана Кіяшка під Кам'янцем, походи кошового Івана Сірка в Крим. Це певною мірою гамувало грабіжницький порив нападників.

Обороною Теремовлі завершилася воєнна кампанія 1675 року. Наближення осені ускладнювало продовження воєнних дій.

Загалом війна не принесла вагомих результатів жодній із сторін. Позитивним для Речі Посполитої було збереження Львова від руйнування, а також те, що Собеському вдалося зупинити просування турецько-татарських військ углиб країни.

Негативним явищем тогочасної дійсності було спустошення краю (лише на Тернопіллі нападники знищили 13 замків), спалили десятки сіл. Значними були й демографічні втрати, спричинені загибеллю людей під час турецьких і татарських рейдів задля грабежу й захоплення ясиру. Тривожність підсилювала усвідомлення того, що султанське військо не було розбите, а відступило, отож реальною була ймовірність його повернення.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАЛ України). – Ф. 5. Галицький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 93: Чистова книга вписів угод і донесень 1674–1675 рр. – 684 арк.

2. ЦДАЛ. – Ф. 5. Галицький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 207: Чистова книга декретів і прибутків. – 1030 арк.

3. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника НАН України. Ф. 5. Оссолінських. – Спр. 2374/II. – Арк. 5–6.

4. Львівський історичний музей (ЛІМ). – Колекція гравюр. – Інв. № Г.-15754.

5. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie. Teka Naruszewicza. – Rkps. 1. – К. 174, 175.

6. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-ті роки XVII ст. / Олена Апанович. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.

7. Гординський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теробовлі і Теробовлянщині. Історичний нарис-путівник / Леон Гординський, Ігор Зінчишин. – Львів: Каменяр, 1998. – 294 с.

8. Добромильская лѣтопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / [авт. предисл. В. Антонович]. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 239–240.

8-а. Зубрицький Д. І. Хроніка міста Львова / Денис Зубрицький. Пер. з польськ. І. Сварника; коментарі М. Капраля; ред. О. Шишки. – Львів: Центр Європи, 2001. – 640 с.

9. Крикун М. Г. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України / Микола Крикун // Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. – Київ: Критика, 2006. – С. 311–333.

10. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О. И. Левицкого. – Киев, 1878. – С. 211–319.

11. Лѣтопись событій въ Южной Руси Львовскаго каноніка Яна Юзефовича (1624–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / [авт. предисл. В. Антонович]. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 115–212.

12. Лѣтопись Львовскаго кармелитскаго монастыря // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / [авт. предисл. В. Антонович]. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 241–245.

13. Мицик Ю. А. Іван Сірко / Юрій Мицик. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 160 с.

14. Петрушевичъ А. С. Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ / Антоній Петрушевичъ // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею 1872 и 1873, ред. Богдан Деицкий. – Львовъ: Изъ типографіи Ставропигійскаго Института, 1874. – 700 с.

15. Петрушевичъ А. С. Дополненія ко Сводной Галицко-русской лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ / Антоній Петрушевичъ. – Львовъ: Изъ типографіи Ставропигійскаго Института, 1891. – 939 с.

16. Савченко О. О. Служиві татари Речі Посполитої на українських землях і польсько-турецька війна 1672–1676 рр. До постановки проблеми / Олексій Савченко // Аль-Калям. – № 6. – Вінниця, 2017. – С. 13–27.

17. Савченко О. О. «Приватні татари» на українських землях в складі Речі Посполитої в кінці XVI–XVIII ст. / Олексій Савченко // Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць. Випуск 3. Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ, 2018. – С. 256–563.

18. Савченко О. О. Українсько-татарські політичні взаємини і соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст. // Олексій Савченко / Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2019. – 19 с.

19. Срібняк І. В., Дудар Р. В. Збройні сили Османської імперії (XIV–XVIII ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції / Ігор Срібняк, Роксолана Дудур. – Київ: Міжнародний науково-освітній консорціум імені Люсьєна Фєвра, 2018. – 50 с.

20. Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. / Валерій Степанков // Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 113–127.

21. Федака С. Д. Літописні джерела з історії княжої і козацької України-Русі / Сергій Федака. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. – 140 с.

22. Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років / Тарас Чухліб. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.

23. Шейхумеров А. А. Армия Крымского ханства: организация и тактика (XV–XVIII вв.) / Шейхумеров Амет-хан. – Казань-Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 304 с.

24. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. Staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – T. 24. – Lwów, 1931. – 586 s.

25. Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi / Sadok Barącz. – Lwów : Drukiem Piotra Pilltra, 1852. – 139 s.

26. Bieloswki A. Pamiętniki trembowelskie / August Bielowski // Kolko domowe. – Lwów: 1861. – S. 201–205.

27. Bobiatyński K., Hundert Z. Skład armii Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas wojny z Turcją (1675–1676) w świetle akt wojsko-skarbowych / Konrad Bobiatyński, Zbigniew Hundert // Zapiski Historyczne. – T. 83: Warszawa, 2018. – Zesz 1. – S. 155–173.

28. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Z tablicą i 23 rycinami w tekście / Aleksander Czołowski. Lwów: Z drukarni W. A. Szyjkowskiego, 1892. – 70 s.

29. Czołowski A. Wojna polko-turecka 1675 r. / Aleksandr Czołowski // Kwartalnik Historyczny. 1894. – Rocz. VIII. – Zesz. IV. – S. 593–626.

30. Czołowski A., Janusz B. Przeszość i zabytki województwa tarnopolskiego: z 160 ilustracjami na 78 tablicach i kartą zabytków / Aleksander Czołowski, Bohdan Janusz. – Tarnopol: Powiatowa Organizacja Narodowa, 1926. – 282 s.

31. Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III / Aleksander Czołowski. – Warszawa, 1930. – 39 s.

32. Hundert Z. Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672–1676 // Zbigniew Hundert. – Oświęcim, 2014. – 468 s.

33. Jan Sobieski Listy do Marysienki / oprac. Leszek Kukulski. – Warszawa: Czytelnik, 1962. – 580 s.

34. Józefowicz J. T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historią arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce / Jan Tomasz Józefowicz. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1854. – 504 s.

35. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699 / Dariusz Kołodziejczyk. – Warszawa: Polczek 1994. – 255 s.

36. Kołodziejczyk D. Turecki spis jeńców z ziem Rzeczypospolitej wziętych do niewoli podczas kampanii Szyszman Ibrahima paszy w 1675 roku / Dariusz Kołodziejczyk // Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, D. Milewski, Warszawa, 2017. – S. 567–581.

37. Kotarski H. «Bitwa pod Lwowem (Lesienicami)» / Z dziejów wojennych ziem ruskich dawnej Rzeczypospolitej // Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych PAN. Oddział w Krakowie. T. XXXIII. – № 1. – Kraków, 1991. – S. 74–94.

38. Kotarski H. «Bitwa pod Lwowem (Lesienicami)» z dn. 24. VIII. 1675 r. na obrazie i w rzeczywistości / Henryk Kotarski // Hayko-

ві записки Львівського історичного музею. – Львів, 1998. – Вип. VII. – С. 86–95.

39. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – Wyd. 2. – Tom II. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. – 522 s.

40. Majewski W. Wojny polsko-tureckie 1672–1699 / Wiesław Majewski // Polskie tradycje wojskowe, red. J. Sikorski. T. 1. – Warszawa, 1990. – S. 362–428.

41. Malejka A. Zdobycie Pawołoczy (1675 r.) – epizod z wojny polsko-tureckiej / Arkadiusz Malejka // Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia. – T. 13. Poznan, 2003. – S. 85–93.

42. Nowak T., Wimmer J. Dzieje oręża polskiego do roku 1793. Tom 1 / Tadeusz Nowak, Jan Wimmer. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1968. – 252 s.

43. Orłowski D. Chocim 1673 / Damian Orłowski. – Warszawa: Bellona, 2007 – 252 s. – (seria: «Historyczne bitwy»).

44. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich / Janusz Pajewski. – Poznań: Wyd-wo Poznanskie, 2003. – 280 s.

45. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółcześnie, porządkiem lat opowiedziane. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1850. – 287 s.

46. Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / Aleksander Przeździecki. – T. 1. – Wilno: nakład i druk Teofila Glücksberga, 1841. – 242 s.

47. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. / Leszek Podhorodecki. – Warszawa, 1987. – 320 s.

48. Sikorski J. Problematyka walki z Turkami w polskiej literaturze wojskowej i politycznej XVI–XVII w. / Janusz Sikorski // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T. 27. – Warszawa, 1984. – S. 147–156.

49. Szajnicha K. Zwyciestwo pode Lwowem r. 1675 / Karol Szajnicha. Wyd. 2. – Warszawa, 1925. – 21 s.

50. Szczęsny z Żółkwi Pobjowisko pod Lwowem. «Znisienie» // Lwowianin. Kalendarz powszechny na rok Pański 1867. – Lwów: drukiem i nakładem M. F. Poremby, 1866. – S. 26–29.

51. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego, Tymoteusza Lipińskiego. – Tom 2. – Warszawa: Nakł. i Druk. S. Orgelbranda Synów, 1885. – 985 s.

52. Tatomir L. Ślady króla Iana III w kraju naszym / Lucyan Tatomir. – Lwów, 1883. – 112 s.
53. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676 / Marek Wagner. – Tom 2. – Zabrze, 2010. – 375 s.
54. Wimmer J. Materiały do zagadnienia liczebności i organizacji armii koronnej w latach 1673–1679 / Jan Wimmer // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, – Warszawa, 1961. – T. 7. – Cz. 2. – S. 394–437.
55. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku / Jan Wimmer. – Warszawa, 1965. – 384 s.
56. Wojny polsko-tureckie w XVII w.: materiały z konferencji i naukowej, Kamieniec Podolski, 11–15 września 2000 r. / [zespół red.: Zdzisław Budzyński et al.]; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu. – Przemyśl: Wydaw. TPN, 2000. – 90 s.
- 56-a. Woliński J. Bitwa pod Lwowem / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy* / Redaktor Laskowski Otton. Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. – T. 5. – Zesz. 2. – Warszawa, 1932. – S. 207–242.
57. Woliński J. Sobesciana z roku 1675 / Janusz Woliński // *Przegląd Historyczno-Wojskowy* / Redaktor Laskowski Otton. Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. – T. 5. – Zesz. 2. – Warszawa, 1932. – S. 223–242.
58. Woliński J. Od Chocimia do Żorawna (1673–1676) / Janusz Woliński // *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*. – Tom XLIX. – Kraków, 1948. – № 5. – S. 235–238.
59. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) / Janusz Woliński // *SMHW*. – Tom X. – Część 1. – Warszawa, 1964. – S. 229–267.
60. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 / Janusz Woliński // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – Tom XV. – Część I. – Warszawa, 1969. – S. 209–234.
61. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 / Janusz Woliński // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Tom XVI. – Część I. – Warszawa, 1970. – S. 233–239.
62. Wójcik Z. Jan Sobieski / Zbigniew Wojcik. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. – 618 s.

The military campaign of 1675 in the Rus Voivodship

***Abstract.** The article examines the course of hostilities between the Polish-Lithuanian-Cossack troops of King Jan III Sobeskii and the Turkish-Tatar army of the Ottoman commander Ibrahim Pasha and the Crimean Khan Selim Gerai in the Rus Voivodeship in the summer and autumn of 1675. The course of the most important events is covered, in particular the battle of Lysnychany near Lviv on August 24 and the siege of Terebovlia Castle on September 21-October 4, 1675. It is proved that Jan Sobeskii, despite the small army, using successful tactics of fighting, managed to defeat the Tatar troops near Lviv and lift Ibrahim's siege of Terebovlia. The retreat of the Ottomans did not mean a complete victory over them, because the sultan's army was not defeated, and therefore the probability of the return of the invaders was quite real. However, it is important that the Turkish-Tatar military forces were stopped and did not go deep into the country.*

***Key words:** sources, Jan Sobeskii, Ibrahim Pasha, Tatars, Turks, crown army, tactics, assault, siege, castles, defense, defenders.*

ДЕМОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА

УДК 94(477.86) “18/193”

Любов Сливка
м. Івано-Франківськ

Розселення дрібної шляхти у Калуському повіті в ХІХ – 30-х роках ХХ століття

Анотація. *Стаття присвячена українській дрібній шляхті, відмінній соціальній верстві населення Калуського повіту в ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. У дослідженні висвітлюються ареали її розселення на території краю, особливості етносоціальної ідентифікації, шляхетської свідомості та матеріально-побутової культури.*

Ключові слова: *шляхетські родини, українська дрібна шляхта, соціальна група, ареали розселення, шляхетська свідомість, Калуський повіт.*

У ХІХ ст. серед сільського населення Галичини виділялася соціальна група – дрібна шляхта¹. Її походження українські вчені виводять від нащадків дрібного руського боярства, яке охороняло державні кордони та княжі замки. Під владою Речі Посполитої більшість із них отримали шляхетський титул, однак упродовж століть демографічний чинник призвів до їх зубожіння. Серед сільських жителів дрібна шляхта відзначалася збереженням станової свідомості, що проявлялося в громадській відособленості, шлюбній замкнутості, особливості матеріально-побутової культури.

У науковій літературі до сьогодні тривають суперечки про етнічне походження та приналежність цієї верстви – польське чи українське. Польські дослідники, зокрема К. Слюсарек,

¹Детальніше див.: Сливка Л. В. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 218 с.

відстоюють концепцію «русинізації» (похідне від «русини» – етнонім українців Галичини ХІХ ст.), або, в сучасному трактуванні, «українізації» нібито дрібної польської шляхти під впливом українців у Галичині [27, с. 118]. Український вчений Роман Кирчів на користь автохтонності дрібної галицької шляхти подає доказ того, що села, які вони замешкували, – дуже давні, здебільшого середньовічні, і що їх назви генетично пов'язані з широко розгалуженими найменуваннями шляхетських родів (наприклад, в с. Бережниця мешкали родини Бережницьких) [15, с. 7].

Метою пропонованої статті є дослідження осередків розселення дрібної шляхти в Калуському повіті в ХІХ – 30-х роках ХХ ст.

Джерельну базу дослідження становлять документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАУ) (метричні книги народження та шлюбу парафіян с. Бережниця-Шляхетська, Францисканська метрика, матеріали товариства «Просвіта»), матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Відділ рукописів «Статистичні таблиці сіл і селищ в повітах Східної і Західної Галичини»), Історико-меморіального музею Степана Бандери у с. Старий Угринів Калуського р-ну Івано-Франківської обл. («Хроніка парафії с. Бережнці-Шляхетської Калуського повіту Львівської дієцезії») [1–6, 8, 12] та ін.

Метричні книги про народження та шлюб віруючих греко-католицьких парафій містяться у фонді 201 «Греко-католицька митрополіча консисторія, м. Львів» ЦДІАУ у Львові (наприклад, спр. 59, 202) та у фонді 631 «Колекція метричних книг церков, костелів, синагог Станиславівського воєводства реєстрації народження, шлюбів та смертей, 1754–1927, 1933, 1938 рр.» Державного архіву Івано-Франківської області (на-

приклад, спр. 490 Метрична книга про народження (парафія церкви с. Креховичі за 1852–1910 рр.) [2–3, 6]. У цих книгах священники вели записи народжених, померлих, реєстрували шлюби у своїх парафіях. У графі «conditio» вони вказували соціальний стан особи, фіксування якого складає особливу наукову вартість. Так, більшість селян зазначали як «agricola», «rustici», що з латинської перекладається селянин, хлібороб, або «rolnik», що польською означає селянин, землероб. Шляхту записували як «nobilis» – значить шляхетний (знатний). Метричні книги є вартісним джерелом для дослідження процесів етнічної та соціальної ідентифікації населення Галичини.

Матеріали про діяльність читальні Товариства «Просвіта» в с. Голинь та Бережниця-Шляхетська (ф. 348 ЦДІАУ у Львові) ілюструють участь дрібної шляхти в українському просвітньому русі та відображають рівень національної свідомості жителів сіл [4–5]. Матеріальне становище шляхти ілюструє «Францисканська метрика» (ф. 20 ЦДІАУ у Львові), в якій виділяли домінікальну, рустикальну та вільну власність. До останньої належали шляхетські угіддя [1].

Серед неопублікованих документів особливий науковий інтерес становить «Хроніка парафії с. Бережниця-Шляхетської Калуського повіту Львівської дієцезії», написана парохом Дмитром Березовським від 4 травня 1934 р., в якій відтворюються національні та соціальні взаємини у великому осередку шляхти с. Бережниця Шляхетської [12].

У процесі розселення дрібної шляхти в Галичині тут виділилися окремі ареали її найбільшого скупчення. Одним із них в ХІХ ст. був Калуський повіт. За уточненнями дослідника міжвоєнного періоду Р. Хорошкевича, на Прикарпатті до густо заселених «засцяноквою» шляхтою повітів разом з Калуським належали Турківський, Самбірський, Дрогобицький, Стрийський, Жидачівський, Долинський, Надвірнянський, Станіславівський,

Коломийський, а також Сяноцький, Леський, Добромільський, Рудки [22, s.13]. За підрахунками сучасного польського вченого К. Слюсарека, в ХІХ ст. Калуський повіт був у списку разом з повітами Самбір, Старий Самбір, Турка, Дрогобич, Стрий, Рудки, Станиславів, Коломия, Калуш, Долина, Товмач, де було чимало шляхетських сіл, в яких мешкало в середньому від 100 до 240 осіб [27, s. 111–112].

Калуський повіт разом з прилеглими окремими селами Долинського повіту творили окремий шляхетський ареал розселення. Зокрема, найбільшими осередками дрібної шляхти тут були села Бережниця-Шляхетська, Голинь, Підмихайля, Добровляни, Томаківці (*сьогодні назва цього села Томашівці. – Л. С.*), Войнилів, Сваричів, Креховичі, Струтинь-Верхній, Гошів, Гериня, Витвиця, Розточки [21, s. 5–9, 16–18]. Окремі села з уточненим відсотком шляхетських родин в Калуському повіті згадуються в документі «Статистичні таблиці сіл і селищ в повітах Східної і Західної Галичини» (без дати): Підмихайля (3%), Голинь (2,5%), Томаківці (1,5%) та Войнилів (0,2%) [8]. З невідомих нам причин в цьому документі опущено відомості про населення багатьох великих шляхетських осередків Галичини (наприклад, Березів Верхній чи Нижній, Ільник, Кульчиці, Чайковичі, Корчин, Крушельниця, Креховичі, Витвиця та інші). Також в цьому документі не має інформації про населення Бережниць-Шляхетської в Калуському повіті.

Натомість уточнення відносної кількості шляхти по селах можна здійснити при порівнянні даних із метричних книг народження про відсоток новонароджених шляхтичів від усієї кількості дітей. Наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. у метричних книгах новонароджених, вінчаних чи померлих осіб шляхетського походження записували як «nobilis». Однак, потрібно допускати ймовірність існування шляхетських родин, в яких не народжувалися діти, і ці родини не були зареєстровані

в документі. За нашими підрахунками, новонароджених дітей в с. Бережниця-Шляхетська в метричних книгах за 1838–1865 рр., окрім 1840, 1851, 1857, 1864 років з 841 новонароджених (100%) шляхта становила 279 (33,17%) [2–3]. До шляхетських родин належали Бережницькі-Мишковичі, Бережницькі-Злотники, Новіцькі, Ліщинські-Саси, Омецинські, Присяновські, Якимовичі [2–3]. Для порівняння величини шляхетських осередків наведено дані: у с. Березові-Нижньому Коломийського повіту ця цифра становила 88%, а в Креховичах Долинського повіту – близько 10% [6, 9].

За своїм внутрішнім складом дрібна шляхта була неоднорідною. За критерієм володіння власною землею з-поміж неї до однієї групи належали домінікальна і вільна (загорода, загонова, засцянкова), а до іншої – чиншова шляхта. Спільними для домінікальної та вільної шляхти були наявність власної землі та звільнення від панщини. Здебільшого домінікальна шляхта володіла частиною села і мала підданих селян або слуг. Переважно це складало близько десяти шляхетських родин на село. Натомість вільна шляхта володіла невеликими власними земельними наділами, не відробляла панщини і сама обробляла землю. В багатьох поселеннях домінікальна шляхта проживала разом із вільною. Зокрема, у 20-х роках ХІХ ст. так було в селах Бережниця-Шляхетській, Сваричеві, Витвиці [26, s. 77].

З огляду на відмінний від звичайних селян статус вільної шляхти австрійська влада змушена була виокремити їх. Уже у Францисканській метриці (1819–1821 рр.) виділяли домінікальну, рустикальну та вільну власність. До останньої й належали землі вільної шляхти. Для прикладу, в с. Бережниця-Шляхетській нараховувалося 13 домінікальних, 49 вільних і 52 рустикальних власники землі [1, арк. 268–278]. Після скасування панщини в 1848 р. поняття «вільні землі» втратило актуальність і ця власність була остаточно перенесена до рустикальних ґрунтів.

Чиншова шляхта становила більшість шляхетської верстви. Вона не мала власної землі, тому користувалася дрібними панськими наділами або сиділа на садибах-загородах. І. Любич-Червінський у 1811 р. писав, що в його селі шляхтичі гірше ведуть господарство, ніж селяни, тому часто не можуть сплатити чиншу [23, с. 106]. Етнограф Р. Кирчів на основі архівних матеріалів установив, що йдеться про село Довпотів колишнього Стрийського округу, тепер Калуського району Івано-Франківської області [14, с. 17].

Матеріальне становище шляхти засвідчувало процес її поступового зубожіння. На прикладі с. Бережниці-Шляхетської бачимо, що ще на початку ХІХ ст. шляхта за власністю будинків була дещо заможнішою порівняно з селянами і складала майже половину мешканців села. У Францисканській метриці (1819–1821) в с. Бережниці-Шляхетській зафіксовано 58 «халуп хлопських» і 51 «дім шляхетський» (Таблиця 1) [1, арк. 279–288].

Таблиця 1

**Кількість будинків шляхти і селян
у с. Бережниці Шляхетській, 1820 р.**

Власність	Будинок шляхтича, %	Будинок селянина, %
1 будинок	41,2%	67,2%
1 будинок + 1 комора	15,7%	25,9%
2 будинки	15,7%	3,4%
2 будинки + 1 комора	21,5%	1,7%
3 будинки	5,9%	1,7%
	Всього 51 будинок	Всього 58 будинків

Джерело: ЦДІАЛ. – Ф. 20. – Оп. ХVІ. – Спр. 2. – Арк. 279–288.

Однак, за спостереженнями В. Стиса, при порівнянні шляхетських і селянських земель у с. Бережниці-Шляхетській з кінця XVIII ст. і впродовж XIX ст. спостерігалось подрібнення ґрунтів як шляхти, так і селян [25, с. 247–259]. До цього прямо спричинився демографічний чинник: сім'ї постійно збільшувалися, а площа сільськогосподарських угідь, як правило, залишилася та сама. Разом з тим, ця економічна неможливість відіграла роль «бар'єру» в житті дрібношляхетської верстви, «захистивши» її від колонізаційних процесів, яким піддавалися вищі стани суспільства в Галичині.

Разом з тим, історична пам'ять про благородне походження не дозволяла шляхті зрівнятися із селянами і спонукала постійно підкреслювати своє вище становище. За нагоди шляхта намагалася показати «нижче» становище селян. І. Франко відзначав «згідне відношення ходачкової шляхти до своїх сусідів, «хлопів» [20, с. 157]. В Бережниці-Шляхетській шляхтичі і шляхтянки «відчували себе на ціле небо вищими від «хлопа», – записав парох Дмитро Березовський у «Хроніці...» [12, арк. 11]. За таких умов шляхетські родини Бережницькі, Лещинські, Струтинські, Новицькі, Крушельницькі, Просяновські, Ясінські, намагаючись зберегти кастову замкнутість, укладали шлюби тільки між собою. Про це свідчать записи в метричних книгах одруження. Крім того, і в куми шляхта кликала осіб зі свого кола, а селянам було за честь кликати її за хресних. Так, у 1849 р. із 38 новонароджених дітей тільки в одному випадку шляхтянка Анна Ясінська кумувала в селян Якова та Марії Сусликів [3, арк. 38].

Проживаючи разом поміж селянами, шляхта намагалася виділитися серед громади, зокрема елементами одягу, у якому тісно переплелись етнічні та соціальні маркери. І. Франко писав: «Коли часом багатий хлоп зачне вбиратися по-шляхетськи, то з ного сусіди сміються, кажуть, що перенимає «шляхотську моду»

або «шляхетську манерію», і не раз прозивають його «хлопським шляхтичем»» [19, с. 181]. Однотонні тканини стриманих кольорів були характерною ознакою шляхетського одягу. За спогадами Ярослави Базюк, на початку минулого століття дрібношляхетська верства с. Бережниці-Шляхетської, на відміну від селян, більше «носилася по-панськи», в однотонному одязі без вишивок [10].

В оздобленні одягу шляхта намагалася не використовувати яскравих кольорів. Я. Головацький писав: «Оторочує свій одяг завжди чорним чи сірим шерстяним шнурком і ніколи не робить це оторочкою червоного, синього чи зеленого кольору, так то по-мужицьки» [13, с. 23, 27]. На акварелях початку ХІХ ст. Ю. Глоголовського (*мал. 3–5*) заможні шляхтичі із сіл Добровлян і Підмихайля (сьогодні Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) вбрані у довгі білі свитки, з коміром-стійкою, вилогами і двома клинами по боках. Вершина клина біля талії прикрашена чорним шнуром. Комір, поли, вилоги, манжети на рукавах оздоблені смужкою чорної тканини або чорним шнуром. Комір вишитий чорними нитками. Такі самі білі сіряки, оздоблені на комірі-стійці, полах, кишнях, подолі чорним шнуром і вишивкою, носили й заможні шляхтичі з бойківського Підгір'я [18, с. 220].

Наші дослідження показали, що по деяких селах Галичини у шляхетському вбранні часто було відсутнє вишивання. Шляхта намагалася уникати оздоблення вишивкою або робила її вузькою смужкою. Встановлено, що й так було в с. Бережниці-Шляхетській Калуського повіту на початку ХХ ст. [10, 11]. За умови популярності вишивання, яке стало елементом народної (сільської) культури, шляхта мало використовувала його, бо протиставляла себе селянам. Тому ми вважаємо, що відсутність цієї техніки оздоблення одягу в шляхти не слід трактувати однозначно як її польську ідентичність. Адже у згаданих шляхетсь-

ких селах серед шляхетських родин були як українці, так і поляки. Разом з тим, відсутність вишивання (як визначального елементу одягу селян) в окремих місцевостях підсилювала усвідомлення своєї інакшості особами шляхетського походження.

Під час польових досліджень ми виявили спільну тенденцію у весільному вбранні шляхти для багатьох сіл краю. Відомо, що в таких шляхетських селах як Бережниця-Шляхетська та Боднарів Калуського повіту [10, 11], Матків, Верхнє Висоцьке, Нижнє Гусне Турківського повіту, Корчин Стрийського повіту, Кульчиці Самбірського повіту, Збручанське (Новосілка) Борщівського повіту наречена-шляхтянка одягала біле плаття з головним убором, схожим на фату, а селянка – народний костюм з вишитою сорочкою, вінком та стрічками. Ця тенденція простежувалася на початку ХХ ст. Такий весільний одяг став своєрідним маркером, за допомогою якого шляхта змогла підкреслити свою відмінність від селян. На нашу думку, біла весільна сукня з фатою була елементом міської моди, якої дотримувалися українські міщани. Цей одяг виражав прагнення шляхти уподібнитися до іншої, зокрема не сільської (народної), а міської культури.

Схожі тенденції спостерігалися в церковно-календарній обрядовості шляхти в Галичині. У більшості сіл краю шляхта і селяни Різдво та Великдень святкували однаково. Особливості церковно-календарної обрядовості цього про шарку проявлялися хіба що локально, відрізняючись окремими атрибутами свята. В селах, де шляхта частково була римо-католиками, спостерігалися відмінності в церковно-календарній обрядовості. У таких селах шляхтичі відзначали свята за римо-католицьким обрядом. У змішаних сім'ях членам родини було зручно відзначати свята тільки одного обряду. Так, відомо, що в с. Бережниця-Шляхетській шляхетським родинам, які були «мішанцями», тобто чоловік – східного, а дружина – західного обряду, або навпаки,

невигідно було святкувати греко-католицькі та римо-католицькі свята, тому що доводилося б оплачувати податки на церкву і костел та двох священиків [12, арк. 10]. Втім, навіть за появи католицького храму в шляхетських селах частина шляхти відвідувала місцеві церкви. Так, у с. Бережниці-Шляхетській після зведення в 1912 р. костелу шляхетські родини продовжували ходити до греко-католицької церкви [12, арк. 6–7].

Зміна соціального статусу шляхти в зв'язку із суспільно-політичними подіями в Галичині позначилася на її формах самоназви. Так, у 30-40-х рр. XIX ст. шляхту с. Бережниці-Шляхетської (Лещинські, Бережницькі, Ясінські, Струтинські, Новіцькі, Крушельницькі, Просяновські) в метричних книгах народження, шлюбу чи смерті ідентифікували як «nobilis», протиставляючи селянам (Андрухів, Манелюк, Юрків, Мельник) – «rustici» [2, арк. 28–29; 3, арк. 4–5, 11–12]. Після скасування панщини впродовж другої половини XIX ст. осіб шляхетського походження (Бережницьких Мишковичів, Бережницьких, Злотників, Новицьких, Лещинських, Сасів, Омецінських, Просяновських, Якимовичів) в метричних записах зазначали як «nobilis agricola» (шляхтич-хлібороб). Ця форма запису з'являється у метричних книгах с. Бережниці-Шляхетської 1854 р. та свідчило про нівелювання соціально-станової свідомості [3, арк. 50–52].

Наприкінці XIX – початку XX ст. з активізацією просвітницького руху в Галичині загострилися національні суперечності між поляками та українцями. Одним з основних етнічних маркерів ідентифікації двох народів виступав релігійний чинник. Серед сільських мешканців розрізняли українця – греко-католика та поляка – римо-католика. Винятком були «латинники». На прикладі с. Бережниця-Шляхетська бачимо, що її населення за релігійною приналежністю становило більшість греко-католиків і незначну кількість римо-католиків. У «Хроніці...» вказується: «Латинників у Бережниці було дуже мало і виключ-

но серед шляхти, котрі «напливали» до села через шлюбні зв'язки. Найдавніша метрика за 1765 р. датує тільки дві або чотири особи римо-католиків. Решта всі мешканці села, як шляхта, так і селяни, були греко-католиками» [12, арк. 7]. Це підтверджується іншими джерелами. У «Географічному словнику Польського королівства та інших слов'янських країв» за 1880 р. є відомості про те, що в зазначеному селі на той час проживало 860 (78%) греко-католиків, 242 (22%) римо-католиків та 25 іудеїв [24, s. 149]. Разом з тим, розглянуті нами матеріали метричних книг народження греко-католицької парафії с. Бережниця-Шляхетська за 1838–1865 рр. засвідчують, що шляхта складала приблизно 33% греко-католицького населення села [2, 3].

У ХІХ ст. римо-католицька парафія знаходилася у Калуші. До зведення костелу в 1912 р. у с. Бережниці Шляхетській римо-католицький ксьондз із дозволу місцевого священника Володимира Глодзінського відправляв богослужіння в церкві з лівого боку. У тій частині церкви під час служби стояли греко-католицькі шляхетські родини, які й не допускали туди селян. Старожили розповідали, що шляхта прикрашала свій бік у церкві «ружами» (квітами), а селяни – вишитими рушниками [11].

У бланку повідомлення товариства «Просвіти» за 1930 р. указується, що в цьому селі серед загальної кількості «домів» 357 нараховувалося 240 будинків українців, 31 – осіб латинського обряду й 86 – греко-католицької дрібної шляхти [4, арк. 9]. Як бачимо, значна частина шляхетських родин належала до греко-католицького обряду, а, отже, можна стверджувати про їхню українську етноідентичність.

Представники шляхти виступали ініціаторами відкриття українських читалень «Просвіта» та були їх активними членами. Наприкінці ХІХ ст. у с. Голині Калуського повіту шляхтичі Іван та Юрій Дрогомирецькі підтримували діяльність «Просвіти»,

надавши своє помешкання для читальні (її керівниками були о. О. Криницький та І. Дрогомирецький) [5, арк. 60]. Ідеї просвітницького руху об'єднували селян та шляхту, незважаючи на антагонізм між ними. Так було в с. Струтині-Верхньому, Гошеві, Витвиці, Розточках, де в «справах українських» шляхта і селяни йшли разом, відкриваючи спільні читальні [7, арк. 3–3 зв.]. У Голині до виділу «Просвіти» (1894 р.) входили як селяни, так і шляхта (М. Бабій, І. Дрогомирецький, Н. Дзундза, Й. Шевчук, Й. Блаватський) [5, арк. 42]. В с. Бережниці Шляхетській з-поміж засновників читальні «Просвіти» (1906 р.) – більшість селяни, а також були шляхтичі С. Бережницький та О. Глодзінський [4, арк. 28–29].

Священники по-різному реагували на прояви соціальної свідомості серед шляхти. Одні з них намагалися стерти різницю між парафіянами. У с. Тужиліві Калуського повіту місцевий священник С. Степанович та парох із с. Пійла Б. Єліяшевський, виступаючи перед парафіянами 4 травня 1884 р. на відкритті читальні (*невідомо якої* – С. Л.), закликали до згоди між шляхтичами і селянами, які не завжди «трималися разом» [17, с. 144].

У міжвоєнний період, коли західноукраїнські землі були під владою Другої Речі Посполитої, особливу увагу польська влада звернула на шляхетську верству в Галичині. У 30-х роках ХХ ст. урядом був організований рух «шляхти загородової» – «повернення» нібито «українізованої» колишньої польської шляхти в лоно польського народу. Вихідцям з дрібної шляхти надавали певні привілеї за умови, що вони визнають себе поляками. Незважаючи на аргументи, що шляхта розмовляла українською мовою, ходила до греко-католицької церкви, польський уряд уважав їх поляками тільки тому, що вони пам'ятали про своє шляхетське походження. Про це писав у своїх спогадах священник с. Бережниця-Шляхетська о. Андрій Бандера: «З опануванням Галичини поляками настав час посиленого натиску влади в цілі польщення українського населення, а головно робіт-

ничого класу, тоді мусив я обмежитись тільки на свою парохію, а головну увагу звернути на задержання при обряді греко-католицькому, яко знаку української нації, шляхту Бережниці-Шляхетської» [16, с. 7].

Тут варто пояснити, що польською владою поширювалися думки, що в українців ніколи не було власної шляхти й ця елітна верства може бути виключно польського походження. Тоді, як і зрештою тепер, у суспільстві панував стереотип – несприйняття, відторгнення українським суспільством шляхетства як такого, що асоціювалося тільки з поляками. З одного боку, погляди про ополячення української шляхти, про репрезентацію українського народу виключно селянськими масами поширювалися українською інтелігенцією, а з іншого – вигідно накидалися ідеї польськими агітаторами про ототожнення шляхтича з поляками.

У таких умовах пануючих суспільно-політичних поглядів в 1932 р. в с. Бережниця-Шляхетська місцевий священник о. Андрій Бандера заборонив поділ парафіян у церкві на шляхту і селян. Такі дії пароха призвели до переходу 60 шляхетських родин (близько 300 осіб), за винятком семи родин, на римокатолицизм [12, арк. 7]. На той час ця подія набула значного розголосу та призвела до загострення відносин між селянами та шляхтою однієї громади, а також спонукала задуматися мешканців села над своїм етнічним походженням і самоідентифікацією. Ось бачення тих подій самим отцем Андрієм Бандерою: «Тим часом в селі Бережниці Шляхоцькій, моїй парохії, зайшла подія голосна і масовий перехід греко-католицької шляхти на латинський обряд, а тим самим дезарція (*дезертирування*) від української нації. Шляхта бережницька ніколи не почувалася українцями, від них, як колишніх панщизняних хлопів, сторонила, а зверталася в сторону поляків, а тепер за польської влади, видячи переслідування українців, заманена обіцянками старости ріжних посад дорожників чи роботи на салінах (соляних копальнях

– Л. С.) калуських, подачок, а то куплена дрібними дарунками влади для їх дітей, покинула предківську віру і перейшла на латинський обряд, зчинивши на входнім в церкві бійку за місця з хлопцями українськими, яка мала цей наслідок, що потерпівші хлопці пересиділи по кілька днів в калуських арештах. За цей здобуток для Польщі староста калуський дістав орден «Polonia restituta», а я, як програвший нерівну кампанію, зістав примушений владою церковною відречись парохії і піти на далеко меншу віддалену парохію: Воля Задеревацька Болехівського деканату» [16, с. 9].

Отже, описані події послужили причиною зміни шляхтою віросповідання. Разом з тим, цей випадок ілюструє зіткнення двох світів, двох різних епох, які, можливо, в інших, більш сприятливих умовах, діяли б спільно. З одного боку, шляхта, українська за вірою та мовою, але з гонором, претензіями на вищий соціальний статус, що асоціювався з Польщею. З іншого боку, український національний рух, інтелігенція в особі священника, з прагненням відновлення української держави в умовах польського панування.

Таким чином, наш ретроспективний аналіз більше як столітньої історії дрібної шляхти Калуського повіту в XIX – 30-х роках XX ст. показав еволюцію цієї особливої соціальної верстви: від збідніння та нівелювання соціального становища під владою Австро-Угорщини до перенесення «шляхти загородової» в площину політичних маніпуляцій в період Другої Речі Посполитої. Незважаючи на всі ці зміни, представники шляхетського стану продовжували зберігати пам'ять про своє особливе походження. У галицькому селі в XIX ст. уклад життя дрібної шляхти відповідав способові життя більшості жителів сіл краю і носив загальногалицький і загальноукраїнський характер. За таких умов дрібній шляхті потрібен був виразніший маркер, який підкреслював би їхню винятковість серед сільських жителів.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА у Львові). – Ф. 20. Францисканська метрика 1807–1902 рр. – Оп. XVI. – Спр. 2: Село Бережниця-Шляхетська. – 285 арк.
2. ЦДІА у Львові Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів, Канцелярія, 1300–1945 рр. – Оп. 4а. – Спр. 59: Метричні книги церкви с. Бережниця-Шляхетська (1846–1860). – 91 арк.
3. ЦДІА у Львові. – Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів, Канцелярія, 1300–1945 рр. – Оп. 4а. – Спр. 202: Метричні книги церкви с. Бережниця-Шляхетська (1835–1865). – 100 арк.
4. ЦДІА у Львові – Ф. 348. Товариство «Просвіта», м. Львів, 1868–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 1040: Звіти, протоколи та інші документи про діяльність читальні «Просвіта» в с. Бережниця-Шляхетська, повіт Калуш (1906–1939). – 63 арк.
5. ЦДІА у Львові Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1874: Звіти, протоколи та листування про діяльність читальні «Просвіта» в с. Голинь, повіт Калуш (1892–1939). – 100 арк.
6. Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). – Ф. 631: Колекція метричних книг церков, костелів, синагог Станиславівського воєводства реєстрації народження, шлюбів та смертей, (1754–1927, 1933, 1938). – Оп. 1. – Спр. 490: Метрична книга про народження парафія церква с. Креховичі (1852–1910). – 272 арк.
7. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Фонд Ф-1245: Самбірський музей товариства «Бойківщина», м. Самбір. – Оп. 2. – Спр. 2: Отчет председателя общества «Товариства руської шляхти в Галичині» и сведения, 4 февраля 1909 г. – 6 арк.
8. Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника). – Відділ рукописів. Ф. 9: Окремих надходжень. – Спр. 275: Статистичні таблиці сіл і селищ в повітах Східної і Західної Галичини» (без дати). – 633 арк.
9. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. Архів П. І. Арсенича (неописаний). Метрична книга народження парафіян с. Нижній Березів (1818–1851). – 50 арк.
10. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (далі НЕА ПНУ ім. В. Стефаника. – Ф. 1. Рукописний фонд. – Спр. 7: Свідчення Базюк Ярослави Євстахівни, 1924 р. н., місце народження: с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає:

с. Бережниця; освіта: 5 класів школи; працювала різноробочою, пенсіонерка. Записано Сливкою Л. В. 21. 04. 2004 р. у с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл. – 2 арк.

11. НЕА ПНУ ім. В. Стефаника. Ф. 1. Рукописний фонд. – Спр. 8: Свідчення Лесюк Анни Іванівни, 1922 р. н., місце народження: с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл.; проживає: с. Бережниця; освіта: 6 класів школи; працювала різноробочою, пенсіонерка. Записано Сливкою Л. В. 21.04.2004 р. у с. Бережниця Калуського р-ну Івано-Франківської обл. – 2 арк.

12. Історико-меморіальний музей Степана Бандери. Основний фонд 22. Хроніка Парохії Бережниця-Шляхотська і Угринова Старого Калуського деканату, того ж повіту дієцезії Львівської, за пароха о. Дмитрія Березовського (4 травня 1934 р.). – 10 арк.

13. Головацкий Я. Ф. О костюмах или народном убранстве русинов в Галичине и Северовосточной Венгрии / Яков Головацкий. – Пг., 1868. – 67 с.

14. Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Роман Кирчів. – Київ: Наукова думка, 1978. – 176 с.

15. Кирчів Р. Ф. Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського / Роман Кирчів // Чайковський А. Твори у 8 т. – Т. 5: У чужому гнізді. Повісті XIX століття. – Львів: Червона калина, 1994. – С. 5–25.

16. Лесів С. В. З життя славетної родини. Андрій Бандера «Мої особисті зізнання» / Степан Лесів // Краєзнавець Прикарпаття. – 2008. – № 12 (лип.– груд.). – С. 6–12.

17. Притомный Пишуть намъ водъ Калуша // Батьківщина. – 1884. – Рочникъ VI. – Ч. 24. – С. 144.

18. Український народний одяг XVIII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоголовського / Авт. та упоряд. Д. Крвавич, Г. Стельмашук. Ред. Ю. Гошко. – Київ: Наукова думка, 1988. – 272 с.

19. Франко І. Я. Дещо про шляхту ходачкову / Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. – Літературно-критичні праці (1876–1885 рр.). – Київ, 1980. – Т. 26. – С. 180–186.

20. Франко І. Я. Записки руського селянина з початку XIX ст. / Іван Франко // Записки НТШ. – 1913. – Т. 115. – Кн. 3. – С. 155–166.

21. Archiwum Akt Nowych. Zespul 71/II Komitet do spraw szlachty zagrodowej na Wschodzie Polski. – Sekcja Naukowa. 1937–1939 rr. Sygnatura 21: Polskie Osadnictwo Historyczne. Materiały o siedzibach, rodach i liczbie szlachty zagrodowej na Wschodzie Polski. – Cz. I: Województwo Stanisławowskie. Opracował Tadeusz Cieślak (1938 r.). – 78 s.

22. Horoszkiewicz R. Szlachta zaściankowa na ziemiach Wschodnich. – Wyd. II. – Pinsk, 1937. – 40 s.

23. Okolica Za-Dniestrską między Stryjem i Łomnicą przez Ignacego Lubicz Czerwińskiego we Lwowie, 1811. – 281 s.

24. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880. – T. 1. – S. 149.

25. Styś W. Rozdrabnianie gruntów chłopskich w b. Zaborze austriackim od r.1787–1931. – Lwów, 1934. – 400 s.

26. Ślusarek K. Drobną szlachta w Galicji 1772–1848. – Kraków, 1994. – 294 s.

27. Ślusarek K. Szlachta zagrodowa w Galicji 1772–1939. Stan i przeobrażenia warstwy pod zaborem austriackim i w okresie niepodległości // Galicjai jej dziedzictwo. – T. 2: Społeczeństwo i gospodarka. – Rzeszów, 1995. – S. 111–124.

Lubov Slyvka

Ivano-Frankivsk City

Resettlement of noble families in Kalush district in the XIX- 30th years of the XX century

The petty nobility in Kalush district was characterized by mutual interdependence of ethnical and social identification. The representatives of this social group were Ukrainians by the language and Greek-catholic by the confession. It's noble identification was differ in comparison with peasant's one. Social identification of the petty nobility is developed in self-identification, surnames, lordly attitude towards of peasants, traditional culture, religious and family life.

Key words: *Ukrainian petty nobility, social stratum, ethnical and social identification, location areas, Kalush district.*

ДІЯЛЬНІСТЬ УПА ТА ПІДПІЛЛЯ ОУН

УДК 930+94(477/86) “1945/1946”

Людмила Андрійчук

м. Калуш

Невідомий бідонний архів Стратинського лісу (1945–1946) Огляд документів

***Анотація.** У статті на основі документів та опублікованих матеріалів проаналізовано нещодавно віднайдений у Стратинському лісі на Рогатинщині бідонний архів УПА. Здійснено спробу дослідити нововиявлені документи тактичного відтинку 23 «Магура», Калуської округи ОУН. Висвітлено особливості «консервування» матеріалів та документів у молочних бідонах.*

***Ключові слова:** Стратинський ліс, молочні бідони, Рогатинщина, Електронний архів національного визвольного руху, «капсули пам'яті».*

Історичні пам'ятки, такі як документи і матеріали, наштовхують нас на роздуми: коли, де саме і як вони були створені. На сьогоднішній день існує безліч недосліджених предметів культурної, історичної спадщини України. Одними із таких є алюмінієві бідони – «капсули пам'яті» для повстанців УПА. «Капсулами пам'яті» історики називають звичайні молочні бідони, в яких зберігалися документи 70-80 – річної давнини. Це – архіви Української повстанської армії, а саме: документи, звіти, бухгалтерія, фотографії, символіка, печатки, особисті речі та навіть ліки. Саме про один із таких об'єктів піде мова в нашому дослідженні.

Джерельна база з тематики обраного нами дослідження є доволі обмеженою. На жаль, майже відсутні наукові досліджен-

ня з цієї тематики. Певну інформативність мають публікації в пресі та ЗМІ [9–22]. Проте, це тільки повідомлення про нові знахідки молочних бідонів. Звичайно, на особливу увагу заслуговують документи та предмети, що знаходилися безпосередньо у самих «капсулах пам'яті».

Важливим аспектом нашого дослідження є архівні матеріали, що були оцифровані та опубліковані на сайті Електронного архіву національного визвольного руху [1–8].

Варто зауважити, що достеменно невідома кількість усіх віднайдених бідонних архівів. Однак зі впевненістю можна стверджувати, що ці знахідки мають неабияку цінність для дослідників історії ОУН та УПА.

За увесь час існування підпілля повстанці завжди архівували документи. Хотіли, аби нащадки знали про їхню боротьбу, правду про методи та репресії радянської влади. Обирали для цього молочні бідони – вони місткі, не пропускали вологи і їх можна було легко набути. Бідони викрадали або купували у працівників колгоспу (*колективні сільськогосподарські підприємства в СРСР. Створені під час суспільно-економічних експериментів, здійснюваних більшовиками, шляхом насильницької колективізації індивідуальних селянських господарств. – Л. А.*). Кожна така знахідка – сенсація, адже історики дізнаються нові факти про життя і діяльність повстанців. Молочні бідони знаходять випадково місцеві мешканці або археологи в лісах та полях Західної України.

Повстанські архіви – це важливі документи, звіти, протоколи, хроніки, так звані «життеписи» або спогади вищого керівництва підпілля ОУН, гасла, щоденники – майже все у друкованому вигляді. За ведення й збереження архівів відповідали організаційні проводи.

Частину документів передавали вищій ланці проводу, решту – архівували. Ховали у молочний бідон і, коли він напов-

нювався, – закопували у лісах. Перед тим його просмолювали і запечатували смолою для кращого збереження.

Підпільники використовували молочні бідони, бо вони добре надавалися для таких цілей. Вже з 1944 р. радянська влада в Галичині почала вести облік молочних бідонів – у кожному селі та колгоспі вони були під суворим контролем і пронумеровані. Завгосп, у господарстві якого не долічувалися молочного бідона, міг потрапити у тюрму за співпрацю з підпіллям [22].

У 2015 р. у Сокальському районі, що на Львівщині, було знайдено близько 300 документів референтури Служби безпеки ОУН Сокальської округи, на понад тисячі сторінках. Матеріали датовані 1945–1950 роками. Серед віднайденого – сімдесят автобіографій оунівців із вказаними їхніми псевдо, протоколи допитів заарештованих підпільників, особисті речі, описи загибелі 15 повстанців, підписки про співпрацю, доноси. Документи збереглися дуже добре у бідоні з-під молока. Оунівці і упівці розумілись на архівах, знали, як їх зберігати, бо дуже добре усвідомлювали значення документів, що саме мовою фактів можна дізнатись правду [18].

Цікавою виявилась знахідка, датована 2018 роком. Молочний бідон знайшли на Старосамбірщині місцеві мешканці та передали до музею «Тюрма на Лонцького» у Львові. Серед знайдених документів багато звітів інформаційного характеру 1946–1949 років. Є детальні описи, як насаджували радянську систему, створювали колгоспи, здійснювали депортацію українців, створювали винищувальні батальйони. Окремий блок документів розповідає про вибори 1946 р. та методи, якими послуговувалась радянська влада, – тиску, примусу, залякування і прямих погроз, фізичного побиття виборців й навіть тортур.

У документах є імена, прізвища та біографії приблизно 200 членів підпілля. Так звані «біографічні репортажі» – це короткі життєписи повстанців, розповідь про їхню роботу в під-

піллі та обставини загибелі зі зазначенням дати та місця. Такі довідки були поширенні серед членів ОУН, аби зберегти пам'ять про повстанців, аби вберегти їхні родини від репресій. Це спонукало повстанців створювати своєрідні архіви, які мали розповісти історію майбутнім поколінням. Вели такі документи та відповідали за їхнє збереження спеціальні референтури й організаційні проводи, які існували у системі українського підпілля [12].

Ще один архів українського підпілля виявили у жовтні 2021 р. пошуковці в лісі на Бережанщині. Особисті речі повстанців, пропагандивні видання підпілля ОУН і УПА, листівки, звернення, бофони, брошури, а також бібліотеку, до якої увійшли видання міжвоєнного періоду і радянські книжки, були представлені в Музеї національно-визвольної боротьби Тернопільщини. Ця унікальна знахідка, що налічує три бідони, станом на 2021 р. була найбільшою серед усіх, віднайдених в Україні. «Перший бідон виявлено 13 жовтня на глибині до 40 см. Бідони, які заховала боївка, були розміщені трикутником, – розповідає директор музею Євген Філь. – Відстань від першого до другого становила 35 кроків, від другого до третього – 27, і 10 кроків від 3-го до 1-го. Закопані вони були неглибоко, адже вояки планували повернутись» [20].

В одному з бідонів зберігались запакована вишита сорочка, військова нижня білизна, фотоапарат, булавки, нитки. Під особистими речами – література, зокрема пропагандистські брошури та листівки, які були призначені для поширення серед населення, а також різного роду документи-звіти. Вони стосувались різних регіонів України – Київщини, Житомирщини, Львівщини, частини Тернопільщини.

В іншому бідоні знайдено 16 пакетів готових до відправлення пропагандистських матеріалів із території Тернопільщини на схід України. Один із них дослідники відкрили і представили

матеріали з нього. Там, зокрема, виявили журнал для молоді Осередку пропаганди та інформації при Проводі ОУН «На чатах», твори української підпільниці та активістки Людмили Фої, яка друкувалась під псевдо Марко Перелесник, «Шкільні товариші», «Михайлик» тощо. Ці пакунки чекали на своє відправлення на Схід за Збруч [20].

На пакунках, що знаходились в ньому, було виявлено цифронім «579». Ним у підпіллі користувався організаційний референт Подільського краю ОУН Іван Прокопишин – «Бурлан»¹.

Із тих, кого ще вдалось ідентифікувати, це також «СК-9», окружний провідник ОУН Кам'янець-Подільщини Михайло Качанівський – «Скоб», чи «Д-48», окружний провідник ОУН Вінниччини, уродженець с. Петриків, що біля Тернополя – Йосип Демчук – «Луговий» [9].

Цей архів формували на Тернопільщині. Більшість матеріалів були загорнуті у радянську газету «Вільне життя», датовану жовтнем 1951 року. Тобто, імовірно, що останні матеріали закладено до архіву восени того ж року.

Серед матеріалів із бідонів родзинкою є альбом із роботами відомого українського графіка і художника, активного учасника збройного підпілля Ніла Хасевича. В альбомі представлено понад 20 творів, виконаних ним особисто та у співпраці з учнями-графіками підпілля.

«Окремий альбом із приблизно 25-ма творами Хасевича – це унікальна збірка. Деякі з них мають підписи самого художника», – зауважив Сергій Волянчук, заступник директора музею.

¹Іван Прокопишин – «Бурлан», «Буря», «Модест», «Прокіп», «Григор», «579» та ін.; (1921, с. Теляче, тепер с. Мирне Підгаєцького р-ну – 6.11.1951, х. Підболото біля с. Темногайці Шумського р-ну). Референт Юнацтва Тернопільського обласного проводу ОУН (1943), другий організаційний референт обласного проводу [Електронний ресурс – Режим доступу – <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/12/24/160699/>].

Цікавою є ілюстрація стилізованого тризуба «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї» (мал. 6–7). На цей час дослідникам відомі лише чорно-білі відбитки цього зображення, а в цьому альбомі представлена кольоризована версія [20].

Важливими матеріалами архіву є звіти теренових осередків ОУН, датовані 1949–1951 рр., із Тернопільщини, а також із Львівського краю ОУН та Волині (Берестейщина, Рівненщина, Житомирщина тощо).

Руслан Забілий – історик, генеральний директор Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (Львів), стверджує, що за останні десять років знайдено 36 молочних бідонів. Він також додає: «Архіви наші історики опрацьовують, систематизують. Пошкоджені документи – реставрують. Після реставрації документи оцифровують і виставляють у цифровий архів на сайті Центру досліджень визвольного руху» [22].

Центр досліджень визвольного руху до 80-ї річниці створення Української повстанської армії виклав першу частину оцифрованих документів з архіву повстанців, який знайшли у молочному бідоні та металевій скриньці на Івано-Франківщині.

Історики кажуть про те, що чимало з цих документів з архіву були адресовані головнокомандувачу УПА Роману Шухевичу.

«Нам вдалося встановити номер підпільної пошти «612». Цей номер належав головному командирі УПА, а також голові Бюро Проводу ОУН – Роману Шухевичу. Найбільше конвертів із матеріалами з цього архіву адресувалися саме на цей номер. Враховуючи, що в зібранні є різні документи, як хроніки сотень УПА, звіти із теренів, описи боїв тощо, а також, що ці матеріали надходили із різних територій – Львівщина, Тернопільщина, Станіславівщина, Закерзоння, – ми припускаємо, що цей архів

комплектувався для використання Проводом ОУН, а оскільки в цей час на території Рогатинщини перебував Роман Шухевич, то й матеріали надходили на його адресу», – пояснив Руслан Забілий [19].

Колекцію з понад 30-ти документів публікує Центр досліджень визвольного руху на сайті Електронного архіву Українського визвольного руху².

До збірки увійшли:

- відомості про сотні «Гайдамаки» та «Орли»;
- хроніки сотень «Чорноморці», «Бурлаки», «Рубачі»;
- звіти відділів УПА воєнних округ «Буг» та «Говерля»;
- відомості про власні та ворожі втрати в людях і спорядженні, спричинені переходом фронту;
- «Два етапи УПА (Спроба огляду повстання і дій УПА в період німецької окупації)» тощо.

У Центрі досліджень визвольного руху зазначили, що архів віднайшли в 2019 р. у Стратинському лісі Рогатинського району на Івано-Франківщині. Важливим елементом цього архіву є хроніки сотень «Сірі Вовки» та «Бурлаки» із воєнної округи «Лисоня». Значимими для нашого дослідження є п'ять звітів з Тактичного відтинка «Магура», що входив до складу Військової округи «Говерля», та безпосередньо документи з Калуської округи ОУН. Ці документи раніше не публікувалися [15]. З огляду на це, нами зроблено спробу більш докладно розглянути зміст цих матеріалів.

²Електронний архів – сервіс відкритого онлайн-доступу до повнотекстових копій архівних матеріалів. Втілюється Центром досліджень визвольного руху за підтримки партнерів. Тут у вільному доступі та у високій якості публікуються документи про український визвольний рух, матеріали з архівів КДБ та інші тематичні колекції, присвячені історії ХХ ст. Зараз на сайті понад 32,5 тис. оцифрованих архівних документів, доступних для завантаження [Електронний ресурс – Режим доступу – <https://www.istpravda.-com.ua/articles/2021/12/24/160699/>].

Окрім зазначеного, збірка містить відомості про формування кількох сотень УПА, вишкільні табори, побут, рейди та інші події повстанського життя. Наприклад, в одній із хронік йдеться про організацію при сотні курсів санітарів та мінерів, згадано проповідь для воїнів та спільну вечерю зі священниками, святкування Зелених свят. Серед документів колекції – інформація про підвищення у ступенях та нагородження Хрестами бойової заслуги вояків УПА з переліком їхніх псевдо. Окрім цього хроніки доповнені поезіями, що присвячені сотні, описи свят супроводжуються детальними згадками про традиції, пісні тощо [19].

Зі Стратинського бідонного архіву для нас цікавими є вісім документів, серед яких звіти відділів УПА тактичного відтинку «Магура», воєнної округи «Говерля». Таких звітів є п'ять. Часові рамки повстанських документів – це найбільш активний період діяльності підпілля УПА, а саме 1945–1946 роки. Детальний аналіз цих документів допомагає зрозуміти особливості організації та провадження підпільного руху на Калущині.

Отож, перший документ – це звіт за грудень 1945 року. Насамперед варто зазначити, що під час роботи із матеріалами, виникли труднощі з прочитанням документів. Це основна проблема бідонних архівів. Незадовільне збереження деяких матеріалів виникає внаслідок тривалого перебування молочних бідонів в землі. На жаль, повстанці не завжди могли як слід герметично закрити бідон із документацією, унаслідок чого неминучим було проникнення вологи в середину бідона, що сприяло руйнуванню паперової частини його вмісту.

У поданому документі є звітна інформація про бої із НКВС та про ситуацію загалом в Калуській окрузі ОУН. На жаль, подати повну характеристику документу неможливо, оскільки частина тексту пошкоджена та потребує повної реставрації.

Виконуючий обов'язки командира відтинку на псевдо «Байрак» (Ярослав Косарчин) констатує таке: «01.12.1945 р. стрільці із п[ід]в[і]д[ділу] 414 захопили живим в с. Сівка-Войн[илівська] /Войнилівський р[айо]н/ одного бійця-большевика з охорони моста на Дністрі. При допитах пробував втекти, чому і вбито його».

Далі нас зацікавив звіт хорунжого на псевдо «Яр». Ось як він описує ситуацію в с. Завадка: «18.XII.1945 р. п[ід]в[і]д[діл] [...] під к[оман]дов хор[унжого] «Яра» перевів наскок на большевицьку групу, що кватирувала в с. Завадка /Войнилівський р[айо]н/. У висліді 16 червоних вбитих, 1 важкоранений помер, 4 ранених. Решта розбіглась. Квартири спалено. Здобуто 1 кулемет, 3 ППШ, 2 кріси і інше. Між вбитими старший лейтенант заступник голови м. Болехова.

I.XII.[19]45 р. один рій під к[оман]дою чот[ового] «Морозенка» роззброїв 3-ох большевиків-червоноармійців в с. Томашівці /Войнилівський р[айо]н/. Здобуто 2 ППШ, кріс і умундирування» [1].

На жаль, наступні частини тексту, у яких повідомлялося про бої між радянськими військовими групами та боївками УПА Калущини пошкоджені. Також в документі йдеться про Вигодський, Болехівський і Долинський райони.

Для кращого усвідомлення важких реалій щоденного життя вояків УПА подаємо витяг із цього документу:

«В м[ісяці] грудні в[і]д[діл] В[і]дтин[ка] «Магура» діяли у всіх /крім Жидачівського/ р[айо]нах терену В[і]дтин[ка]. Постійне лавірування, розчленування та злучування в[і]д[ділів] і п[ід]в[і]д[діл] стали прикметою добрих в[і]д[ділів] В[і]дтин[ка] / 81 [«Летуни»], 84 [«Рісі»], 87 [Хорти»], 88[«Опришки»]/. Знову ж при старих нахилах до таборування на одному місці відбивається на в[і]д[ділах] втратою найкращих вояків /провокація на в[і]д[ділах] 86 [«Журавлі»] в дні 3.XII.[19]45 р./. Перші сніги

зактивізували війська нкгб *(мається на увазі НКВС – національний комітет внутрішніх справ. – Л. А.)*, одначе побажаного висліді *(результату. – Л. А.)* добились вони тільки у відношенні до в[і[д]ділу 87, хоча й тут втрати були б безумовно менші, коли б Морозенко не злегковажив собі розвідки в дня 19.XII.[19]45 р. В[і[д]діл 82 [«Вітрогони»], що в м[ісяці] жовтні і листопаді не видержав осінньої бльокади терену силам гвардійських частин Ча [Червоної армії], зібрався вже у м[ісяці] грудні у два п[ід]-в[і[д]діли /під к[оман]дою Морозенка і Крука/. Одначе самий п[ід]в[і[д]діл «Крука» нереволуційний, зіпсутий «бункризмом» *(пасивністю, намаганням відсидітися в криївках. – Л. А.)*, що сумніви в невидержці твердих зимових місяців були зовсім оправдані» [1].

Поданий витяг засвідчує складність боротьби повстанців з внутрішніми військами НКВС в умовах зими, відчутний брак досвідчених військових кадрів. Правильна організація всіх ланок в таких умовах була надважливою.

У пункті звіту під номером три «Байрак» характеризує загальний стан забезпечення тактичного відтинку «Магура» провіантом, зброєю, амуніцією: «III. В загальному стан зброї у в[і[д]ділах не змінився, крім в[і[д]ділу 87, який втратив разом з людьми зброю та більшу кількість кулеметів. Сильно відчувається брак гранат.

б/ В шинелі та взуття в[і[д]діли забезпечені. Брак маскувальних плахт /ні один в[і[д]діл не дістав ні одної плахти/. В більшості в[і[д]ділів дальше невідрадний стан з запасом білля. В рукавиці вояцтво забезпечене тільки в малому проценті /10–25 %/. Доброго взуття бракує до 40 %. При кінці м[ісяця] грудня найгірше одітий в[і[д]діл 87.

в/ В[і[д]діли, що діють в рівнинному терені /81, 82, 84, 87/ прохарчуються тільки власними силами, знова ж інші в[і[д]ді-

діли користуються допомогою орг[анізаційно]-теренових чинників /в[і]д[і]л 88, а після 19.XII.[19]46 р. в[і]д[і]л 87/.

г/ В терені щораз, то більший брак добрих приміщень для хворих і ранених, що є причиною частих випадків заскочення ворогом, а той зловлення живим. Силами УЧХ (*Український червоний хрест*. – Л. А.) переведено скоростний курс санітарів для в[і]д[і]лів 84 і 88. Брак добрих санітарів у в[і]д[і]лі 85 [«Бистриця»]. Далше незабезпечений у медикаменти в[і]д[і]л 87, 88 і 82» [1]. Відчутна нестача медичного персоналу й медикаментів призводила до летальних випадків.

У наступній частині документу детально вказано імена та прізвища підпільників, яких відзначали військовими нагородами. Одна з них – це Хрест бойової заслуги УПА. Також подано членів УПА, які удостоєні підвищення у званні різних рангів.

Наступний звіт є більш докладний та інформативний. Він датований січнем 1946 р. Важливими тут є відомості про розміщення гарнізонів в селах Станіславщини і тактику ворога в низинній та гірській місцевостях й повстанську – спрямовану на мінування свіжих слідів на снігу. «Большевицькі гарнізони, що заквартирували по селах терену в силі від 20 до 80 чоловік на кожне село не однакової придержувалися тактики. Тоді, коли в долісних районах вони звернули головну увагу на ліквідацію організаційних працівників по селах, тероризування населення в цілі знищення його бойового духа, тоді в горішних районах такі гарнізони при помочі окремих спецвідділів перевели сильні облавові акції на ліси і гори, в яких могли перебувати відділи УПА чи окремі групи повстанців. Допоміжним большевикам були великі снігові опади, через що відділам важко було змити сліди та вдержати погоню за собою. Характеристичне, що не стрічалось досі, що такі большевицькі облавові групи гонилися за відділом УПА навіть ніччю. /прим[і]ром в[і]д[і]л 88/.

б/ Ще в перших днях м[ісяця] січня можна було проводити боротьбу з більшовиками, використавуючи їхні невеликі сили по селах і в самих райцентрах. Від 10 січня ситуація змінилась в некористь відділів УПА. Тільки відділи, що діяли в долішніх районах могли завдати ворогові деяких втрат, завдяки тому, що в тих теренах не було ще снігу і більша погоня за відділом була неможлива. З приходом снігів ситуація ставала всюди однаковою. Найкраще було придержуватись стислої конспірації, бо навіть масове роблення слідів для дезорієнтування ворога в нашій силі, не могло забезпечити відділ від наскоку. Найкращим показався метод мінування свіжих слідів...» [2].

Документ підтверджує прагнення каральних органів радянської влади всіма можливими методами знищити підпілля ОУН та УПА. Водночас він засвідчує, як відділи УПА вміло використовували навіть свої власні сліди, щоб знищити або заплутати ворога.

У наступних пунктах звіту, як, власне, і попереднього документу, розкрито труднощі в медичній ланці УПА, вказано на складнощі з постачанням їжі, зимового одягу, взуття й озброєння.

Документи, подані в нашому огляді, публікуються вперше. Вони дають змогу глибше торкнутися перебігу визвольного руху на теренах Калущини.

У звіті за лютий 1946 р. виконувач обов'язків командира тактичного відтинку 23 «Магура» «Байрак» інформує: «9.2. [19]46. розчленовано відділ (*мається на увазі відділ 81. – Л. А.*) на малі підвідділи та переведено панікуючі наскоки на большевицькі гарнізони. Рій під к[оман]дою р[ойово]го Мороза обстріляв ворожі гарнізони в сс.[селах]: Станькова і Чертіж, рій під к[оман]дою р[ойово]го Орла обстріляв гарнізон в с. Корчівка, рій під к[оман]дою р[ойово]го Оси в с. Болохів, рій під к[оман]дою р[ойово]го Мухи наскочив на большевицький гар-

нізон в с. Лисків; внаслідок наскоку втратили большевики 4-ох вбитими і кілька раненими; між вбитими старший лейтенант – начальник гарнізону, рій під к[оман]дою р[ойово]го Щасливого перевів наскок на гарнізон в с. Завадка; звільнено кілька арештованих большевиками громадян, рій під к[оман]дою р[ойово]го Сухого обстріляв гарнізони в с. Верхня і Степанівка, рій під к[оман]дою р[ойово]го Соловія в с. Тур'я Велика. Внаслідок наскоку розбіглося багато арештованих большевиками людей та виборчі комісії. Цілу ніч до рана большевики обстрілювали терен свого квартирування та освітлювали його ракетами» [3].

Як видно з опису, всі бойові акції роїв УПА були чітко спрямовані на зрив формальних виборів до Верховної Ради СРСР. Починаючи із січня 1946 р. розпочалася так звана Велика блокада (у зв'язку із передвиборчою кампанією), в рамках якої на території Рівненської, Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславівської та Чернівецької областей практично в кожному селі було розміщено військовий гарнізон. Ці заходи були спрямовані на те, щоб так звані вибори пройшли успішно для більшовицької влади, незважаючи на спротив населення.

Ще один документ, віднайдений дослідниками в молочному бідоні зі Стратинських лісів, чітко змальовує картину передвиборчої кампанії на Калущині та методи, які використовували упівці супроти її проведення. Наведемо уривок із документу, що має назву «Противиборча кампанія та самі «вибори». «Згідно з інструкціями, противиборчу кампанію розгорнено в двох етапах – роз'яснювальному і бойкоту. В першому етапі, почавши від початку м[ісяця] січня 1946 р. роз'яснювальну роботу здійснювано на загальних зборах з населенням. Збори такі – мітинги відбувались усе. /Студінка – 5 разів, Мислів – 2 рази, Бабин Зарічний – 1 раз, Бережниця – 1 раз, Довга Калуська – 3 рази, Тужилів – 2 рази, Голинь – Котятичі – 2 рази, Кадобна – 1 раз/. В інших селах р[айо]ну переводити загальні вбори було

неможливо, з огляду на небезпеку зі сторони большевиків /наскоки ворога, пункти опору та брак охорони/.

Рівночасно поширювано «шептаною пропагандою» вістки, мовляв: «хто голосує – зраджує український народ, світ дивиться на нас, як поставимося до «виборів» – хто піде голосувати – цей зрадник і як з таким ми почислимось» і т[ому] п[одібне]. Стан такий існував до кінця м[ісяця] січня.

Почавши від дня І.ІІ.1946 [р.] розгорнено сильну лозунгову акцію /другий етап/. Прямої заборони /дорогою бойкоту/ у загальних зборах не можна було вжити хоча б з цього огляду, що від дня 10.І.[19]46 р. по всіх селах р[айо]ну закватерували большевики. За це натомість, ще з більшою силою поширено «шептану пропаганду» /подібного змісту, як і в першому етапі – який є рівночасний з наказувальним/. На селах р[айо]ну кинено досить велику кількість листівок /около 500 шт./. Які були вповні використані – розліплені.

ІІ. «Вибори»:

10.11.1946 р. відкрито «виборчу» діляницю, в годині 6-тій рано за моск[овським] часом і вичікувано на виборців. Загально у всіх селах району, коли до 8-ої години ніхто не приходив, після коротких промов /командирів п[овстанського] опору/ проголосувало військо. Опісля представники, що приїхали 9.ІІ. на кожне село з району, приказали червоноармійцям іти в село, зібрати десятників і зганяти людей. Не знайшовши десятників, які поховались, – зганяли большевики самі. Ловили кого попало і де попало, витягали з хат жінок і старих дідів за волосся та під безнастанними ударами штиком чи ногами, гнали до урн. Побачивши в чому річ люди поховались. Тих, яких босякам вдалось пригнати, змушували під тортурами кидати свій голос. Замість в день «всенародного свята» в «день радості і щастя та усміху і забав – день цей перетворився – в факти тортур, крику і зойку катованих та знущання над невинним населенням. Це стало на-

селенню наявний доказ – большевицької «демократії» і справедливості та побільшив ненависть до своїх «визволителів» [6].

Далі автор описує, як пройшли формальні вибори у Калуші та Підгірках:

«ІІІ. Для точнішого перегляду наводжу «вибори» в деяких станицях: **Калуш**. Подібно як і в усіх інших станицях 9.ІІ.[1946 р.] замкнено виборчу комісію. 10.ІІ.[1946 р.] після голосування військових частин – виловлювано десятників. До 8-ої години /за старим часом/ не голосував з міщан ніхто. Опісля розійшлося військо з деякими десятниками зганяти людей [...]. Кого застали в хаті прикладами крісів гонили у виборчу дільницю, а щоб в дорозі не втік – залякували стрілами. Зігнавши більшу кількість людей, коло одної з «виборчих» дільниць, під безнастанним тріскотом кулеметних стрілів /вгору – «Максиму»/, «командували» – «кидай голос, голосуй!»...У місті Калуші, у процентовому відношенні не зібрали навіть четвертини вимушених голосів. З передмість Калуша було всього один голос /від «западняка» з Височанки/.

Підгірки. Большевики за вказівками представників з р[а-йо]ну, по полудні почали сильно сганяти людей та ходити з урнами. При урнах ставили виборчі бюлетені біля влету, або на руку виборцям і змушували під ударами «вкидати». Рівнож вкидали в приявності виборців – самі за них голоси /вчительки-східнячки/. В селі є кільканадцять важко побитих з повикручуваними руками людей, які одначе голосів не дали.

До вечора мали большевики 90 /разом/ вимушених голосів. В с. **Мислів** побито так сильно кільканадцять людей – голову і секретаря сільради /за те, що не хотіли голосувати/, що їх перевезено додому на підводах, а стан їх здоров'я є безнадійний» [6].

Документ засвідчує як більшовицький радянський режим, використовуючи методи залякування, побиття та фальсифікації, змушував населення голосувати на формальних виборах.

Як додаток до документу «Противиборча кампанія...» є звіт, що має заголовок: «З переведення виборів до Верховної Ради ССРСР». В тексті звіту у вигляді таблиці чітко окреслено кількість людей, які мали б прийти на дільниці, які голосували добровільно, голосували через залякування та ін. Вказано також скількох людей було побито, скільки загинули через побиття та кількість заарештованих за саботаж виборів.

Підсумовуючи варто зазначити, що повстанські архіви в бідонах – вельми вартісне історичне джерело з вивчення національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. на Станіславщині, що містить чимало невідомих й маловідомих фактів про бойові дії відділів УПА й підпільну діяльність мережі ОУН.

Найбільше знаходять документів другої половини 1940-х роках. Переважна більшість їх – це підпільні друки або пропагандивні матеріали; документи організаційного характеру – ділова переписка, звіти, квитанції, аналітичні звіти про діяльність підпілля ОУН, інформаційні – життя села, встановлення радянської влади тощо. Особливо важливі документи – про загиблих повстанців.

Окрім того, іноді зустрічається детальна фінансова звітність та касові документи. Зокрема, вказано скільки грошей виділяли на потреби забезпечення вояків УПА усім необхідним, скільки виділяли на відділ пропаганди та на допомоги сім'ям повстанців.

Також в одному з бідонів знайшли графіку (графічні малюнки, карти, схеми), білий олівець та ручку. Намальовані карти, містили позначки, зроблені білим олівцем.

Серед документів бідонних архівів є, наприклад, видання поезій Лесі Українки 1947 року. Крім документів, у бідонах

містилися також витратні медичні матеріали – бинти та лікувальні препарати норсульфазол та ресульфазан. Препарат норсульфазол могли застосовувати для лікування запалень. Точне призначення ресульфазану невідоме – за одною з версій, це міг бути антидот проти отруйних препаратів, які застосовували радянські спецслужби для захоплення повстанців у полон.

До переліку знахідок варто додати пропагандивні видання підпілля ОУН та УПА, листівки, звернення, бофони (*однобічні грошові документи з національною символікою та символікою ОУН і УПА й відповідними написами, із фіксованими номіналами чи без номіналів. – Л. А.*), брошури, а також бібліотека, складена з видань міжвоєнного періоду і радянських книжок.

Ще один повстанський архів виявлено восени 2020 р. на Калушині на узліссі села Залісся. В алюмінієвому бідоні, виявленому на глибині 25–30 см, зберігалися агітаційні і пропагандивні матеріали підпілля ОУН на Калушині кінця 40 – початку 50-х рр., звітна документація, списки підпільників та велика кількість радянських військових квитків. Доводиться констатувати, що через розгерметизування бідона весь вміст ємності був знищений вологою.

На жаль, частина зі схованих упівцями документів так і не потрапляє до дослідників. Деякі зберігаються у приватних колекціонерів, і науковці не мають до них доступу. Ще частина матеріалів потрапила до органів НКВС. Чимало документів, ймовірно, досі залишаються у землі.

Джерела та література

1. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34695>.
2. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34696>.
3. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34697>.
4. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34698>.

5. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34699>.
6. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34747>.
7. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34748>.
8. АЦДВР – Ф. 43. – Т. 1. // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://avr.org.ua/viewDoc/34692>.
9. Бірчак В. Найбільший архів підпілля ОУН / Володимир Бірчак // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/12/24/160699/>.
10. Виявлені у Стратинських лісах архіви УПА розповідають про репресії під час виборів до Верховної Ради УРСР // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://hromadske.radio/news/2019/10/08/vyuvavleni-u-stratynskyyh-lisah-arhivny-upa-rozpozivayut-pro-represiyi-pid-chas-vyboriv-do-verhovnoyi-rady-ursr-istoryk>.
11. Димніч Н. Д. Центр досліджень визвольного руху оприлюднив документи з архіву УПА, який знайшли на Прикарпатті / Наталія Димніч // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://suspilne.media/205744-centr-doslidzen-vizvolnogo-ruhu-opriludniv-dokumenty-z-arhivu-upa-akij-znajsli-na-prikarpatti/>.
12. Іваник М. Повстанська історія з молочного бідона / Мирослава Іваник // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://zbruc.eu/node/85688>.
13. Історія з бідонів: за минулий рік в Україні знайшли рекордну кількість архівів УПА // [Електронний ресурс] – Режим доступу https://galinfo.com.ua/news/istoriya_z_bidoniv_za_mynulyy_rik_v_ukraini_znayshly_rekordnu_kilkist_arhiviv_upa_334487.html.
14. Косянчук І. У Стратинських лісах знайдено два досі невідомі архіви УПА / Інна Косянчук // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://poglyad.tv/u-stratynskyyh-lisah-znajdeno-dva-dosi-nevidomi-arhivny-upa-article>.
15. «Молочний» бідон та ящик від німецьких мін: у лісі знайшли ще два архіви УПА // [Електронний ресурс] – Режим доступу https://galinfo.com.ua/news/molochnyy_bidon_ta_yashchyk_vid_nimetsk_h_min_u_lisi_znayshly_shche_dva_arhivny_upa_327978.html.
16. На Тернопільщині у бідонах знайшли найбільший архів ОУН // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://fainemisto.tv/news/31802-na-ternopilshhyni-pid-zemleyu-znajshly-najbilshyj-arhiv-oun-nazhyvo-video>.

17. Романська О. Історію викопують з землі. Чому НКВД охороняло молочні бідони на Прикарпатті / Ольга Романська // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://report.if.ua/istoriya/istoriyu-vukoruyut-z-zemli-chomu-nkvd-ohoronyalo-molochni-bidony-na-pry-karpat-ti/>.

18. Терещук Г. Архіви ОУН і УПА повертаються через десятиліття / Галина Терещук // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://www.radiosvoboda.org/a/27124086.html>.

19. У Тернопільському музеї покажуть документи з архіву УПА, знайдені у бідонах // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3368685-u-ternopilskomu-muzei-pokazut-dokumenti-z-arhivu-upa-znajdeni-u-bidonah.html>.

20. Уретій О. Історія у бідонах: презентовано найбільший із віднайдених архівів українського підпілля ОУН Подільського краю / Оксана Уретій // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://armyinform.com.ua/2021/12/14/istoriya-u-bidonah-prezentovano-najbilshyj-izvidnajdenyh-arhiviv-ukrayinskogo-pidpillya-oun-podilskogo-kraju/>.

21. Фаріон І. У повстанському бідоні – архіві збереглася вишиванка... / Іван Фаріон // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://wz.lviv.ua/news/448193-znakhidka-na-ternopilshchyni>.

22. Швед О. П. Таємниці молочних бідонів: що приховують «капсули пам'яті» / Ольга Швед // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50481617>.

23. Яремишин З. О. У лісі на Тернопільщині випадково знайшли бідон з архівом УПА / Зоряна Яремишин // [Електронний ресурс] – Режим доступу – <https://zaxid.net/news/>.

*Lyudmila Andriichuk
Kalush City*

Unknown cans archive of the Stratyn Forest (1945–1946) Review of documents

Abstract. *The article, based on documents and published materials, analyzes the recently discovered UPA cans archive in the Stratyn Forest of the Rohatyn District. An attempt was made to investigate the newly discovered documents of the 23rd «Magura» tactical section of the Kalush District of the OUN. The peculiarities of «preservation» of materials and documents in milk cans are highlighted.*

Keywords: *Stratyn forest, milk cans, Rohatyn District, Electronic archive of the national liberation movement, «memory capsules».*

*Степан Лесів
с. Старий Угринів*

Трагічна доля Богдана Трача («Дуная») – провідника Станиславівської округи ОУН

***Анотація.** У статті висвітлено оперативні заходи Станіславського обласного управління МДБ щодо знищення воєни 1950 р. провідної ланки Карпатського крайового та Станіславівського окружного проводів ОУН. Проаналізовано матеріали агентурної справи «Верховинці» та низку інших архівних джерел, за допомогою яких вдалося простежити підпільну діяльність члена Карпатського крайового проводу ОУН, провідника Станіславівської округи ОУН Богдана Трача («Дуная»). З'ясовано обставини його загибелі. Встановлено координати місцезнаходження бункера, в якому прийняли бій підпільники 28 листопада 1950 р. та ідентифіковано загиблих осіб.*

***Ключові слова:** Карпатський крайовий провід ОУН, Станіславівський окружний провід ОУН, Богдан Трач («Дунай»), («Бодьо»), («Юра»), («Ю-2/22»), Степан Слободян («Єфрем»), Василь Савчак («Сталь»), Григорій Легкий («Борис»), Петро Склеповий («Мамай»), Марія Срібна («Віра»), підпільники, бункер, бій, спецслужби.*

Про життя й діяльність провідника Карпатського крайового проводу ОУН Богдана Трача («Дуная»), відомо небагато. Народився Богдан Томович Трач в сім'ї священника на Станіславщині. Навчався в Станіславівській гімназії, де вступив до ОУН. У 1942–1943 рр. служив в Українській допоміжній поліції (УДП) на Тернопільщині. З другої половини 1943 р. служив в лавах Української народної самооборони (УНС). Згодом він став вояком сотні «Змії» групи «Чорний Ліс» командира («Різуна») Василя Андрусяка, бунчужний цієї сотні, командир сотні («Змії») під час рейду на Сколівщину від 30.06.1944 р. В часі рейду залишився в розташуванні Старшинської школи (СШ)

УПА «Олені», яка розташовувалась в гірських районах Долинщини. Там пройшов додатковий вишкіл. На вишколі другого набору (після переходу фронту) СШ «Олені-2», восени 1944 р., – командир вишкільної сотні цієї школи. Навесні 1945 р. призначений ад'ютантом командира Военної округи (ВО) IV «Говерля» («Грома») Миколи Твердохліба. Від серпня 1946 р. – командир 22 Тактичного відтинку (ТВ) УПА «Чорний ліс» (*фото 5–6*). Восени 1947 р., після демобілізації відділів УПА 22 ТВ «Чорний ліс», переведений на теренову працю підпільної мережі ОУН. Призначений організаційним референтом Станіславівського окружного проводу ОУН. З весни 1949 р. поєднував посаду референта пропаганди цього ж проводу. Восени 1949 р. очолив провід Станіславівської округи ОУН і став членом Карпатського крайового проводу ОУН. Загинув у сутичці з опергрупою відділу 2-Н УМДБ в бункері між селами Острів і Курипів Галицького району Івано-Франківської області. Лицар Бронзового Хреста Бойової Заслуги. Поручник УПА [10, с. 46].

Наше дослідження покликане з'ясувати особливості боротьби радянських спецслужб з провідною ланкою підпілля Карпатського краю ОУН восени 1950 р. та об'єктивно висвітлити умови й обставини знищення її радянськими каральними органами. Використовуючи наявні джерела в хронологічній послідовності, висвітлюємо оперативні заходи Станіславського обласного управління МДБ, спрямовані на усунення одного із членів крайового проводу ОУН – Богдана Трача («Дуная»).

Діяльність Карпатського крайового проводу ОУН, сформованого на початку 1945 р. на базі Станіславівського обласного проводу ОУН, охоплювала територію Дрогобицької, Станіславської, Закарпатської та Чернівецької областей УРСР. До його підпорядкування належали Буковинська, Дрогобицька, Закарпатська, Калуська, Коломийська і Станіславівська округи ОУН. Діяльність Карпатського крайового проводу ОУН розроблялася

за агентурною справою «Верховинці». Ця справа заведена в Станіславському обласному УМДБ 14 грудня 1945 р. і закрита 27 листопада 1954 р. [2, 3, 4].

Незважаючи на те, що боротьба підпілля ОУН з радянською окупаційною владою тривала понад шість років, чисельність підпілля в Карпатському краю ОУН була вельми значною. На основі розшифрування та аналізу записів Степана Слободяна («Єфрема») радянські спецслужби встановили, що на 1 вересня 1950 р. на теренах, які охоплював Карпатський край ОУН, ще діяло понад 900 підпільників [6, арк. 92–101; 8, с. 87].

Напередодні зими 1950 р. Станіславське обласне УМДБ за допомогою агентури намагалось виявити та максимально знищити провідну ланку Карпатського краю ОУН.

Матеріали агентурної справи «Верховинці» періоду осені 1950 року та інші документи дають змогу розкрити обставини загибелі членів цього проводу ОУН [3].

Унаслідок вдало проведеної чекістсько-військової операції 20 жовтня 1950 р. біля підніжжя г. Корметура неподалік с. Шешори Косівського району, під час якої загинули: Василь Савчак («Сталь») [7, с. 943], організаційний референт Карпатського крайового проводу ОУН, Григорій Легкий («Борис»), провідник Коломийського окружного проводу (ОП) ОУН та інші підпільники [3, арк. 98–99], емдебісти отримали важливу інформацію, зокрема, паролі до осіб, які проживають легально в районному центрі Перегінське і утримують пункти зв'язку Карпатського крайового проводу ОУН [3, арк. 101, 106, 143]. Хоча про те, що Степан Слободян («Єфрем») зі своєю групою переховується в горах Перегінського та суміжних з ним районів, радянські спецслужби знали значно раніше.

У Станіславському обласному УМДБ було прийнято рішення на початку листопада того ж року провести операцію зі знищення («Єфрема») та інших членів Карпатського крайового

проводу ОУН, пов'язаних з ним. Вороги спиралися на отриману від агентури інформацію, зокрема, й від осіб, що утримували пункти зв'язку в селищі Перегінське [3, арк. 144].

Агентура МДБ в цей час повідомляла, що через важкі умови побуту в горах, які спричинені численними облавами, боївка крайового провідника ОУН змушена перейти на зимівлю в рівнинну місцевість до Калуського або Перегінського районів.

Готуючи чекістсько-військову операцію на Калушині, органи МДБ знищили легальні зв'язки провідників підпілля. Під час облав арештовано 46 учасників ОУН і виселено 252 родини, які надавали підтримку підпіллю [3, арк. 147].

Операцію передбачалось здійснити методом, аналогічним тому, який застосовувався кількома тижнями раніше на Коломийщині (де загинули «Сталь», «Борис» та інші), зокрема, шляхом завдання низки послідовних ударів по місцях ймовірного переховування провідників підпілля і їхніх охоронних боївок.

Для участі в операції було залучено 60 осіб оперативного складу МДБ, три резервних батальйони і зведений загін 215 стрілецького полку (СП) 82 стрілецької дивізії (СД) внутрішніх військ (ВВ) МДБ, загальною чисельністю понад 100 солдатів й офіцерів під загальним керівництвом заступника начальника управління МДБ полковника Калганова й військового командира начальника штабу 82 СД ВВ МДБ полковника Сергєєва [3, арк. 148].

Перший день операції 8 листопада приніс деякі результати. Згідно з розробленим планом розпочато пошук підпільників в місцях можливого постюю Станиславівського окружного провідника ОУН, члена Карпатського крайового проводу ОУН Богдана Трача («Дуная») у Чорному лісі біля с. Грабівка. Тут облавниками був виявлений бункер. У цьому сховку емдебістами знищено двох підпільників: референта СБ Галицького районного проводу (РП) ОУН Михайла Бойчука («Зенка») та його охо-

ронця («Івана»), зруйновано склад-схованку з продуктами й знищено п'ять порожніх бункерів, підготовлених до зими [3, арк. 160; 7, с. 826].

Одночасно в селищі Перегінське здійснено спробу виманити на зустріч «Єфрема» за паролями, вилученими в («Сталая») і («Бориса»). Однак позитивного результату вона не мала. Як згодом з'ясувалось, ці паролі обумовлені були на весну 1951 року. До того ж заарештовано 24 особи, які підтримували контакт з підпіллям ОУН, і, безпосередньо, з керівником охоронної боївки («Єфрема») – Дмитром Мельником («Тарасом»). За їхніми свідченнями, в лісі біля с. Ясень вдалось виявити бункер. Тут 10 листопада під час запеклого бою загинули 5 підпільників: Дмитро Юрків («Пісня»), технічний референт пропаганди Калуського надрайонного проводу (НП) ОУН Іван Ганцюк («Вітер»), референт СБ Перегінського РП ОУН, його охоронець Микола Мельникович («Дід»), машиністка районного проводу ОУН Анна Петриній («Ксеня») та зв'язкова Олена Мельникович («Надя») [3, арк. 149].

Продовжуючи пошуки у місцях можливого базування провідного складу Калуської округи ОУН на території сіл Новиця і Зелений Яр, заарештовано зв'язкову Калуського надрайонного проводу (НП) ОУН Володимиру Мельник. На підставі її свідчень та повідомлень агентурної мережі, відділом МДБ сплановано облаву на лісовий масив поблизу сіл Бережниця і Угринів Старий. На цей терен відправлено зведений загін 215 СП 82 СД ВВ МДБ чисельністю понад 200 солдатів і офіцерів під загальним керівництвом начальника відділу УМДБ майора Качура й заступника командира 215 СП ВВ МДБ майора Макарова [9, с. 126].

18 листопада 1950 р. облавники близько п'ятої години ранку одночасно наблизилися до криївки підпільників з боку сіл Старий Угринів і Бережниця. Вони точно знали розташування

бункера і мали добрі орієнтири, бо навіть сніг, що вночі випав, не став на заваді під час пошуків [11, с. 2].

Про те, що підпільники вчинили відчайдушний спротив і пробували вирватись з оточеного бункера, свідчать звіти МДБ. Бій тривав близько півтори години і вщух, коли надворі заледве починало сіріти. Під час бою всі підпільники загинули. Були втрати і серед облавників. Дружина («Єфрема») і член Карпатського крайового проводу ОУН Марія Німа-Слободян («Марта») під час спроби вирватись, вбила офіцера МДБ. Ще один солдат був поранений [11, с. 3; 9, с. 128].

Під час проведення цієї каральної операції, що тривала від 8 до 18 листопада 1950 р., загинуло 15 підпільників, арештовано 24 особи, які належали до підпілля ОУН або активно допомагали йому. Виявлено і знищено 50 бункерів і 4 замасковані продуктові склади. До того ж вилучено 3 кулемети, 7 гвинтівок, 5 автоматів, 15 пістолетів, 2 друкарські машинки, 1 типографія (шрифт), 4 радіоприймачі і велика кількість документів підпілля ОУН [9, с. 130].

Богдан Трач («Дунай») одночасно розшукувався на підставі матеріалів агентурної справи «Райх», заведеної на Станіславівський окружний провід ОУН. Тоді ворогам не вдалося виявити його на теренах Чорного лісу. Пошук продовжувався за сприяння агентури в місцях ймовірного місцезнаходження провідників ОУН нижчих ланок.

Згодом емдбисти від своїх агентів («Ворона») Ільківа Михайла і («Ольги») отримали відомості про те, що у зв'язку з активними чекістсько-військовими операціями в районі Чорного лісу, Богдан Трач («Дунай») зі своєю охороною відійшов і займався перевіркою роботи надрайонних і районних проводів ОУН на місцях їх дислокації [3, арк. 160].

Ця інформація підтвердилась також двома «штафетами» (*письмовими записками. – С. Л.*), перехопленими Станіславсь-

ким РВ МДБ під час проведення чекістсько-військової операції в с. Клужів поблизу обласного центру. Одна зі «штафет» написана окружним провідником («Дунаєм») на адресу підпільника «Лис» (*Петро Гунда, зв'язковий Станиславівського окружного проводу ОУН, загинув 2.06.1951 р. на полонині Ключ біля с. Максимець. – С. Л.*), якого він викликав до себе на зустріч. Зі змісту записки стало зрозуміло, що («Дунай») в жовтні перебував на місці постою референта СБ Станиславівського РП ОУН Василя Юрцуняка («Гарта») (*загинув 29.11.1950, біля с. Колодіївка Станиславського р-ну в ур. Стінка. – С. Л.*).

На підставі повідомлень, отриманих начальниками районних відділень МДБ, територія яких за оунівським поділом входила до складу Станиславівського ОП ОУН, обласне керівництво МДБ видало вказівки районним відділенням активізувати чекістсько-військові заходи в місцях ймовірного перебування районних проводів ОУН з метою підвести під удар і знищити «Дуная» [3, арк. 160].

Ще у вересні 1950 р. Галицьким РВ УМДБ від інформаторки («Надії») отримано донесення, що у лісовому масиві між селами Острів і Курипів Галицького району підпільники будували криївку. Оскільки її будівництво не було завершене, емдебисти ніяких заходів до настання холодів не вживали. 25 листопада 1950 р. до Галицького РВ МДБ надійшло донесення від агента («Колосова»), що підпільники в районі лісового масиву між згаданими селами затримали місцевого мешканця с. Острів. Вони, протримавши його дві доби й відпустили [5, арк. 168–169].

На основі отриманих 28 листопада 1950 р. повідомлень підготовлено оперативний план, згідно з яким передбачалось проведення чекістсько-військової операції. До оперативних дій залучено об'єднаний відділ другого стрілецького батальйону 333 СП ВВ МДБ кількістю 45 осіб під керівництвом заступника

начальника Галицького РВ МДБ старшого лейтенанта Цимбала [3, арк. 161].

Під час проведення операції 28 листопада 1950 р. о 13-й годині виявлено добротно влаштований і замаскований бункер. Він був розташований у лісовому масиві «Курипівський ліс» на віддалі 2 км на захід від с. Острів і 1 км на схід від с. Курипів [1, арк. 170]. Спроба чекістів захопити його викликала збройний опір підпільників. Під час бою всі вони загинули. Серед полеглих на полі слави були:

член Карпатського крайового проводу ОУН, провідник Станиславівського окружного проводу ОУН, Трач Богдан Томович, 1923 р. н., («Дунай»), («Бодьо»), («Юра»), («Ю-2/22»);

дружина («Дуная»), машиністка Станиславівського окружного проводу ОУН, Срібна Марія Дмитрівна, 1928 р. н., («Віра»), родом із м. Надвірна;

провідник Галицького районного проводу ОУН – Склеповий Петро Миколайович, 1920 р. н., («Мамай»), («Скала»), («Шахтар»), родом із с. Підпечери;

охоронець («Мамая») – Савчук Петро Пилипович, 1930 р. н., («Ярко»), родом із с. Пукасівці;

станичний ОУН Лисак Михайло Онуфрійович, 1917 р. н., («Вітер»), родом із с. Залуква.

Звіти чекістів замість убитого Михайла Лисака подають Євгена Скрентовича [3, арк. 161; 5, арк. 168–169], додавши йому підпільне псевдо молодшого брата Ігоря Скрентовича – («Ромко»). Стверджуємо, що Євген Скрентович («Чорнота»), («Славко») 1930 р. н. на посту провідника Тисменицького районного проводу ОУН загинув 13 березня 1951 р. в с. Клубівці, біля м. Тисмениця, а його молодший брат, Ігор Скрентович («Ромко»), 1932 р. н., якого для участі в підпіллі особисто готував («Дунай»), загинув 10 лютого 1951 р. в урочищі Бійне біля се-

леща Єзупіль, виконуючи обов'язки охоронця Станиславівського окружного проводу ОУН [7, с. 951].

Під час знищення групи («Дуная») з бункеру вилучено: один ручний кулемет, 4 автомати, 1 гвинтівка, 5 пістолетів, 6 гранат, 200 штук бойових патронів, 2 радіоприймачі, друкарську машинку, 3700 радянських карбованців, велику кількість продуктів харчування і цінні документи підпілля ОУН [1, арк. 170; 3, арк. 161; 5, арк. 168–169].

Отже, для побороювання українського національно-визвольного руху репресивно-каральна система радянської окупаційної влади використовувала колосальні людські та технічні ресурси. Тривалість організованого спротиву вказує на велику моральну та ідейну стійкість підпільників та потужну підтримку місцевого населення. Понад сім років, незважаючи на втрати побратимів, тривала виснажлива боротьба Богдана Трача («Дуная») та його однодумців в лавах підпілля ОУН супроти тоталітарного більшовицького режиму. Його героїчний чин залишився в пам'яті народу. З ініціативи Історико-меморіального музею Степана Бандери (керівник Степан Лесів), обласного комунального підприємства «Пам'ять» (керівник Василь Тимків) та за фінансової підтримки Калуського осередку політичної партії «Національний корпус» (керівник Михайло Гресько) в центрі с. Острів встановлено величний пам'ятний хрест Богдану Трачу («Дуною») і його побратимам.

Джерела та література

1. Архів Управління Служби безпеки України (СБУ) в Івано-Франківській області. – Ф. 4. – Спр. № 11456 П.: Савчук Михайло Гаврилович. – 241 арк.

2. Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 56. – Спр. 6: 3 доповідними записками, спецповідомленнями по агентурно-оперативній роботі і іншими матеріалами по лінії ОУН УМДБ Станіславської області за 1946 рік (Розпочато 4.07.1945 – закінчено 20.01.1947). Т. 1. – 244 арк.

3. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 60 (1953). – Спр. 3: 3 доповідними записками, спецповідомленнями по агентурно-оперативній роботі та іншими матеріалами по лінії ОУН УМДБ Станіславської області за 1950 рік (Розпочато 01.08.1950 – закінчено 1.01.1951). – Т. 5. – 215 арк.

4. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2: Контрольно-спостережна агентурна справа «Верховинці». (Розпочато 2.01.1948 – закінчено 19.04.1949). Т. 5 – 405 арк.; Спр. 2. Контрольно-спостережна агентурна справа «Верховинці» (Розпочато 28.04.1949 – закінчено 2.06.1950). Т. 6 – 345 арк.; Спр. 2: Контрольно-спостережна агентурна справа «Верховинці» (Розпочато 19.09.1950 – закінчено 26.12.1951). Т. 7 – 315 арк.; Спр. 2. Справа № 304 «Верховинці» на Карпатський крайовий «провід» ОУН (Розпочато 5.11.1951 – закінчено 29.11.1954). Т. 8. – 381 арк.

5. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 28 (1960). – Спр. 16. Том 4: Оперзведення УМДБ Станіславської області (Розпочато 2.10.1950 – закінчено 1.01.1951). – 248 арк.

6. ГДА СБУ – Ф. 16. – Оп. 8. – Спр. 732. Том. 7. – 223 арк.

7. Вардзарук Л. Д. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. Книга друга. Упорядник Лук'ян Вардзарук.– Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 1136 с.

8. Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія / Василь Ільницький. – Дрогобич : Посвіт, 2016. – 696 с.

9. Лесів С. В. Заходи з ліквідації провідника ОУН Карпатського краю Степана Слободяна («Єфрема») / Степан Лесів // Калушина в національно-визвольній боротьбі. Збірник статей та документів / Упорядник С. Лесів. – Калуш, 2017. – С. 121–130.

10. Лесів С. В., Коретчук Я. В. Петро Хмара. В огні повстання. 1943–1945. – 1949 / Степан Лесів. – Калуш, 2014. – 272 с.

11. Спогади Михайла Луцана, 1932 р. н., записані 2010 р. у с. Старий Угринів // Історико-меморіальний музей Степана Бандери. Матеріали фондів, які відображають боротьбу підпілля ОУН та відділів УПА. Калузька округа ОУН 1945–1954 рр. Перегінський район. Документ 18. – 3 арк.

The tragic fate of Bohdan Trach –«Dunai» – the leader of the Stanislaviv District of the OUN

***Abstract.** The article highlights the operative measures of the Stanislavskiy Regional Office of the MDB regarding the destruction in the fall of 1950 of the leading link of the Carpathian regional and Stanislavskiy district leadership of the OUN. The materials of the «Verkhovyntsi» agent case and a number of other archival sources were analyzed, with the help of which the underground activities of the member of the Carpathian regional branch of the OUN, the leader of the Stanislaviv district of the OUN Bohdan Trach – «Dunai» were successfully traced. The circumstances of his death have been clarified. The coordinates of the location of the bunker, in which the underground fighters fought on November 28th, 1950, were established and the dead persons were identified.*

***Keywords:** Carpathian regional leadership of the OUN, Stanislaviv district leadership of the OUN, Bohdan Trach, («Dunai»), («Bodio»), («Yura»), («Yu-2/22»), Stepan Slobodian («Iefrem»), Vasyl Savchak («Stal'»), Hryhorii Lehkyi («Borys»), Petro Sklepovyi («Mamai»), Mariia Sribna («Vira»), underground people, bunker, battle, special services.*

ПОСТАТІ

УДК 271.4-722.53(477.86)(092)“1844/1883”:94(477) “XVIII”

Руслан Делятинський

Василь Гоголь

м. Івано-Франківськ

Душпастирська та громадська діяльність о. Гната Рожанського

Анотація. У статті здійснено реконструкцію біографії о. Гната Рожанського, відомого душпастиря та громадського діяча. Зокрема, проаналізовано його соціальне походження, процес формування світогляду та особистості в дитячі роки та в період навчання в духовній семінарії, активну культурно-просвітницьку, громадсько-політичну, душпастирську діяльність в студентські роки та в період священничого служіння на різних парафіях Львівської греко-католицької архієпархії. Доведено, що шляхетські корені родоводу Гната Рожанського несуттєво вплинули на формування його світогляду, натомість сприяли його прихильності до народовської суспільно-політичної течії. Його активна громадська позиція проявилася, зокрема, у студентські роки – в підготовці до видання творів Шевченка у Львові, згодом – в культурно-просвітницькій праці як члена Товариства «Просвіта», Літературного (наукового) товариства імені Т. Шевченка, а відтак – у підтримці кандидатів від народців на виборах до Галицького сейму. Водночас душпастирська праця о. Гната Рожанського на парафіях в селах Станіславчик і Суходоли Брідського повіту, Красна, Липовиця і Хотінь Калуського повіту відзначалася ревним служінням, позначеним його народовськими переконаннями.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква, біографічний нарис, Гнат Рожанський, помічник пароха, парох, «Просвіта», український національний рух.

Постановка проблеми. Процес формування української нації, який сьогодні перманентно продовжується в умовах повномасштабної війни росії проти України (з 24 лютого 2022 р.), спонукає до чергового переосмислення історичних етапів та ролі окремих особистостей і соціальних верств у націєтворенні. Здавалось би, що актуальні обставини воєнного часу в Україні потребують скоріше звернення виключно до героїчних сторінок минулого української нації, глорифікації діячів українського національно-визвольного руху ХХ ст. і навіть сучасності. Однак в українському суспільстві поступово прокидається все більший інтерес до значно ширшого кола проблем національної історії: за хронологією – принаймні від початків українського національного відродження ХІХ ст. до сучасності, за проблематикою – від розуміння історичного місця та ролі України у глобальній історії, основних етапів історії України до місцевої, локальної історії чи історії повсякденності, історії Церкви, ролі окремих представників духовенства і мирян традиційних Церков у суспільно-політичному та церковно-релігійному житті України.

Одним із стимулів і практичних проявів зацікавлення національною історією ширшою громадськістю став процес декомунізації, регламентований спеціальним законом, за результатами якого лише за 2015–2016 рр. в Україні перейменовано 987 населених пунктів (в т. ч. 32 міста), 25 районів, 51 493 вулиці, площі та інші об'єкти топоніміки, демонтовано 2389 пам'ятників та пам'ятних знаків, відновлено понад 300 історичних назв [24, с. 527]. Відтак, у зв'язку із повномасштабною війною 2022 року процес декомунізації значно активізувався, набув нових ознак «деімперіалізації, деколонізації, дерусифікації» місцевої топоніміки. Врегульований законодавством процес декомунізації, або, ширше кажучи, «очищення публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі», за рекомендаціями Міністерства культури та інформаційної політики Укра-

їни й Українського інституту національної пам'яті, повинен «супроводжуватися глибшим переосмисленням цієї частини української історичної та культурної спадщини, вироблення на рівні суспільства відповідних наративів» [49]. Це, у свою чергу, значно стимулює розвиток наукових досліджень фахових істориків з історичної біографістики, краєзнавства, регіоналістики, мікроісторії тощо [10, с. 35–37], результати яких можуть бути використані в процесі прийняття рішень, наприклад, щодо зміни статусу суб'єкта культурної спадщини, зміни назв місцевих топонімів тощо. Значний пласт серед них становлять дослідження з історії релігії та Церкви на регіональному та місцевому рівні.

На початку XXI ст. у вітчизняній історіографії значно активізувалися наукові дослідження проблем історії Церкви в Україні, зокрема Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), які органічно «вписуються» в рамки національної історії. Це обумовлюється тим, що, як влучно зазначив В. Марчук, «діяльність УГКЦ у формуванні національно-державницької ідеології, насамперед її складових: національної свідомості, патріотизму, морально-етичних норм на засадах християнської релігії, мала також і загальноукраїнське значення. Церква, як правило, спрямовувала національний рух у русло загальноукраїнських інтересів, прагнучи до етнічної та духовної єдності українського народу, відтак державного відродження» [32, с. 343]. З цього ракурсу дослідження з історії Церкви в Україні вийшли за рамки «конфесійного» богослов'я (наприклад, у формі підготовки матеріалів до беатифікації) та набула нових тематичних рис (від біографій визначних діячів до впливу Церкви на політичну сферу, національну свідомість тощо), а міждисциплінарний характер церковно-історичних досліджень сприяв взаємному збагаченню новими підходами, методологічним інструментарієм та фактологічними даними науковців у галузі історичних та богословських наук. Оскільки, за давнім латинським при-

слів'ям, «історія є вчителька життя», то пізнавальна та виховна функції того чи іншого історичного дослідження набувають практичного характеру: «нове знання» про життя і діяльність більш чи менш відомих громадських та церковних діячів може і повинно сприяти національному і патріотичному вихованню, формуванню модерної української нації.

Серед багатьох прикладів такого роду історичних досліджень ролі духовенства УГКЦ в українському національному відродженні та формуванні української нації слід назвати праці Н. Колб про душпастирську, громадську та культурно-просвітницьку діяльність греко-католицького духовенства в Галичині [23], Н. Мизака та А. Яремчука про громадську й душпастирську працю греко-католицького парафіяльного духовенства на Буковині [35], Ю. Стецика про релігійну та культурно-просвітницьку працю чернецтва Чину святого Василя Великого у Перемишльській єпархії [59].

Одним із яскравих представників греко-католицького духовенства, яке започаткувало українське національне відродження, є також о. Гнат Рожанський, відомий для наукової та культурно-творчої спільноти передусім як громадський діяч, один із співредакторів першого в Галичині видання творів Т. Шевченка [52, с. 2551; 51; 53]. Зважаючи на це, особистість о. Г. Рожанського привертала увагу переважно науковців-філологів і літературознавців, при чому переважно в контексті шевченкознавчих студій. Так, у контексті дослідження першого видання творів Т. Шевченка в Галичині про участь о. Г. Рожанського в цьому процесі згадувати дослідники Є. Нахлік [36; 37, с. 506–507], О. Меленчук [33, с. 154], Р. Харчук [64, с. 22–23], Д. Каднічанський та ін. [16, с. 11], а співробітники Центрального державного історичного архіву України у м. Львові в анонсі про виставку, присвячену вшануванню 200-літнього ювілею Тараса Шевченка, використало навіть фото з підписом «о. Гнат Рожан-

ський, співредактор Кобзаря, Львів, 1867 р.» [19]. Дещо в іншому контексті – зв'язків душпастиря з відомими українськими громадськими та культурними діячами – фрагментарно про нього згадували В. Качкан (листування з Л. Заклинським) [18, с. 15], А. Шацька (у листуванні Олександра й Осипа Барвінських) [14, с. 185, 193, 248]. У контексті діяльності товариства «Просвіта» про о. Г. Рожанського як одного із засновників та членів проводу епізодично згадували історик М. Лозинський [30] та бібліографи Н. Рішаві, Р. Кивацька та ін. [43]. Окремі фрагменти з життя душпастиря стали предметом уваги краєзнавців Д. Мельник [34, с. 107–109; 42], Д. Ониськів [41], Я. Чарнецького [68; 69], історика та бібліографа К. Курилишина [27, с. 227, 287, 288, 471]. Найбільш вагомий внесок у дослідження постаті о. Г. Рожанського зробив спершу Ф. Стеблій в науковій статті [57, с. 388–393; 58, с. 100–107], а згодом І. Ільницький та О. Оніщук у краєзнавчій розвідці [15], яка, однак, не містить «наукового апарату», тобто належно оформлених покликань на джерела. Остання обставина актуалізувала проблему та спонукала до «повторного» дослідження біографії о. Г. Рожанського. Саме тому, підкреслимо, у нашій статті, не претендуючи на оригінальність, спробуємо узагальнити, уточнити та доповнити біографічні відомості про душпастиря, використовуючи всю доступну джерельну базу та історіографію.

Метою статті є реконструкція біографії о. Гната Рожанського (1844–1883), аналіз динаміки та взаємозв'язку його особистого життя, соціального походження та «кар'єрного» шляху, душпастирської та громадської діяльності в контексті історичної епохи українського національного відродження в Галичині під владою імперії Габсбургів.

Основні результати дослідження

Рожанський Гнат (Ігнатій) народився, згідно з метричною книгою, 2 січня 1844 р. у містечку Калуш в родині муляра

Теодора та Людовіки (з роду Вільчинської, доньки римо-католика Миколи), а невдовзі його охрестив о. Василь Бобикевич (1777–1850) [4, с. 45, 327; 5, с. 45]*, місцевий парох і декан, в присутності хрещених батьків – столяра Михайла Халкевича і Теклі Вільчинської [65, арк. 26; 5, с. 373; 15]. Він був третьою дитиною у сім'ї Рожанських, що проживала в окремому будинку (№ 55), і мав двох старших братів – Миколу (28.05.1839–30.12.1920), який згодом став священником, та Хому (1841–29.07.1848), який помер внаслідок невідомої хвороби в дитячому віці [15; 5, с. 373].

Формування світогляду Г. Рожанського відбувалося спершу в середовищі родини, яка, попри матеріальні труднощі, зміну соціальних ролей та професійного заняття, ще пам'ятала своє давнє шляхетське походження, адже, як по батьковій лінії рід Рожанських мав герб Порай, так і по материнській лінії рід Вільчинських мав герб Порай [73; 74, с. 333; 15]. Так, представниками роду Рожанських гербу Порай, що зафіксовані в офіційному виданні Виділу станів у Львові «Rozzet szlachty galicyjskiej i bukowskijskiej» (1857 р.), були, зокрема, Себастьян (шляхетський стан якого підтверджено актами Галицького гродського суду 1782 р.), Домінік Кастан та Ян Капістран (підтверджено актами Виділу Станів 1791 р.), Ян Адам, син Домініка Кастана (підтверджено актами Виділу Станів 1819 р.) [74, с. 212]. По материнській лінії роду Вільчинських гербу Порай своє шляхетство підтвердив лише Августин Вільчинський актами Виділу Станів 1789 р. [74, с. 333]. Однак шляхетське походження родин Рожан-

*Біографи І. Ільницький та О. Оніщук помилково вказують, що Гната Рожанського хрестив о. Ігнатій Губчак (1833–1893), якому в той час було тільки 11 років (порівн.: Ільницький І., Оніщук О. Отець Гнат Рожанський. Велич особистості...; Блажейовський Д. Історичний шедевр Львівської архієпархії (1832–1944). Том. – С. 45.

ських і Вільчинських, на нашу думку, не стало визначальним чинником формування світогляду майбутнього душпастиря, оскільки в 1850–1860-х рр. в галицькому суспільстві поступово формується та набуває популярності народовська суспільно-політична течія, представники та прихильники якої байдуже ставляться до колишніх станових привілеїв.

Невдовзі Г. Рожанський, очевидно, як підкреслюють його біографи, під впливом старшого брата Миколи, на той час випускника духовної семінарії [66], у 1864 р. також вступив на навчання до генеральної греко-католицької духовної семінарії та, водночас, паралельно на богословський відділ університету у Львові, де навчався до 1869 р. [15]. У цей період Г. Рожанський сформувався як непересічна особистість – майбутній священник-душпастир з глибокими народовськими суспільно-політичними переконаннями.

На формування особистості Г. Рожанського в цей час, очевидно, впливали і настоятелі духовної семінарії, і викладачі богословського факультету, і його ж товариші-семінаристи. Так, його настоятелями у 1865 р. стали ректор семінарії о. Іван Слимаковський (1807–1878), віце-ректор – доктор теології о. Іван Еквес де Ільницький (1809–1883) та о. Юліан Левицький (1818–1878), духівник о. Іван Лавровський (1822–1873), префекти студій – о. Лука Піпан (1823–1877), о. Франциск Костек (1828–1883), доктор теології о. Йосиф Делькевич (1822–1912), доктор теології о. Сильвестр Сембратович (1836–1898). Відтак, у 1866 р. замість о. Й. Делькевича новим префектом став доктор теології о. Гавриїл Крижановський (1837–1912), а 1867 р. після переходу о. Л. Піпана на духівника новим префектом став докторант теології о. Йосиф Левицький (1837–1899) [75, 1865, s. 12–13; 1866, s. 12–13; 1867, s. 12–13; 1868, s. 12–13; 5, с. 83, 161, 215, 226, 246, 254, 350, 387, 398; 6, с. 620, 672, 710, 735, 802]. Одну частину богословських дисциплін викладали настоятелі

семінарії, як наприклад, о. Ф. Костек – пасторальне богослов'я, о. Й. Делькевич – історію Церкви, о. С. Сембратович – догматичне богослов'я, о. Г. Крижановський – катехитику і методику [75, 1865, s. 12–13; 1868, s. 12–13], другу частину богословських дисциплін – викладачі богословського відділу університету, перелік яких реконструювати на сьогодні складно. Однак вплив духовних настоятелів і професорів на Г. Рожанського, на нашу думку, був значним лише в сфері духовної та інтелектуальної формації виключно як майбутнього душпастиря, тим часом його світогляд та суспільно-політичні переконання формувалися під впливом інших чинників, передусім – «ідеально-патріотичних поривів» студентської молоді.

Серед однокурсників Г. Рожанського в духовній семінарії, за даними офіційних статистичних збірників [75, 1865, s. 221; 1866, s. 220; 1867, s. 220; 1868, s. 217], були, зокрема, пізніше відомі церковні та громадські діячі. Серед них: Лев Туркевич (1846–1920), пізніше – крилошанин капітул єпископської у Станиславові (1887–1890) та митрополичої у Львові (1890–1920), ректор Львівської духовної семінарії (1893–1902) [5, с. 456], Аполоній Чемеринський (1841–1936), відтак – парох с. Будзанів (1873–1936) і декан Чортківського деканату (1907–1920) [5, с. 69; 7, с. 279], Лонгин Ковблянський (1845–1920), згодом – парох с. Розтоки Косівського повіту (1888–1920) [5, с. 197; 7, с. 186, 316], Альбін Раковський (1844–1905), потім – парох с. Чагрів Рогатинського повіту, споріднений з відомими інтелегентними родами Шараневичів та Огоновських [5, с. 367; 70, с. 9]. Однак, попри наявність повного офіційного списку студентів семінарії, слід відзначити, що на сьогодні доволі складно відновити повністю коло товариських відносин Г. Рожанського під час вищих студій. Біографи лаконічно вказують на його дружні зв'язки із студентами різних факультетів університету, до яких належать передусім студент семінарії і богословського

відділу Гаврило Боднар (1844–1916), який був на «молодшому» на один рік від Гната курсі навчання, пізніше – парох с. Свистільники Рогатинського повіту (1878–1916), та студент філософського відділу університету Олександр Барвінський (1847–1926), згодом – відомий громадсько-політичний діяч, ідеолог консервативного християнсько-суспільного руху в Галичині [57, с. 389; 15; 5, с. 46; 2, с. 48–66].

Отож, у період навчання у Львові Гнат Рожанський не тільки успішно засвоював знання на богословському факультеті університету, проходив формацію в духовній семінарії, здобував нове коло товариських взаємин, але й брав активну участь в діяльності народовського руху, який в другій половині 1860-х роках поступово набував чітких організаційних форм [15].

Вже у перший рік навчання семінарист Г. Рожанський зацікавився творчістю Тараса Шевченка, яку в Галичині почали поширювати та сприймати як «український маніфест», при чому настільки, що 1865 р. спонукав польського журналіста Гвідо де Батталію (1846–1915) написати й опублікувати працю «Тарас Шевченко, його життя і твори» [57, с. 389; 37, с. 506–507; 64, с. 22–23; 15]. За спогадами одного з сучасників на псевдонім «Самовидець», опублікованими 1892 р. в часописі «Правда», саме Г. Рожанський був головним ініціатором видання творів Т. Шевченка [57, с. 389]. Згодом О. Барвінський так само визнавав ініціативність і жертівність Г. Рожанського, уточнюючи, що спершу ідею видання висловив він сам, обговорювали спільно з Г. Рожанським та іншими колегами-студентами, а згодом справу послідовно продовжували «головно доктор Г. Рожанський, а відтак дальше Г. Боднар» [3, с. 109].

Отож, вже навесні 1866 р., студенти Г. Рожанський, Г. Боднар та О. Барвінський почали збирати твори Т. Шевченка для їх видання на зібрані кошти в друкарні Інституту Оссолінських для широкого кола читачів [57, с. 389]. Тексти Шевченко-

вих творів, як пізніше згадував у своїх «Споминах...» О. Барвінський, комплектували з публікацій в часописах «Основа» (Петербург), «Вечорниці» та «Мета» (Львів), рукописних копій збірки «Кобзар», виконаних «переписувачами» о. Миколою Михалевичем (1843–1922) та Ксенофонтом Климковичем (1835–1881) [3, с. 108–109, 486, 492, 498; 57, с. 389; 15; 5, с. 317]. Саме Г. Рожанський, за свідченнями сучасника, виявив нетерпеливість і вже під час великодніх канікул, 8 квітня 1866 р., подав рукопис збірника до друкарні Інституту Оссолінських, де наявним на той час кириличним шрифтом опублікували частину видання, а після повернення до Львова О. Барвінського завершили друк «гражданським» шрифтом [3, с.109; 57, с. 389; 15]. У такий спосіб у Львові вперше видрукувано найбільш повний (серед усіх виданих у той час) збірник творів великого українського поета під назвою «Поезії Тараса Шевченка»: том 1 обсягом 271+6 сторінок у 1867 р. «накладом» доктора права Корнила Сушкевича (1840–1885), ім'я якого використали, імовірно, не стільки «задля печатних вимог», як з політичних мотивів – для приховування перед адміністрацією університету та духовної семінарії «українофільства» студентів-ініціаторів видання [3, с. 109; 12, с. 1022; 15].

Невдовзі Г. Рожанський та Г. Боднар продовжили приготування та друк збірника Шевченкових творів: у 1867–1868 рр. опубліковано том 2 (обсягом 344+4 сторінок), а 1869 р. – як додаток до 2-го тому ще й «випуск IV-й», обидва – тиражем 500 примірників з дописом на титульній сторінці «Чистий дохід на стипендію імені Шевченка», призначену для студентів гімназій і семінарії [3, с. 109; 16, с. 11; 15].

У процесі підготовки до друку творів Т. Шевченка у 1866 р. Г. Рожанський налагодив контакти та листування з Юрієм Федьковичем (1834–1888), тоді поручником австрійської армії у відставці та війтом містечка Путила, який вже став

відомим на Буковині письменником і шанувальником творчості Т. Шевченка [11, с. 279]. Семінарист Г. Рожанський оцінював Ю. Федьковича як «прямого продовжувача справи Шевченка» (за висловлюванням дослідниці Л. Ковалець), пишучи в одному з листів у травні 1866 р. до нього так: «вмираючи, наш Батько (*Шевченко. – Р. Д.*) не покинув нас сиротами, бо лишив нам Вас на своє місце» [47, с. 135; 21, с. 483]. У листі до Ю. Федьковича 21 травня 1866 р. Г. Рожанський повідомив про перше видання частини із повного зібрання творів Т. Шевченка, декілька примірників якого надіслав письменнику, щоб він міг «якому письменному легіникови гостинець зробити» [47, с. 133]. В наступному листі Г. Рожанський просив Ю. Федьковича про переклад українською мовою відомої давньоруської пам'ятки «Слово о полку Ігоревім» [47, с. 135]. Вже в червні 1866 р. Ю. Федькович відповів Г. Рожанському, що «...«Слово о полку...» давно вже готове, лиш що не кориговане і не переписане...» [62, с. 489].

У цей час сформувалися глибокі народовські переконання Гната Рожанського. Так, у листі до Ю. Федьковича 1866 р. він прямо писав: «А коло Вас таки буду – хоть і псами тровить – бо я також гадаю їхати туди на прощи і то на велики – просити Вашого Владику (*мабуть, православного єпископа на Буковині. – Р. Д.*), аби мене там приймив. Я грошей ни хочу, а народови ціле жите моє служити мушу – так єм ся заприсяг, а тут (*у Львові. – Р. Д.*) не схоте і на сільського професора пустити, а ни то попом зробити, бом ни москаль (*тобто москвофіл. – Р. Д.*). А я в місті бути ни гадаю, бо хочу коло народа робити, та хоть одному селови, одній громаді моєв працев прислужитися...» [47, с. 135].

Невдовзі окреслена мрія Г. Рожанського значною мірою здійснилася: у 1869 р. у Львові він був рукоположений на греко-католицького священника в одруженому стані [5, с. 373; 15]. Перед свяченнями Гнат Рожанський одружився, за однією з по-

ширених в історіографії версій, із Катериною Левицькою, на жаль, поки що невстановленого соціального походження [15]. За іншою, наразі не підтвердженою версією дослідників української генеалогії, він одружився з Марією Левицькою, дочкою пароха с. Кропивник Калуського деканату о. Михайла Левицького (1789–1849) [13]**. Варто додати, що в історіографії існують суперечливі версії не тільки щодо конкретної особи дружини священника, але й щодо їхніх дітей. Так, дослідники української генеалогії вказують лише двох дітей о. Гната Рожанського та Марії Левицької: Любомира Рожанського (1872 року нар.) та о. Йосипа Рожанського (1873 р. н.) [13; 31; 53]. Історик Ф. Стеблій згадує про двох дітей о. Гната – Богдана та Любомира, а відтак згадує про шістьох малолітніх дітей [57, с. 391, 392]. Дослідники І. Ільницький та О. Оніщук реконструювали на основі невказаних джерел інше родове дерево, згадуючи таких шістьох дітей, як-от: Борис (26.08.1870–невід.), Любомир (06.11.1872–06.02. 1925), Богдан (20.06.1874–невід.), Горислав (30.10.1876–невід.), Людмила (01.11.1878–невід.).

Краєзнавиця і журналістка Д. Ониськів, спираючись на родинний архів одного з прапраправнуків о. Гната – Андрія Кошелєва, частково встановила долю одного з синів – Горислава Рожанського та його родини, а також згадала про о. Йосифа Рожанського (1873–1914?) як імовірного сина [41]. Отож, «родовідне дерево» о. Гната Рожанського ще потребує додаткових студій із залученням нових історичних джерел.

**Автор генеалогічного запису у «Нотатках» прямо зазначив: «Ніби дочка пароха Кропивника о. Михайла Левицького (1789–1849), але щось то сумнівно!» (порівн.: Ігнатій Рожанський нар. 1844 пом. 2 червня 1883. URL: <https://uk.rodovid.org/wk/Запис:728586>; Марія Левицька (Рожанська). URL: [https://uk.rodovid.org/wk/ Запис:728594](https://uk.rodovid.org/wk/Запис:728594)).

Своє душпастирське служіння Богові та народові о. Гнат Рожанський розпочав 1869 р. помічником («сотрудником») пароха церкви св. Архистратига Михаїла в с. Станіславчик Бродівського повіту, за церковно-адміністративним поділом – Олеського деканату Львівської архієпархії (нині – Брідського деканату Сокальсько-Жовківської єпархії УГКЦ) [4, с. 703; 5, с. 373; 57, с. 389; 15; 56; 8]. На цій великій парафії під патронатом Стефана Казимира Молодецького, що охоплювала центральну («матірну») церкву в с. Станіславчик та «дочірню» церкву св. Миколая в с. Монастирок, вірян у с. Бордуляки та с. Кути Троїцькі (чисельністю понад 1900 греко-католиків), о. Г. Рожанський допомагав старшому пароху о. Якову Радкевичу (1790–1879) в душпастирській праці на парафії та викладанні релігії (чи, за тогочасною термінологією, «катехизму греко-католицького обряду») в місцевій початковій школі [75, 1871, s. 68; 4, с. 703–704; 5, с. 365, 373]. Водночас, дотримуючись ідеології народовського руху, молодий священник продовжив просвітницьку діяльність. Здобувши авторитет співредактора видання творів Т. Шевченка, о. Г. Рожанський став, як підкреслив Ф. Стеблій, мабуть, одним із перших священників, які були прийняті у члени товариства «Просвіта» на XIV засіданні Виділу 5 листопада 1869 р., практично на першому засіданні, на якому приймали нових членів Товариства [57, с. 390; 67, арк. 16; 15]. Послідовно дотримуючись народовських переконань, о. Г. Рожанський у статті в часописі «Правда» 1869 р. критично оцінив появу сценічного твору «Роксоляна» москвофільського письменника, душпастиря села Пужники Товмацького повіту о. Гната Якимовича (1831–1878) [порівн.: 57, с. 391; 5, с. 167; 45, с. 10].

У 1871 р. о. Г. Рожанський призначений митрополичою консисторією у Львові за згодою патрона Йоана Мянчинського адміністратором капеланії церкви Вознесіння Христового в с. Суходоли Бродівського повіту, за церковно-адміністративним

поділом – Бродівського деканату Львівської архієпархії ГКЦ (нині – Бродівського деканату Львівської єпархії ПЦУ), де надавав душпастирську опіку майже 600 греко-католикам до 1873 р. [75, 1872, с. 29; 4, с. 734; 5, с. 373; 9]. У 1873 р. його замінив на цій парафії о. Іван Монцібович (1841–1921), який спершу як адміністратор, а відтак – капелан і парох душпастирював тут до кінця свого життя [5, с. 309].

У цей час о. Г. Рожанський став авторитетним діячем, постійним учасником загальних зборів товариства «Просвіта», рекомендації якого сприймали, обговорювали та реалізували в практичній діяльності. Так, на загальних зборах 30 травня 1872 р. о. Г. Рожанський запропонував Виділові обмінюватися інформацією про нові видання з популярними періодичними органами, внаслідок чого Товариство започаткувало рекламу книг з ділянки народної просвіти [57, с. 390; 67, арк. 81; 15]. На інших загальних зборах, як згадував І. Франко, о. Г. Рожанський висловив ідею про публікацію у виданнях Товариства «Просвіта» нарисів із життя святих, які б показували приклади «високих ідеальних змагань, горячого чуття, посвячення себе для загалу і для ідеї і т. ін.» [63, т. 43, с. 360; 57, с. 390]. Одним із перших на цю пропозицію відгукнувся О. Огоновський коротким життєписом про святого Пантелеймона – лікаря [63, т. 43, с. 360]. Згодом у популярних виданнях Товариства з'явилися матеріали про діяльність інших святих [57, с. 390], наприклад, в «Руській читанці для низших клас народних шкіл» (1871) опубліковані нариси «Св. Ольга, княгиня Руси» анонімною автором з часопису «Неділя», «Хрещення Володимира Великого і киян» А. Добрянського, «Св. Антоній Печерський» А. Торонського та «Св. Кирило і Методій» І. Шараневича; в книзі «Вечерниці. Читанка для сільських людей» (1873) – нарис «Житє святого великомученика і миротворця Димитрія» Юрія Федьковича; окремими брошурами – «Житіє святого велико-

мученика Юрія (Георгія)» Ю. Федьковича (1873), «Оповідане життю святих мучеників Бориса і Гліба» О. Огоновського (1876); в книжечці «Вінок. Читанка для селян і міщан» (1877) – нарис «Князь Володимир Святий Рівноапостольний» І. Барвін-ського та ін. [61, с. 30, 35, 42, 43, 55, 57].

У 1873–1875 рр. о. Г. Рожанський виконував обов'язки адміністратора патронованої імператором парафії церкви святого Миколая в с. Красне Калуського повіту, за церковним поділом – Калуського деканату Львівської архієпархії ГКЦ (нині – парафія Рожнятівського благочиння Івано-Франківсько-Галицької єпархії ПЦУ) [75, 1874, s. 54; 1875, s. 52; 4, с. 374; 5, с. 373; 28]. Саме під час перебування на цій середній за розміром парафії, яка налічувала понад 1100 греко-католиків [75, 1874, s. 54; 1875, s. 52], він розгорнув активну душпастирську, громадсько-політичну й просвітницьку діяльність.

У 1873 р. на сторінках народовського часопису «Правда» о. Г. Рожанський опублікував критичну статтю про Шевченківський літературно-мистецький вечір, організований студентами московфільського «Академического кружка» [57, с. 391; 50, 1873, ч. 4, с. 175–176]. У контексті цієї народовської позиції священника сумнівним вважаємо твердження істориків І. Ільницького та О. Оніщука про те, що у 1873 р. він допомагав у передвиборчій кампанії у виборчому окрузі Калуш – Долина – Бібрка – Ходорів о. Антонію Петрушевичу (1821–1913) [15], який належав до московфільського суспільно-політичного табору [55; 25, с. 133–139].

У 1874 р. о. Г. Рожанський поряд з активною діяльністю в рамках Товариства «Просвіта» долучився також до заснування та діяльності нової інституції – Літературного товариства імені Тараса Шевченка, здійснивши пожертву на його розвиток в числі 33-х його членів-засновників [57, с. 391; 50, 1874, ч. 8; 15].

З метою активізації просвітницької праці у провінції о. Г. Рожанський вже навесні 1875 р. сприяв організації в Рожнятові гастролей театру «Руської бесіди» зі Львова під керівництвом директорки і режисерки Теофілі Романович (з роду Рожанковської, по чоловікові Коралевич) (1842–1924), особисто відвідував та заохочував місцевих священиків і селян до регулярного відвідування вистав [цит. за: 57, с. 391; 50, 1875, ч. 4, с. 166; 46, с. 519]. У черговому дописі до часопису «Правда» він поінформував про перебіг і успіх гастролей, висловлював від імені глядачів подяку керівництву і акторам театру «за їх красну гру на сцені» та підкреслював надзвичайно важливе значення театру для селян і міщан, які, «відкинувши отруту (горілку – авт.), шукали світла правдивого», яке їм «так мило і щиро уділяла» театральна сцена. Гастролі театру «Руської бесіди», як відзначив у дописі до «Правди» о. Г. Рожанський, дали поштовх ідеї про заснування в Рожнятові філії «Просвіти» та побудову будинку для майбутніх театральних вистав [цит. за: 57, с. 391; 50, 1875, ч. 5, с. 197–198]. Історик І. Ільницький та краєзнавець О. Оніщук вважають, що поряд із просвітницькою працею за допомогою театру о. Гнат проводив також антиалкогольну кампанію серед селян, засновував Братства тверезості у селах округи [15]. Характерно, що Виділ «Просвіти» у Львові повідомлення о. Г. Рожанського про можливість заснування філії у Рожнятові на 17-му засіданні 10 квітня 1875 р. зацікавлено розглянув і надав «інструкції до відповідного поступовання» [цит. за: 57, с. 391; 50, 1875, ч. 10, с. 424]. Історик Ф. Стеблій вважає, що «якщо ця ідея тоді була б реалізована, Рожнятівська філія могла стати другою із філій, після Бортниківської (на Львівщині), заснованої 2 лютого 1875 р.», однак з об'єктивних причин філію «Просвіти» в Рожнятові було засновано аж у 1926 р. [57, с. 391].

Наступною «сходинкою» в «кар'єрі» о. Г. Рожанського стала посада капелана патронованої імператором церкви Чуда

Архистратига Михаїла в Хонах в с. Липовиця Долинського повіту, за церковним поділом – Перегінського деканату Львівської архієпархії ГКЦ (нині – парафія Рожнятівського благочиння Івано-Франківсько-Галицької єпархії ПЦУ / УПЦ КП), де він здійснював душпастирське служіння упродовж 1875–1881 рр. для понад 650 вірних [5, с. 373; 75, 1876, s. 72, 223; 1877, s. 72; 1878, s. 72; 1879, s. 72; 1880, s. 72; 1881, s. 72; 15; 54].

Дискусійним на сьогодні є твердження історика І. Льницького та краєзнавця О. Оніщука про включення у 1875 р. о. Г. Рожанського до реєстру капеланів (фельдкуратів) австрійського війська у резерві, що позитивно вплинуло на відносини із вірними на парафії («горді горяни прихильно сприйняли о. Гната...») [15]. Адже, за даними офіційних статистичних збірників за 1876–1880 рр., зафіксовано лише п'ятьох діючих («стаціонарних») військових капеланів, не згадано жодного військового капелана в резерві; відтак, у перших списках капеланів у резерві за 1881–1883 рр., що включали від 97 до 104 осіб, на жаль, відсутній о. Г. Рожанський [75, 1876, s. 15; 1877, s. 15; 1878, s. 15; 1879, s. 15; 1880, s. 15; 1881, s. 14–15; 1882, s. 14–15; 71, 1882, с. 12–14; 1883, с. 24–26]. Зрештою, на нашу думку, авторитет душпастиря о. Г. Рожанський здобув завдяки активній громадській та просвітницькій праці для загального добра народу.

У цей період він виконував важливі доручення Виділу Товариства «Просвіта». Так, з метою розвитку літературної української мови та розширення можливостей її публічного використання о. Г. Рожанський за дорученням і порадами Виділу щодо бажаного правопису здійснив переклад українською мовою російськомовного підручника В. Д. Черкасова «Наглядная азбука для обучения и самообучения грамоте», виданого 1873 р. у Петербурзі. Крім того, Виділ «Просвіти» передавав о. Г. Рожанському на рецензування й апробацію рукописи брошур, зокрема, о. Івана Негребецького (1853–1927), пароха с. Залісся Ря-

шівського повіту, та о. Івана Барвінського (1833–1900), пароха с. Постолівка Гусятинського повіту, про раціональні способи господарювання, і після його схвалення вони були опубліковані коштом «Просвіти» у 1880–1881 рр. [57, с. 390; 67, арк. 126, 151, 199, 201, 205, 208–209; 5, с. 28; 6, с. 783]. Відтак, за поданням о. Гната та згодою Виділу Товариства, у січні 1877 р. його сини Богдан та Любомир були прийняті у звичайні члени «Просвіти» [57, с. 391; 67, арк. 241]. Характерно, що Любомир Рожанський невдовзі став активним членом Товариства «Просвіта», а згодом і активним діячем Русько-Української Радикальної Партії та Української Національно-Демократичної Партії [57, с. 390].

Спільні народовські суспільно-політичні переконання сприяли налагодженню ділових і дружніх взаємин о. Г. Рожанського з братами Барвінськими – Володимиром (1850–1883), о. Іваном (1833–1900), о. Іполитом (1831–1885), о. Осипом (1844–1889) та Олександром (1847–1926), про що свідчить, зокрема, активне листування (за підрахунками дослідників, збереглися 79 листів [порівн.: 15; 14, с. 185, 193, 248]). Так, Володимир Барвінський, редактор народовського часопису «Діло», у листі до о. Г. Рожанського від 4 жовтня 1879 р. (згодом, 1889 р., опублікованому й активно обговорюваному в часописах), цінуючи жертовність і відданість національній праці, просив висловитися з питань актуальних потреб народу, об'єднання сил інтелігенції, виховання національної свідомості в найширших народних масах, усвідомлення ними своїх інтересів, прав і сили, підготовки до політичної боротьби перед новими виборами до сейму, видання політичної газети, організації збору коштів на її друк, проведення з'їзду русинів [цит. за: 57, с. 390–391; порівн.: 48, с. 1–2; 44, с. 2].

У квітні 1881 р. о. Г. Рожанський, за поданням декана о. І. Губчака та згодою патронки парафії Людовіки Білінської, призначений парохом с. Хотинь (*фото 7–9*) Калуського декана-

ту Львівської архієпархії ГКЦ, до якої належали «матірнa» церква св. Миколая та дочірня церква св. Апостола Андрія в с. Загір'я чисельністю понад 1400 вірних (нині – це парафія св. Миколая в м. Калущ Калуського деканату Івано-Франківської архієпархії УГКЦ) [5, с. 373; 75, 1882, с. 51; 71, 1882, с. 84; 1883, с. 98; 57, с. 391; 15; 17]. Ця парафія фактично перейшла о. Гнатові від його старшого брата о. Миколи Рожанського (1839–1920), який після тривалого служіння в с. Хотіні (1869–1881) перейшов спершу на посаду пароха в с. Довга Войнилівська (1881–1894), відтак – пароха с. Мостище (1894–1920), а також виконував обов'язки Калуського декана (1895–1914) [5, с. 374].

На новій парафії в Хотіні о. Г. Рожанський продовжив поєднувати душпастирську та громадську працю в руслі власних народовських переконань. Крім основних душпастирських обов'язків – здійснення Богослужінь, догляд за церквою і цвинтарем, ведення метричних книг тощо, о. Гнат у громадській діяльності прагнув до просвітництва для народу. Очевидно, з метою активізації громадського життя Калуського повіту він запросив у гості Івана Франка, який жив тоді усамітно в Нагуєвичах. Вже 30 грудня 1881 р. І. Франко надіслав відповідь о. Гнату: «Високоповажний отче! Ваші ласкаві запитання прийшли на якийсь час до Вас приймаю дуже радо. Щодо того, коли буду міг прийти, то ще напевно не можу нічого сказати. Здається, однако ж, що ніяк не борше, але й не пізніше, як кінцем січня. Попереду прийдеться мені побути ще пару день у Львові і прилагодити матеріали до деяких праць, котрі я у Вас при вільнім часі хотів би полагодити. Впрочім, я постараюся в данім разі донести Вам, коли іменно прибуду. Поздоровляючи Вас сердечно, остаюсь Ваш щирий Ів. Франко» [63, т. 48, с. 302–303, 316; 57, 391–392; 15].

Однак на перешкоді цього візиту стала повінь річки Лімниці на теренах Калуського повіту влітку 1882 р., яка знищила майже все село Хотінь, пошкодила дерев'яну церкву та, відповідно, завдала величезних збитків також і о. Г. Рожанському. З цього приводу І. Франко в листі до І. М. Белея 15 вересня 1882 р. згадував: «Гнат Рожанський відписав, що їхати до нього не можна, вода забрала му все...» [порівн.: 63, т. 48, с. 316; 57, с. 391–392; 15; 22]. Власне, сам парох мусив тимчасово переселитися із «плебанії» (парафіяльного будинку) до орендованої хати.

Разом з тим, спільно пережите стихійне лихо згуртувало вірних навколо свого пароха, сприяло розвитку просвітницької праці. Дослідники зазначають, що о. Г. Рожанський спільно з активними селянами та міщанами (такими як Мелетій Теницький, Петро Боднарчук, Григорій Козоріс, Ярослав Коритовський, Дмитро Білан, Дем'ян Рубчак) відкрили філію товариства «Просвіта» та філію «Руського Педагогічного Товариства» в Калуші, при цьому обидві очолив спершу парох Хотіня о. Г. Рожанський, співголовою став М. Теницький, а згодом, 1884 р., очолив парох і декан Калуша о. І. Губчак [порівн.: 15; 60].

У 1883 р. о. Г. Рожанський розгорнув активну громадсько-політичну діяльність як учасник, ініціатор та організатор передвиборчої кампанії кандидата від народовців Юліана Романчука у виборах до Галицького сейму [57, с. 392; 22; 15]. З цього приводу відомий український діяч Кость Левицький згадував: «...В сім напрямі незвичайно помітна була передвиборча акція в Калуському повіті, де чотирох діяльних людей: о. Ігнатій Рожанський з Хотіня, Ярослав Коритовський купець в Калуші та Мелитон Теницький і Петро Боднарчук міщане в Калуші, перевели знамениту першу організацію повіту, що заявився проти польської кандидатури і проти русофільського кандидата Дениса Кулачковського, а зажадав проф. Юліана Романчука і його

перепер при виборі до сойму...» [29, с. 201]. Організовані о. Г. Рожанським за підтримки декана о. І. Губчака та місцевих священників Богослужіння та народні віче на підтримку Ю. Романчука справили позитивний вплив на виборців, а відтак і добрий результат на виборах 29 травня 1883 р. [15].

Вже 2 червня 1883 р., в суботу о 21 годині вечора, о. Гнат Рожанський раптово помер в дорозі з села Перегінське до села Хотіня Калуського повіту [5, с. 373; 53]. Така несподівана смерть о. Гната у відносно молодому віці (39 років) викликала появу різних версій щодо причини: попри офіційну версію про запалення легень («inflammationem pulmonis»), зафіксовану у метричній книзі церкви св. Миколая с. Хотінь, поширеними були також чутки про його отруєння політичними супротивниками народовців [38, с. 3; 57, с. 392; 22; 15; 68].

У понеділок 4 червня 1883 р. 12 священників відправили заупокійну службу і тіло перенесли до церкви, а 5 червня о 5 годині ранку о. Бірчак, за участю чоловічого хору, розпочав похоронну службу при великому зібранні людей. У похоронній процесії брали участь 25 священників на чолі з деканом о. Ігнатієм Губчаком, патрон (колятор) церкви графиня Лось, вдова Катерина, діти Борис, Любомир, Богдан, Горислав, Людмила, Володимир та чисельні гості: професор Іван Верхратський, посадовці міської управи та інші. Над могилою промову виголосили о. Данило Танячкевич, близький друг покійного, та студент Антон Глодинський. Телеграми співчуття надіслали: о. Олександр Стефанович; посол Ю. Романчук, Головний Виділ Товариства «Просвіта» у Львові, редакції часописів «Батьківщина» і «Діло» [39, с. 4; 40, с. 4; 57, с. 392; 15; 22; 27, с. 227, 287, 288, 471].

Згодом І. Франко тепло згадував про о. Гната у віршованій хроніці «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.»: «Дня 3 серпня. Калуш. / Залізниця свище! У Калуш

помчить / Утомлену ходом мандрівку, / Щоб свіжою хвилею
духа скріпить / І тутка братів в переднівку. / О так, передновок
терпить духовий / Просторая руськая хата! / Тож того, що й тут
посів сів новий, / Згадаймо – Рожанського Гната. / Честь
пам'яті твоєї, гаряче душе! / Мов свічка яркая, згорів ти! / Та
полум'ям своїм надовго, на все / Серць тисячі руських огрів ти»
[цит. за: 15].

Відродження та вшанування пам'яті о. Г. Рожанського розпочалося вже у 1980-х роках зусиллями місцевих краєзнавців М. Коломийця, М. Когута, Я. Чарнецького та інших. З метою належного вшанування пам'яті о. Гната місцеві жителі Хотіня під проводом пароха о. Дмитра Кишенюка (УГКЦ) проводили пошуки могили, яка, за різними версіями, може знаходитися на старому цвинтарі або безпосередньо біля церкви, встановили меморіальну дошку авторства Ігоря Семака. У місті Калуші одна з вулиць названа на честь отця Гната Рожанського [15; 72].

Висновки та перспективи дослідження. Постає греко-католицького священника о. Гната Рожанського є достатньо неординарною: імовірний нащадок давнього шляхетського роду вже в студентські роки обирає іншу світоглядну та суспільно-політичну орієнтацію – «широкого народовця», і з цих позицій розвиває активну громадську та душпастирську працю як один із популяризаторів творчості Т. Шевченка, діяльний член товариства «Просвіта» і Руського Педагогічного товариства, добрий душпастир, який дбає про духовне добро та просвітництво власного народу.

Водночас в біографії о. Г. Рожанського досі залишаються окремі «білі плями», що чекають майбутніх дослідників. Так, додаткових ретельних студій із залученням нових історичних джерел потребує дослідження «родовідного дерева» о. Гната Рожанського як в ретроспективному (по лінії до батьків і старшого покоління), так і перспективному (по лінії до дітей і внуків) пла-

нах. Зокрема, уваги дослідників потребують уточнення біографії його шістьох дітей (Бориса, Любомира, Богдана, Горислава, Людмили та Володимира) [15], реконструкція відносини о. Гната з братом о. Миколою Рожанським (1839–1920), з’ясування ступеня спорідненості о. Гната з о. Йосифом Рожанським (1873–1914?) та Амалією Рожанською (1878–1926), дружиною відомого військово-морського лікаря Маркела Рожанковського (1871–1954) [41; 1; 20], а також, врешті, уточнення причин смерті о. Гната. Поступове розкриття відповідей на ці «загадки минулого» допоможе сформулювати більш об’єктивні уявлення про широку палітру розвитку українського національного руху наприкінці XIX ст., розкрити роль греко-католицького духовенства у цьому історичному процесі.

Джерела та література

1. Амалія Рожанська (Рожанковська) нар.1878, пом.1926.URL: <https://uk.rodovid.org/wk/Запис:728570>.
2. Аркуша О. Г. Барвінський Олександр / Олена Аркуша // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, І. Патар, І. Соляр. – Львів, 2009. – С. 48–66.
3. Барвінський О. Г. Спомини з мого життя [частина перша і друга] / Олександр Барвінський. Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ: Смолоскип, 2004. 528 с.
4. Блажейовський Д. Т. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944). Том 1: Адміністрація і парохії: [англійською мовою] / Дмитро Блажейовський. – Львів-Київ: КМ Академія, 2004. – 1004 с.
5. Блажейовський Д. Т. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944). Том 2: Духовенство і релігійні згуродження / Дмитро Блажейовський: [англійською мовою]. – Львів-Київ: КМ Академія, 2004. – 570 с.
6. Блажейовський Д. Т. Історичний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939) / Дмитро Блажейовський: [англійською мовою]. – Львів: Каменяр, 1995. – 1008 с.
7. Блажейовський Д. Т. Історичний шематизм Станіславівської (Івано-Франківської) єпархії від її заснування до початку Другої

світової війни (1885–1938) / Дмитро Блажейовський: [англійською мовою]. – Львів: Місіонер, 2002. – 450 с.

8. Бродівський деканат: Храм св. Арх. Михаїла с. Станіславчик. URL // <https://www.sokaleparchy.org.ua/index.php/2009-06-02-08-03-45/parafii/868-brodivskuj>.

9. Бродівський деканат Львівської єпархії ПЦУ. URL: <https://uaos.lviv.ua/parafiji/brodivskii-dekanat/>.

10. Верменич Я. В. Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії // Український історичний журнал. 2008. – № 2. – С. 129–144.

11. Гаврилюк Л. О. Федькович Ю. А // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Лариса Гаврилюк, Юрій Федькович. Редкол.: В. А. Смолій та ін. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 279.

12. Горак Я. М. Сушкевич К. Г. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. // Ярослав Горак, Корнило Сушкевич. Редкол. М. Г. Жулинський, М. П. Бондар, О. В. Бронь та ін. Том 5: Пе–С. – Київ, 2015. – С. 1022–1023; URL: <https://archive.org/details/shevch05/page/1022/mode/1up?view=theater>.

13. Ігнатій Рожанський нар. 1844 пом. 2 червня 1883 // URL: <https://uk.rodovid.org/wk/Запис:728586>.

14. Із листування Олександра й Осипа Барвінських (1869 р.) / Вступна стаття, підготовка тексту, коментар А. Шацької // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ: ПЦ «Фоліант», 2007. – Т. 3. – С. 171–281.

15. Ільницький І. В., Оніщук О. В. Отець Гнат Рожанський. Велич особистості / Ігор Ільницький, Олексій Оніщук; (опубліковано: 30.05.2020 // URL: <https://vikna.if.ua/news/category/articles/2020/05/30/110463/view>; http://ifoonsku.ucoz.ua/news/otec_gnat_rozhanskij_velich_osobistosti/2020-05-30-7092).

16. Каднічанський Д. А., Литвин М. Р., Серета О. В., Стеблій Ф. І., Хахула Л. І. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка в Галичині / Дмитро Каднічанський, Микола Литвин, Остап Серета, Феодосій Стеблій, Любомир Хахула // Краєзнавство. 2014. – № 1. – С. 10–19. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/167075>.

17. Калуський протопресвітерат Івано-Франківської архиєпархії УГКЦ. URL: <http://ugcc.if.ua/protopresviteriy/5516-19-kaluskyi-protopresviteriat-vo-protopresvitera-o-stepan-skibitskyi.html>.

18. Качакн В. А. Українське народознавство в іменах: у 2-х ч. – Ч. 1: навч. посібник / Володимир Качкан. За ред. А. З. Москаленка, передмова А. Г. Погрібного. – Київ: Либідь, 1994. – 336 с.

19. Кир Андрей і вшанування пам'яті Кобзаря (06.03.2014). URL: http://missiopc.blogspot.com/2014/03/blog-post_6.html.

20. Кирилаш Л. І. У Калуші похований офіцер морської флотилії Австро-Угорщини Маркел Рожанковський / Леонід Кирилаш: (опубліковано: 10.01.2021). URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2021/01/10/117968/view>.

21. Ковалець Л. М. Федькович Юрій Адальбертович / Лідія Ковалець // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський, М. П. Боднар, О. В. Бронь та ін. Т. 6: Т–Я. Київ, 2015. – С. 483–484. URL: <https://archive.org/details/shevch06/page/483/mode/tup?view=theater>.

22. Когут М. С. Де ж могила о. Гната Рожанського / Микола Когут // Вікна. 2009. 17 березня. URL: <http://vikna.if.ua/news/category/P58170/2009/03/17/4260/view>.

23. Колб Н. М. З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX ст. / Наталія Колб. – НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква: Місіонер, 2015. – 372 с.

24. Коляструк О. А. Декомунізація та проблеми дерадянізації з позицій повсякденності / Ольга Коляструк // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2019. – Вип. 24. – С. 523–535.

25. Королько А. З. Антін Петрушевич і ранній етап русофільського руху в Галичині / Андрій Королько // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2001. Вип. 5–6. – С. 133–139.

26. Куделко С. М. Індивідуалізуюча історія й краєзнавство Сергій Куделко // Студії з архівної справи і документознавства. – Київ, 2003. Том 9. – С. 35–37.

27. Курилишин К. М. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до біобібліографістики / Костянтин Курилишин. НАН України, Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Т. 1: 1880–1889 рр. – Дрогобич: Коло, 2015. – 640 с.

28. Лазоришин І. І. Село Красне і церква – красна! Владика Юасаф: Не кожному поколінню у громаді випадає нагода збудувати храм – то велика нагорода від Бога... / Ігор Лазоришин: (опубліковано 13. 10. 2021). URL: <https://galychyna.if.ua/analytic/selo-krasne-i-tserkva>

kras-na-vladika-ioasaf-ne-kozhnomu-pokolinnu-u-gromadi-vipadaye-nagoda-zbuduvati-hram-to-velika-nagoroda-vid-boga/.

29. Левицький К. А. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі спомині / Кость Левицький. – Львів: Накладом власним з друкарні О. Василян у Жовкві, 1926. – 740 с.

30. Лозинський М. В. Релігійно-освітнє книговидання в Україні: історія та сучасність / Мар'ян Лозинський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. – С. 122–126.

31. Марія Левицька (Рожанська) // URL: <https://uk.rodovid.org/wk/> Запис: 728594.

32. Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Василь Марчук / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.

33. Меленчук О. В. Шевченко в мемуарній та публіцистичній спадщині О. Барвінського / Ольга Меленчук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2014. – Вип. 1 (31). – С. 152–157.

34. Мельник Д. Г. Церква в Петранці: історія і сучасність / Дарія Мельник. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2017. – С. 107–109.

35. Мизак Н. С., Яремчук А. В. Нарис історії УГКЦ на Буковині / Нестор Мизак, Андрій Яремчук. – Львів–Чернівці: Український католицький університет, 2021. – 492 с.

36. Нахлік Є. К. «І мертвим, і живим, і ненародженим», і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / Євген Нахлік. – Львів, 2014. – 472 с.

37. Нахлік Є. К. Рожанський Гнат // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. // Євген Нахлік. Гол. ред. М. Г. Жулинський. – Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – Т. 5: Пе–С. – С. 506–507.

38. Новинки: Неумолима смерть: о. Ігнат Рожанський // Діло. 1883, 24 мая (4 червня). – Ч. 58. – С. 3.

39. Новинки: Похорон пок. о. Ігнатія Рожанського в Хотині // Діло. – 1883, 31 мая (12 червня). – Ч. 60. – С. 4.

40. Новинки: Яку любов і яке поважанє мав покійний о. Ігнат Рожанський // Діло. – 1883, 28 мая (9 червня). – Ч. 59. – С. 4.

41. Ониськів Д. Г. Прапраправнук о. Гната Рожанського шукає інформацію про свій родовід / Дарія Ониськів: (опубліковано: 12. 01.

2020) // URL: <https://vikna.if.ua/news/category/-articles/2020/01/12/105902/view>.

42. Ониськів М. І. Калуська журналістка видала книгу про церкву у Петранці. У ній є цікавинки й про священників Калушчини / Марта Ониськів: (опубліковано: 18 липня 2018). URL: <https://kalushnews.city/-articles/5259/kaluska-zhurnalistka-vidala-knigu-pro-cer-kvu-u-petranci-u-nij-e-cikavinki-j-pro-svyaschenikov-kaluschini>.

43. Палаючий вогонь «Просвіти»: до 150-річчя від часу заснування української громадської організації (із фондів бібліотеки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка) : бібліогр. покажч. / уклад. Н. М. Рішаві, М. Я. Бігуняк, Г. І. Борисович, Б. М. Огородник; ред. Р. Д. Кивацька; відп. за випуск І. М. Розлуцький; ДДПУ ім. Івана Франка, Бібліотека. – Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2020. – 86 с.

44. Перегляд часописей: «Червона Русь» по поводу письма пок. Волод. Барвінського до пок. Гната Рожанського // Діло. – 1889, 13 (25) цвітня. – Ч. 81. – С. 2.

45. Пилипчук Р. В. Репертуар і сценічне мистецтво українського професіонального театру в Галичині (60-ті роки ХІХ ст.) / Руслан Пилипчук // Просценіум: театрознавчий журнал. 2009. – Ч. 3 (25). – С. 3–13.

46. Пилипчук Р. В. Романович Теофіла Федорівна / Руслан Пилипчук // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський, М. П. Бондар, О. В. Бронь. Київ, 2015. – Т. 5: Пе – С. – С. 519.

47. Писання Осипа Юрія Федьковича: [в 4 т.]. 1-ше повне і критичне вид. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1902–1910. Т. 4: Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича / з першодруків і автографів зібрав, упоряд. і пояснив О. Маковей. 1910. ХІІ + 653 с. (Українсько-руська бібліотека / Філол. секція НТШ; т. 5). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004811>.

48. Письмо пок. Володимира Барвінського [до о. Гната Рожанського з с. Хотинь (поблизу Калуша) від 4 жовтня 1879 р.] // Діло.– 1889, (13) цвітня. – Ч. 74.1. – С. 1–2.

49. Позиція МКІП та УІНП щодо пам'ятних об'єктів, пов'язаних з історією та культурою Росії й СРСР (опубліковано: 29. 04. 2022) // URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novynu/pozyciyya-mkiptauinpschodo-pamyatnyh-obyektiv-povyazanyh-z-istoriyeyu-ta-kulturoyu-rosiyy-srsr>.

50. Правда. 1869, Ч. 22. – С. 122; 1873, Ч. 4. – С. 175–176; 1874, 1 (13) червня. – Ч. 8.; 1875, 16 (28) лютого, Ч. 4. – С. 166; 3 (15) березня. – Ч. 5. – С. 197–198; 18 (30) травня. Ч. 10. – С. 424.

51. Рожанський Гнат // URL: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euui194.htm>.

52. Рожанський Гнат // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк, 1973. – Т. 7: П–С. – С. 2551.

53. Рожанський Гнат // Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=23108>.

54. Розпорядження № 126 від 12.03.2018 «Про реєстрацію нових редакцій статутів релігійних громад». Голова Івано-Франківської обласної державної адміністрації Олег Гончарук // URL: http://www.old.if.gov.ua/files/uploads/126_2018.pdf.

55. Соляр І. Я. Петрушевич Антін Степанович // Енциклопедія історії України / Ігор Соляр // URL: http://www.history.org.ua/?termin=Petrushevych_A.

56. Станіславичик. Церква Св. Арх. Михаїла // URL: <http://decerkva.org.ua/stanislavchyk.html>.

57. Стеблій Ф. І. Отець Гнат Рожанський – діяч «Просвіти» / Феодосій Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. Вип. 19. – С. 388–393.

58. Стеблій Ф. І. Гнат Рожанський – діяч «Просвіти» / Феодосій Стеблій // Галичина на перехрестях історії. Постаті. – Львів, 2011. – С. 100–107.

59. Стецик Ю. О. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограф / Юрій Стецик. – Жовква: Місіонер, 2015. – 312 с.

60. Тимів І. М. Читальня «Просвіти» в Калуші функціонувала вже восени 1884 року / Іван Тимів // URL: <https://vikna.if.ua/news/category/history/2018/12/08/93155/view>.

61. Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань. 1868–1939: каталог / уклад. О. Г. Бербека, Л. В. Головата; Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 1996. – 580 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011098>.

62. Федькович Ю. А. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи / Юрій Федькович / Ред. кол.: І. О. Дзевєрін, М. Г. Жулинський, М. Т. Яценко та ін. – Київ: Наукова думка, 1985. – 576 с.

63. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах / Іван Франко. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 43: Фольклористичні та літературно-критичні праці. – 1986. – 483 с.; Т. 48: Листи (1874–1885). – 1986. – 768 с.

64. Харчук Р. Б. Джерела праці Гвідо де Батталії про Тараса Шевченка / Роксолана Харчук // Тека kom. pol.-ukr. związ. kult. KUL, 2021. S. 21–34. DOI: <https://doi.org/10.31743/tpuzk.13404>.

65. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 201. – Оп. 4а. – Спр. 2351: Метричні книги м. Калуш за 1842–1845, 1847–1849 рр; Метричні книги с. Перевозець за 1845 р.; с. Тужилів за 1847 р., повіт Калуш. Копії, 79 арк.

66. ЦДІАУЛ. Ф. 201. – Оп. 5. – Спр. 302: Табелі успішності із анкетними даними випускників Греко-католицької духовної семінарії у м. Львів, 1864 р., 4 арк.

67. ЦДІАУЛ. Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628: Протоколи засідань Головного віділу «Просвіти». – Т. 1. – 250 арк.

68. Чарнецький Я. Кілери та замовники смерті Гната Рожанського досі неназвані / Ян Чарнецький; (опубліковано: 06.08. 2017) // URL: <https://vikna.if.ua/blog/author/10/74022/view>.

69. Чарнецький Я. Політичне вбивство Гната Рожанського досі нерозкрите / Ян Чарнецький // Вікна. – 2012, 11–17 серпня.

70. Черниш Н. І. Іван Раковський – учений європейського рівня, свідомий своєї людської і національної гідності / Наталія Черниш // Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу: монографія / За ред. А. М. Киридо. – Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. – С. 8–21.

71. Шематизмъ всечестного клира Митропол. Архидієцезіи греко-католической Львівської на рік 1882. – Львів : Изъ типографіи Ставропігійского Института подъ управленіємъ Стефана Гучаковского, 1882. – XIV+334 с.; 1883. – 361 с.

72. 31 жовтня (2021р.) у житловому масиві Хотинь відбулося урочисте вшанування пам'яті, відкриття та освячення погруддя багаторічному настоятелю місцевого храму о. Дмитру Кишенюку; (опубліковано: 01.11.2021). URL: <https://kalushcity.gov.ua/news/31-zhovtnya-u-zhitlovomu-masivi-hotin-vidbulosya-urochiste-vshanuvannya-pam-yati-vidkrittya-ta-osvyachennya-pogruddya-bagatorichnomu-nastoya-televi-miscevogo-hramu-o-dmitru-kishenyuku>.

73. Gail T., Milewski L. Herbarz Polski // URL: http://gajl.-wielcy.pl/herby_nazwiska.php?lang=pl&herb=poraj.

74. Poczet szlachty galicyjskiej i bukowińskiej. Lwów: Drukarnia Instytutu Staupigiańskiego, 1857. XV + 335 s.; URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/70369/edition/88218/content>.

75. Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanæ graeco-catholicae Leopoliensis pro anno Domini 1865, Leopoli: Typographia Instuti Staupigiani, 1865. – 272 s.; 1866. – 272 s.; 1867. – 272 s.; 1868. – 271 s.; 1871. – 286 s.; 1872. – 280 s.; 1874. – 282 s.; 1875. – 285 s.; 1876. – 290 s.; 1877. – 291 s.; 1878. – 289 s.; 1879. – 286 s.; 1880. – 286 s.; 1881. – 288 s.; 1882. – 286 s.

Ruslan Deliatynskiy
Vasyl Gogol
(Ivano-Frankivsk City)

Pastoral and social activities of Father Hnat Rozhanskyi (1844–1883)

Abstract. *The article analyzes reconstructs the biography of Father Hnat Rozhanskyi, a wellknown pastor and public figure. In particular, his social origin, the process of worldview and personality formation in his childhood and during his studies at the theological seminary, his active cultural and educational, social and political, pastoral activities during his student years and during his priestly service in various parishes of the Lviv Greek Catholic Archdiocese. It has been proven that the noble roots of Hnat Rozhanskyi family tree did not significantly influence the formation of his worldview, instead they contributed to his commitment to the people socio-political movement. His active public position was manifested, in particular, during his student years – in preparation for the publication of Shevchenko’s works in Lviv, later – in cultural and educational work as a member of the «Enlightenment» («Prosvita») Society, the Literary (Scientific) Society named after T. Shevchenko, and therefore – in support People candidates in the elections to the Galician Diet. At the same time, the pastoral work of Father Hnat Rozhanskyi in parishes in the villages of Stanislavchuk and Sukhodoly of Brid County, Krasna, Lypovytsia and Khotin’of Kalush County was noted for his zealous service, marked by his populist convictions.*

Key words: *Ukrainian Greek-Catholic Church, biographical essay, Hnat Rozhanskyi, assistant pastor, pastor, «Enlightenment» («Prosvita»), Ukrainian National Movement.*

КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477.8)

Віталій Півторак

м. Калуш

Середнє – вітчизни моєї початку: середнянськими закутинами

***Анотація.** У статті висвітлено складові духовної й матеріальної культури бойківського села Середнє, що на Калущині. Розглянуто версії походження назви населеного пункту та його мікротопонімів. Розкрито окремі сторінки давньої історії села та його пам'ятки. Особливу увагу акцентовано на закладенні храму та його душпастирях. Заторкнено повсякденне життя його мешканців.*

***Ключові слова:** Середнє, походження назви, мікротопоніми, церква, пам'ятки, бувальщини.*

Середнє... Його чомусь немає на жодній географічній карті не тільки України, а й Прикарпаття. Та без нього ми, «середняни, не мислимо свого життя. Як не могли без Середнього наші пращури, обравши для благополуччя свого та нас, нащадків, двома волами-близнюками» [3] від найжахливіших катастроф. Воно мусить з'явитися на мапах як обласного, так і загальнодержавного призначення, бо ми того прагнемо, бо все робили для процвітання наші Славні предки!

Автору цієї статті пригадується велелюдне святкування його 570-річчя. Тоді за проектом-максимумом «Зродились ми великої години...» Калуського міськрайонного відділення «Української бібліотечної асоціації» та районного осередку УНП, культурно-презентаційного центру «Столиця дивозорів Олесья Бабія» (куди входили Середнянська ЗОШ І-ІІ ст. відділу освіти Калуської РДА, Народного дому, масової бібліотеки-філії

відділу культури Калуської РДА) і ради музею «Середнянська спадщина» у ролі волонтера-екскурсовода, здається, уперше по-іншому, захоплено, подивився на свою батьківщину. І зайнявся дослідженням її минувшини.

Середняни горді з того, що мають на сьогодні аж дві історико-краєзнавчі розвідки. Перша – «Історія села Середнього» отця Михайла Базилька, уродженця об'єкта дослідження, який нині проживає у с. Мардарівка Котовського району на Одещині, де виконує високу місію – священнику. Вийшла у Войнилівському громадському видавництві «Пролісок» 2005-го року. Друга – «Над Сівкою село моє – Середнє» поета, краєзнавця, учителя-пенсіонера Йосипа Кащишина (20. 07. 1940 – 23. 10. 2008), теж середнянського родака, який проживав у селищі Войнилів, нині покійного. Побачила світ у 2007 році в Івано-Франківському видавництві «Нова Зоря». Тут, у Середньому, майже в одному епіцентрі їхні родинні обійстя, їхні кровні й духовні джерела натхнення – легенди, перекази, бувальщини, пісенно-танцювальний, говірковий дивосвіт середнян, на яких базується й це дослідження.

Середнє (до адміністративної реформи 1962 р. належало Войнилівського р-ну), тепер до Войнилівської територіальної громади (утворена 26 вересня 2021 р.) [9]. Село розкинулося обабіч тихоплинної річки Сівки між височинами Свята гора, Відгорі з північного заходу і Камінець та Верхні Помнери з південного сходу. Межує з такими селами: з півдня – з Сільцем (входить до складу Войнилова), із заходу – з Дубовицею, з південного сходу – з Павликівкою, на північному сході до нього примикає Дорогів, а з півночі – Довжка.

Перша письмова згадка про село – 1437 рік. Тоді, за судовими актами гродськими та земськими Галицького староства, один «галицький каштелян, він же староста, представляє до за-

пису в ґрунтові книги маєтності, які замість своїх переводить на королівські» [7, с. 25]. Із того часу минуло 586 літ.

Побутує дві легенди щодо походження назви села. Перша гласить: коли у XIV столітті відбувався бій між польськими й волоськими (молдавськими) військами, то найжорстокіша січа (битва) проходила по середині, на стику двох рік – Сівки та Болохівки, ймовірно, біля теперішнього моста, бо Сівка, як видно, текла тим річищем, де тепер Стара ріка, що відокремлює урочище Межимлинівки від Греблі [7].

Друга легенда народжена у середині XX століття віруючими-покутниками, які вважають, що Середнє – це середина світу, більше того, – «другий Єрусалим», центр християнського світу і найсвятіше місце на усій Землі [1].

На Святій горі відправляють свої молебні віряни-покутники, які переконані, що там 22 грудня 1954-го року сталося справжнє чудо – з'явилася велична постать Богоматері. Хоча корінні жителі Середнього бачили тільки залишки згарища. А от тодішній секретар сільської ради Михайло Рижик, наш прадідусь, інвалід Першої світової війни, «один із яскравих організаторів «Просвіти» у селі, якого через цю подію було викликано до Войнилівського відділу МГБ, відповів його начальникові Сковородіну, який того грудневого вечора забрав фігуру й погасив свічки, коли нікого не було біля джерела, що справжнього Бога не замкнеш у сейфі, не візьмеш голими руками. Там таємно правив греко-католицький священник, який «відмовився возз'єднуватися із так званою руською православною церквою – Солтис Гнат Миколайович», якому допомагав його брат Солтис Петро Миколайович, який проживав у селі і «проводив таємно в себе дома релігійні треби за греко-католицьким обрядом...» [3].

Як би там не було, незаперечною ласкою Всевишньої благодаті на Середнянській горі для нас залишається ще одна

пам'ятка природи – Кирничка або Джерело із цілющою водою, яка тече з каменю; кажуть, допомагає тим, у кого болять очі; «має незначний уміст срібла, тому й довго не псується, тому по неї приїжджають не лише з навколишніх сіл, а й із Калуша» [5].

Кілька десятиліть наше село стояло пустою після тотального винищення кримськими татарами Войнилова й прилеглих до нього сіл. У середині XVI ст. Середнє знову почало відроджуватися: люд заселявся обабіч дороги, що з Войнилова ішла попід урочище Відгорі на Довжку, Луку, Цвітову, Журавно, – і аж до самого Львова. Кілька поколінь середнян тішилося своїми обжитими місцинами. У 1676 р. турки й татари, приступом беручи Войнилівський замок, ущент знищили Середнє [7].

Під склепінням дерев'яної пам'ятки архітектури XIX ст., нашої церкви (належала спочатку до Журавенського, Львівщина, деканату, а потім – до Войнилівського), парохом якої уже п'ять років є Ярослав Антонів, а перед ним служили Господу такі отці, як: Іван Носик (із 1998 р. до 2002 р.), Петро Дурбак (із 1996 р. до 1998 р.), уродженець села із родини Рижиків-Кацишиних. Упокоєний у Бозі Юрій Кузь (із 1992 р. до 1996 р.), мама якого, до речі, середнянка з роду Фариняків), Володимир Олійник (з 1990 р. до 1992 р.), Віктор Слободян (1990 р.), Софрон Івантишин (Іванчишин), 1891 р. н. – з 1923 р. і до часу закриття радянською владою 1956-го – 33 роки, Юліан Любінецький, 1856 р. н. – з 1895 р. Іван Холодкевич – із 1860 р., Іван Марморович, 1805 р. н. – з 1839 р. [1]. Над її боковим входом чітко вирізьблена дата посвячення – 1854-ий рік, хоча відомо за переказами предків, що «деякі її дерев'яні колоди, скріплені кілками без жодного цвяха, надійно тримали склепіння» ще давнішої культової християнської споруди, «яка містилася трохи вище, в кінці Старого цвинтаря, і загорілася від блискавки» [4].

Із середини XX століття до кінця 1980-х наша церковця була приречена на мовчання. «Від руйнації її вберегло те, що у

ній рішенню сесії сільської ради вирішено відкрити Дім громадських панахид. А 1989-го після велелюдного відкриття бюста Тараса Шевченка у Войнилові, недільної травневої днини 1990 р. відбулося відкриття та освячення відреставрованої церкви, яку покрито оцинкованою бляхою, іконостас, ікони, стіни відновлені художником Ігорем Бойковичем, матір якого Анна походить із середнянської родини Нагірняків. Знову ожила, запромінилась молитовно Божим словом...» [4]. Це пісня-балада про трагічну обласу 7 жовтня 1947 р. у криївці й загибель у ній над прірвою Старого русла, на обійсті до того вбитого Дмитра Свириди, середнянина Йосифа Кулачковського – («Спартака»), станичного УПА та стрільців УПА Івана Мельничука (псевдо «Чорнота») і Володимира Кіндрата (псевдо «Владко»), родом із села Томашівці. Тоді, «дякувати Богу, стареньку господиню-інваліда не покарали, зате постраждали Петро Свирида та його дочка Настя» [3]. «Тоді був наш празник, Чесного Хреста. Я мала пасла худобу в колишньому панському саду, – згадує Г. Дурбак. – Попри него дорогов проїхали фіри. Я бачила, як з них капала кров...» [6].

Олесь Бабій, наш славний земляк, рядками з поеми «Світ і людина», виданій у Чикаго 1969 року накладом автора, пригадував, що праворуч від храму, внизу, «колись було чисте озеро, облюбване гордими білими лебедями» [4].

Від моста ліворуч той житловий масив, який тягнеться до Сільця аж на початку села, називається Царинка (з румунської «царе» – необжита ділянка землі, власне поле, ґрунт). Можливо, в незапам'ятні часи так і було, але ще «до 1939 року там жили ті селяни, які служили у панському маєтку, і те місце навпроти саду панського фільварку на березі Старого русла ріки назвали Хатки» [6].

Якщо перевести погляд від колгоспних руїн ліворуч, то у колишньому парку маєтку панів-дідичів Домашевських не-

озброєним оком видно соснове дерево, 6 стовбурів якого утворюють своєрідну вазу. Це пам'ятка садово-паркової культури, якій уже «понад два століття. Колись вона мала ще 2 стовбури» [4]. А от у кутах Заріка й Царський «жили у довжелезних хатах безземельні або малоземельні селяни-халупники. Одні з них, неподалік обійсть», де жили наші митці Олесь Бабій і Йосип Кащишин, «називали Касарні (напевно, від слова «казарми»). Перед ними, у хаті Долинських була однокласна школа, у якій міг навчатися Олесь Бабій. Хатки халупників були і на горбі Камінець, над потоком. А ось там, у напрямку Дорогова – Помнери. Колись дуже гонорувалися, як мали земельний наділ у цьому урочищі. До нині збереглася приповідка: «Він готовий женитися й на свини, лише би мала Помнери». Правда, були навіть багатодітні селяни, які у шинку жида Шмулька пропивали її» [2, 7].

А далі – урочище Межипотоки. За цими місцинами вище видніється мішаний ліс, окремі місцини якого «мають такі назви, як Горбовате, Ясенувате, Стара Ялина, Червона Хата» [4]. Церковний кут – «нащадок» Жбиру (Збору).

Подумки попрямуймо далі – у Церковний кут. На зорі незалежності ця вулиця – Церковний кут – була переіменована на вулицю Олесь Бабія. Але найменування не витримало історичної конкуренції, тому до 105-річчя з дня народження нашого славного земляка його іменем названо вулицю, де він народився – Зарічну. Пройдімо кутком села, який зветься Церковний від того, що неподалік розміщена церква.

Ось це і є та місцина, яку з 1520-го заселяли наші пращури, тут живуть ще й нині. І називається вона середнянами, як колись, Жбир. Напевно, «жбир» – це на польський манер вимовлене слово «збір».

Ще у минулому столітті саме зі Жбиру під час Різдва починалася сільська Коляда. Назва кутка стає прозорою, коли уважно простудіювати культурологічну оповідь Ксенофонта Сосе-

нка «Різдво-Коляда і Щедрий вечір» (Київ, «Український письменник», 1994 рік видання). З неї черпаємо інформацію про те, що у всіх регіонах України, майже у кожного слов'янського народу є свято Збору, відбите у старовинних колядках. Автор доводить, що в українського народу у святоріздвянім народнім здвигові, в ідеальному святому Зборі, була свого часу свідомість політичної й племінної незалежності. Пам'ятає Жбир сумний Великдень, але якого року, навіть старожили не пам'ятають.

Одна сільська бувальщина розповідає, що «на Жбиру жив багатий поляк-лісничий Палетник. У нього не було власних дітей, тому за свого взяв небожа Стася. Той пристав був собі до хлопчачої громадки забавлятися як годиться під церквою у такий день. Хтось із ватаги придумав нехитру забаву – котити велетенського пня від церкви униз, а потім викочувати нагору. Під час чергового пускання Стась зачепився одягом за корінь, що стирчав із того пня, і був розтрощений на криваве місиво. Усі, хто бачили цю жахливу картину, плакали, а названий батько не проронив ні сльозинки, лише мовив спересердя: «Холошенникам і веретюшникам ніц не буде. А ти, шляхто, чого туди пхався?». До нині більше так ніхто не бавився» [1].

За Жбиром знаходиться урочище Відгорі. Воно пам'ятає ажіотаж із приводу того, що «на ньому приземлився якийсь німецький літак кілька років перед Другою світовою війною: всі бігли дивитися, як на чудо» [3]. До речі, Стефанія Цяпура пригадує, що її мама розповідала про цю подію лише з тою відмінністю, що той літаючий апарат приземлився під час Другої світової війни на їхньому городі.

Далі за Відгорім, ближче до Дубовиці, урочище Верховина, у якому «пан колись виділяв землі для приїжджих у Середнє селян, які викупували невеликі порції земельних угідь для побудови обійсть і обробітку. Але на початку 1950-их їх примусово виселено на Царинку» [6, 10], місцину при в'їзді до Серед-

нього зі сторони Калуша, Войнилова. Біля Греблі, асфальтованої вулиці, змогла побудуватися у той час лише родина Козіїв. На жаль, значення Львівського шляху через Жбир було втрачено.

Млинівка – штучна водойма, яка десятиліття живила сільський млин: він перестав працювати 1949 р., а пізніше зник із обличчя села. «1975 року в цьому місці землекопи викопували рештки людських кісток і старовинну зброю. Звідки ж вони взялися? Ймовірно, під час другого плундрування нашого села ще з вересня 1676 р., коли польський король Ян Собеський зі своїм військом, у якому були ті українські козаки, що лояльно ставилися до польської влади, щоб допомогти захисникам Войнилівської фортеці. Про це розказував Йосипу Кащишину, місцевому краєзнавцю, багаторічний директор Середнянської школи Іван Самотовка, який у Львівському архіві надібав листа володаря Речі Посполитої до своєї дружини Марисеньки». Йосип Казимирович уривки тієї розповіді старого вчителя переплавив у вірш:

Король сидів в Войнилові,
Листа писав до милої,
І кров текла потоками
Із панської руки:
«О ясю, Пан Біг поміг –
Я переміг!» [7].

Побудова битого гостинця у цьому місці припадає на середину XIX ст. Назва цього колись важливого у військовому, соціально-економічному плані гостинця здавна має народну назву Гребля (1985 р. дано радянську державну реєстраційну назву – 40-річчя Перемоги). «Її колись уважали цісарською – після скасування панщини 1848 р. була засаджена обабіч липами. Поодинокі липи-старожили збереглися до сьогодні, їх не знищено під час розширення й асфальтування шляху» [3].

Гребля – центральна вулиця села. Повністю газифікована 2005-го року. Тут, праворуч від Млинівки, знаходяться усі культурно-освітні споруди: «на місці теперішньої символічної Могили борцям за волю України (відкрита у вересні 1990 р.) у 20-их роках ХХ ст. була будівля двокласної, а потім чотирикласної утравквістичної (двомовної) школи, а пізніше розмістилися кооперативна крамниця і молокоприймальний пункт воїнилівського відділення «Маслосоюзу» (молочарня), сільська рада. Саме у той час, 14 серпня 1921 р. припадає відновлення діяльності філії читальні «Просвіта» у Середньому, про що розповідається у книзі «Просвіта» «Калушини: далеке і близьке» калуського краєзнавця Михайла Коломийця [8, с. 28]. Тут, на теперішній автозупинці, «вперше за довгі роки забуття 1990 р. піднято національний синьо-жовтий прапор» [3].

Є тут пам'ятник загиблим односельчанам у роки німецько-радянської війни, які волею долі змушені були воювати на боці чужої держави. І Могила борцям за волю України, і цей пам'ятник є наочним прикладом жертвовності наших односельців, а дорога до школи між ними – своєрідне чистилище пам'яті й духу нас, юних.

Пам'ятає Гребля кумедну історію, пов'язану з появою на ній першого на наших теренах автомобіля. «Тоді володар села Лука завше знервований, але гоноровий (не гоноровитий, пихатий) пан Прик їхав на Службу Божу в костел Святої Трійці. Люд, працюючи на полях, кидав роботу і чимдуш мчав до Греблі. Старий Гумен постав перед машиною, розмахуючи руками, викрикаючи: «Не пустимо по нашій дорозі сю чортопхайку!». Розлючений пан вискочив із авто і вдарив цього селянина в груди. Охолонувши, вийняв із кишені кілька золотих і заплатив хлопкові за образу гонору» [3].

Сонце з високого неба
Життя дає, дає квіти.

Щастя шукати нам треба

В ясного сонця «Просвіти»! –

співається у гімні «Просвіти». Своєрідними квітами для села стало будівництво приміщень Читальні «Просвіти» (відкрита 1936 р.) й чотирикласної з українською та польською мовами викладання двоповерхової школи (відкрита 1938 р.) [4].

Так званий новий міст (із залізобетонною основою) зведений 1973 року (до того був старий дерев'яний, «його капітальним ремонтом займався небіж І. Франка, син наймолодшого брата Онуфрія – Мирослав (інженер-дорожник): він був на зріст дуже високий чоловік, у солом'яному брилі, у білій сорочці й штанах з лляного полотна. Мав великий авторитет у юних середнян, бо ніколи на них не кричав за їхні пустощі, а невимушено пояснював про те, як потрібно поводитися біля величезних дерев'яних колод. Часто приходив до мого дідуся Михайла Рижика, де під калиною допізна спілкувалися» [4], а нижче, ліворуч на Сівці є залишки дерев'яного моста, який було збудовано у ХІХ ст. За розповідями старожилів, «його забрала вода під час однієї літньої повені: тоді вода несла цілі стіжки й копиці сіна, що створило загату і призвело до миттєвої руйнації» [1]. До речі, великі повені спіткали Середнє 1941-го, 1947-го, 1957-го, 1998-го, 2008-го. Потерпали ті середняни, які жили на Лузі, що на лівому боці Сівки, а в ХХІ ст. – й жителі Греблі, та частина, котра проживає біля автозупинки, крамниць.

Кожен край – це не лише неповторні звичаї, обряди, люди... Це жива історія батьківщини, того куточка України, де народився, зростав, звідки пішов у світ широкий. Таким для автора роботи є село Середнє Калуського району Івано-Франківської області. Віриться, що воно обов'язково з'явиться на географічній карті не тільки Прикарпаття, а й України. Залишиться в серцях ще не одного покоління, бо все робили для процвітання його Славні предки-середняни!

Теплитися надія, що з часом побачить світ ще не одна історико-краєзнавча розвідка. А поштовхом до написання однієї з них стане саме ця робота. Чи бодай її глибинна енергетика любові до рідної серцю місцини – рідного краю, Середнього.

Джерела та література

1. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
2. Бабій О. Й. Микола Федюшка-Євшан: в десятиліття його смерті: 1919–1929 / Олесь Бабій. – Львів, 1929. – 204 с.
3. Базилько М. М. Історія села Середнього / Михайло Базилько. – Войнилів: Пролісок, 2005. – 48 с.
4. Боєчко (Рижик) Дарія Михайлівна, нар. 21 лютого 1932 р. в с. Середнє, проживає там же // Приватний архів В. Півторака. Спогади старожилів.
5. Дерцені (Боєчко) Галина МIRONІВНА, нар. 12 березня 1955 р. в с. Середнє, проживає за адресою: вул. Незалежності, буд. 196, кв. 2 // Приватний архів В. Півторака. Спогади старожилів.
6. Дурбак (Рижик) Ганна Михайлівна, нар. 9 січня 1929 р. в с. Середнє, проживала там же; померла 06 вересня 2007 р. // Приватний архів В. Півторака. Спогади старожилів.
7. Кащшин Й. К. Над Сівкою – село моє Середнє / Йосип Кащшин. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2007. – 352 с.
8. Коломиєць М. І. «Просвіта» Калушини: далеке і близьке / Михайло Коломиєць. – Калуш, 2003. – 194 с.
9. Портал «Децентралізація». 27 червня 2021 р. // Войнилівська територіальна громада – склад громади.
10. Реабілітовані історією: Івано-Франківська область: У п'яти томах. – Т. 3 / Упор. Лук'ян Вардзарук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2002. – 595 с.

Vitalii Pivtorak
Kalush City

Serednie – the beginning of my homeland: corners of the Serednie Village

Abstract. The article highlights the components of the spiritual and material culture of the Boikiv Village – Serednie in the Kalush District. Versions of the origin of the name of the settlement and its microtoponyms are considered. Some pages of the ancient history of the village and its

monuments are revealed. Particular attention is paid to the establishment of the temple and its pastors. The daily lives of its inhabitants are affected.

Key words: *Serednie, origin of the name, microtoponyms, church, monuments, events.*

ГАЛУРГІЯ КАЛУЩИНИ

УДК 631.83(477.86)+664.41(477.86)

Іван Костів

м. Калуш

Про відновлення виробництва добрив і кухонної солі на основі сировинних ресурсів Івано-Франківщини

Анотація. У статті подано відомості з історії виварювання харчової солі, запаси природної та техногенної сировини сульфатно-хлоридного типу. Проаналізовано роль створених у Калуші потужних гірничо-рудних об'єктів та промислових комплексів із виробництва сульфатних калійно-магнієвих добрив. Окреслено значення калійних добрив для рослин і людей. Узагальнено причини низьких техніко-економічних показників, які зумовили зупинку виробництв і спричинили низку екологічних проблем. Спрогнозовано перспективи відновлення на Калущині виробництва калійних добрив.

Ключові слова: Кухонна сіль, калійна сировина, запаси, видобування, переробка, добрива, перспективи відновлення калійного виробництва.

Останнім часом галичани зіткнулися з різким подорожчанням кухонної солі. І це в той час, коли на Івано-Франківщині запаси сировини для її отримання сягають сотень мільярдів тонн. На Закарпатті зупинився солотвинський солерудник. На Прикарпатті є близько 80 різних криниць та природних витоків ропи – розчину натрію хлориду. Із них від сивої давнини люди в глечиках і казанах на вогнищах виварювали сіль. У Долині, Болехові та Дрогобичі донедавна працювали невеликі підприємства з виварювання солі у черенах з обігріванням природним газом. Сьогодні на мінімальній потужності ще продовжує працювати єдине солеварне підприємство в Дрогобичі.

Головними причинами зупинки солеваріння є застарілі технології та наявність монополіста – великого виробника солі на Донбасі.

На Івано-Франківщині наявна дешева природна сировина – ропа, яка із природних покладів витікає у потоки і річки і засолює їх води. Цих ресурсів явно замало для організації потужного промислового виробництва із випарювальним обладнанням та логістикою. Відбирати з різних джерел і привозити ропу до єдиного переробного комплексу економічно не доцільно. Отже, для малопотужних джерел вигідніше створити установки, які будуть працювати на природних джерелах енергії – енергії сонця та вітру – без затрати додаткової електричної чи механічної енергії. У таких установках буде використаний геліоаеробаричний фактор. При цьому затрати фізичної праці будуть мінімальні.

Прототипом подібної установки є геліоаеробарична електростанція, яка працює в Іспанії в м. Манцанес біля Мадрида. Принцип її роботи полягає в тому, що круглу ділянку землі діаметром 240 м накрили прозорим ковпаком. Повітря під ним розігрівається на сонці і через центральну трубу висотою 194 метри швидко переміщається вгору. У трубі встановлена турбіна, яка потоком повітря обертається і приводить у дію електрогенератор. Потужність цієї станції становить 50 кіловат [1].

У Черкаському університеті вчені провели дослідження [2], які допомогли удосконалити конструкцію споруди. Під прозорим ковпаком споруджено водний басейн. Повітря над поверхнею води нагрівається і насичується випарами. На виході із витяжної труби за рахунок конденсації водяної пари створюється додаткова тяга, що дає можливість значно зменшити висоту труби і збільшити коефіцієнт використання сонячного тепла із 1 % до 20 %, а відповідно й потужність з кожної одиниці площі під прозорим ковпаком.

Подібну конструкцію можна застосувати для висушування ропи – розчину натрію хлориду. У басейн заливають ропу. Під прозорим ковпаком вода висихає, ропу постійно доливають, кристалізується сіль, яка осідає на дно басейну. Кухонна сіль у ропі не схоплюється. Зазвичай періодично, у холодну пору, залишки ропи відкачують, сіль забирають і повторюють процес. Капітальні затрати на спорудження випарника невеликі: прозоре покриття і дерев'яні конструкції для каркасу.

Розрахунки показують, що із випарника діаметром 25 метрів за рік можна висушити 1000 – 1700 метрів кубічних розсолу. Майже такою є потужність джерела, що дасть змогу отримати від 300 до 500 тонн кухонної солі. Враховуючи те, що висихання протікає за невисоких температур, у солі залишиться більше легколетких сполук йоду, ніж у солі із промислових випарних апаратів. Після перевірки роботи такого випарника цей технологічний процес можна буде застосовувати практично на всіх витоках природних розсолів на Прикарпатті.

Для отримання солі у геліоаеробаричному випарнику практично не потрібними будуть затрати енергії, а використання трудових ресурсів буде незначним. Ці об'єкти можуть служити також експозиційними матеріалами для розробки туристичних маршрутів.

Івано-Франківщина також багата на сировину для добування безхлоридних калійно-магнієвих добрив. Тут залягає 7,2 млрд. тонн полімінеральних калійно-магнієвих солей хлоридно-сульфатного типу, які є основою для виробництва сульфатних калійно-магнієвих добрив. На них у загальному світовому обсязі калійних добрив припадає близько 8 % від загального їх об'єму. Сульфатні калійні добрива мають більшу цінність, ніж калій хлорид і є незамінними для низки сільськогосподарських культур.

Калій є найбільш важливим для рослин та людського організму елементом. Він сприяє збільшенню рівня крохмалю у зернових, цукристості плодів, маслянистості олійних культур. Він служить для профілактики серцево-судинних, гіпертонічних захворювань. Цей хімічний елемент блокує проникнення в рослини радіоактивних ізотопів цезію-137, а магній – стронцію-80, які потрапляють в ґрунт внаслідок забруднень радіонуклідами. Рослина поглинає більш рухливі калій і магній, а малорухливі й важкі ізотопи цезію і стронцію залишаються в ґрунті і поступово розкладаються.

Зменшення запасів енергетичних ресурсів сприяє зростанню споживання біологічного палива: біоетанолу і біодизельного палива, а також біометану. Індустрія біопалива стимулює попит на цілу низку сільськогосподарських культур: кукурудзи, соняшнику, ріпаку, бобових. Ці культури потребують високих норм внесення поживних речовин, що зумовлює зростання попиту на них. Разом із тим площі сільськогосподарських угідь постійно скорочуються.

Отже, сьогодні гострою є потреба підвищення якості мінеральних добрив. Біопаливо є фактором, який не можна не враховувати в прогнозах світового попиту на сільськогосподарські культури і добрива. Сьогодні щорічне зростання споживання добрив становить 2,5–3,0 %, а калійних – 4 %.

У структурі світового споживання мінеральних добрив найбільша частка сьогодні – 60–70 % припадає на азот. В Україні питома вага азоту становить 70 % і більше від загального обсягу виробництва мінеральних добрив. Азотні добрива виробляють із природного газу, який дорожчає. Отже, дорожчають і азотні добрива. Промислових запасів фосфатної сировини Україна не має. Тому внутрішній ринок України – країни з великим аграрним потенціалом – для безхлоридних калійних добрив залишається перспективним.

Для виробництва безхлоридних калійних добрив можуть бути використані як поклади калійно-магнієвої сировини, так і відходи колишнього калійного виробництва. На Калуському ДП «Калійний завод» ВАТ «Оріана» калійну сировину видобували в руднику «Калуш» (колишній калійний комбінат), шахтах «Голинь», «Ново-Голинь» та Домбровському кар'єрі. Через недосконалість технології витяг калію із сировини у добриво не перевищував 55–60 %. Причому основний сульфатний важкорозчинний мінерал лангбейніт, вміст якого в руді досягав 18 %, вилучали лише на 22–23 %, а решту із твердими відходами викидали у хвостосховища. Там під дією вологи і часу лангбейніт гідратувався у легкорозчинну форму – шеніт. Під дією атмосферних опадів, що проникають крізь товщу соляних відкладень, шеніт та інші легкорозчинні солі розчиняються і концентровані розчини просочуються через днища та борти хвостосховищ у довкілля. У холодну пору року із цих розчинів викристалізовується частина кристалогідрату натрію сульфату (мірабіліт), який утворює вельми масивні білі соляні «шапки» на зовнішніх бортах хвостосховищ і відвалів розкривних порід. Решта розчинів сульфатних солей витікає у довкілля. Цю сировину доцільно повторно переробляти.

В чаші Домбровського кар'єру, об'єм якої становить 51 млн. м³, на сьогодні накопичилось більш як 30 млн. м³ розсолів, у тому числі з мінералізацією більше 300 г/дм³– 6,8 млн. м³. Із наявних 6,8 млн. м³ розсолів із мінералізацією більше 300 г/дм³ можна одержати 750 тис. т калімагnezії, 2,0 млн. т солі, 400 тис. т бішофіту. Решта наявних розсолів із мінералізацією менше 300 г/м³ може бути донасичена до мінералізації 350–400 г/дм³ заскладованими породами розкривних порід солевідвалів, об'єм яких становив 18 млн. м³, хвостосховищ № 1 та № 2, об'єм соляних відходів калійного виробництва в яких становив відповідно 12 і 9 млн. м³. У чашу Домбровського кар'єру щорічно

потрапляє 2–3 млн. м³ атмосферних вод, які насичуються солями.

Поклади солей із хвостосховищ та солевідвалів інтенсивно розчиняються і потрапляють в чашу кар'єру. Рівень розсолів кар'єру піднявся до галькового горизонту і засолює водоносний горизонт.

На руднику «Ново-Голинь» утворилось 12,6 млн. м³ підземних порожнин, в які закачано 12 млн. м³ розсолів із Домбровського кар'єру. Відпрацьовані гірничі виробки викликають деформації земної поверхні з утворенням провальних і карстових вирв, зсувів, підтоплень. Заповнення підземних шахтних виробок рудника «Ново-Голинь» розсолами дало змогу тимчасово стабілізувати просідання земної поверхні, але утворення провальних воронок продовжується й досі. Такий спосіб оптимізації соляної шахти не вирішує проблеми зсуву земної поверхні. Використання шахтних розсолів шляхом заміни їх на густі суспензії із нагромаджених відходів може зменшити загрозу деформації поверхні.

Єдиним доступним методом утилізації розсолів є їх випарювання з одночасною переробкою тієї кількості соляних порід, що ще залишились у хвостосховищах, з одержанням товарних продуктів. Технологія випарювання існує, її потрібно вдосконалити із урахуванням особливості складу нагромаджених розсолів, а також сучасних технічних рішень. Продукцією буде технічний натрію хлорид, калійно-магнієве добриво і кристалогідрат чи розчин магнію хлориду. Попередніми лабораторними дослідженнями встановлено, що до ступеня випарювання біля 50 % за температури 75⁰С кристалізується натрію хлорид без домішок калійно-магнієвих солей, який відповідає вимогам існуючих стандартів на технічну сіль і буде придатним для використання як сировина для виробництва каустичної соди і хлору за мембранною технологією.

Для донасичення розсолів із середніх шарів соляного озера, мінералізація яких становить від 120 до 300 г/дм³, можна використати нагромаджені розкривні породи солевідвалів № 1 і № 4, твердих відходів хвостосховищ № 1 і № 2 шляхом їх гідротранспортування цими ж розсолами в нижні горизонти південної ділянки кар'єру. Мінералізація їх зросте, у кар'єрі вони освітляться і можуть використовуватись для випарювання.

Крім основних солей, які утворились після розчинення соляних порід, у розсолах розчинені солі мікроелементів, походження яких не завжди пов'язане із соляними породами.

Для досліджень брали розсоли Домбровського кар'єру. Після досягнення ступеня випарювання 50 % суспензію фільтрували і аналізували сіль на вміст мікродомішок атомноабсорбційним способом за допомогою атомно-адсорбційного спектрометра С-115 (ФРН).

З отриманих результатів випливає, що різні мікродомішки по-різному поведуться залежно від глибини випарювання. Під час випарювання і кристалізації натрію хлориду разом із ним кристалізується частина мікродомішок Al, Ba, Ca, Fe, Cd, Co, Cr, Cu, Ni, P, Pb, Si, Sr, V, Zn, Mn, які забруднюють сіль. Під час дослідження вченими було приготовлено насичений розчин густиною 1210 кг/м³ і концентрацією NaCl 320 кг/м³, який аналізували на вміст мікродомішок без попереднього очищення. Потім цей розчин очищували содово-каустичним методом і аналізували на вміст мікродомішок.

Отриманий результат показав, що неочищений концентрований розчин натрію хлориду містить значну кількість домішок Ca, Fe, Pb, Si, Sr, Zn, Mo, Mn. Окремі з цих домішок під час содово-каустичного очищення утворюють малорозчинні гідроксиди, карбонати чи комплексні сполуки, або адсорбуються на поверхні кристалів CaCO₃ і Mg(OH)₂ і разом із ними виділяються у тверду фазу. Концентрація Cr зменшується з 0,008 до 0,003

ppm, Fe – з 0,181 до 0,117 ppm, Pb – з 0,311 до 0,037 ppm, Sr – з 0,37 до 0,136 ppm, Zn – з 0,615 до 0,136 ppm, Mo – з 1,88 до 0,65 ppm, Mn – з 33,6 до 0,08 ppm (1ppm – 0,0001%).

Порівняння очищеного содово-каустичним методом розсолу з вимогами технологічного регламенту діючого виробництва показало, що якість очищеного розчину відповідає діючим нормам регламенту і що він придатний для продовження очищення іонообмінним методом. Норми технологічного регламенту передбачають також обмеження щодо вмісту J і Br у розсолі, відповідно 0,2 і 50 ppm. Відомо, що соленосні відкладення Карпатського регіону містять домішки солей йоду і бромю, які входять у склад галіту, каїніту, карналіту і ін., причому найбільший вміст встановлений у галіті, особливо у середньо- і дрібнодисперсному. Випарювання одержаного із кам'яної солі розсолу з метою добування харчової солі показало, що якщо у вихідному розсолі міститься йоду від 1,3 до 6,04 ppm, у розчині після відділення солі – 37,8 ppm, то у викристалізованій кухонній солі йоду не виявлено. Тому розсоли із підземних камер вилуговування Карпатського регіону можуть містити підвищені концентрації цих елементів і бути не придатними для виробництва каустичної соди і хлору за мембранною технологією. За аналогією можна зробити висновок, що натрію хлорид, викристалізований випарюванням розчинів Домбровського кар'єру, не буде містити сполук йоду і бромю. Ці висновки потрібно перевірити на реальних іонообмінних смолах, які використовуються на виробництві. Отже, технічна сіль, отримана під час перероблення нагромаджених розсолів Домбровського кар'єру, може бути використана для виробництва каустичної соди і хлору за мембранною технологією. Можливі й інші напрямки застосування технічної солі.

Рідка фаза після відділення осаду натрію хлориду продовжує перероблятися з метою одержання калійно-магнієвого доб-

рива. Із нею залишається більша частина мікродомішок Co, Ni, Zn, Mo, Mn. Після кристалізації калійно-магнієвих солей та повного їх висушування вони залишаються у калійно-магнієвому добриві і є поживними мікроелементами для рослин. Мікродомішки сполук Ba, Cd, Cr, Pb і Sr також частково перейдуть у склад висушеного продукту, їх вміст теоретично становить барію – 0,23, кадмію – 0,02, хрому – 0,001, плумбуму – 0,084, стронцію – 4,3 ppm і не перевищує допустимої межі для добрив. Після фільтрування калійно-магнієвих солей концентрований розчин магнію хлориду може використовуватись для виробництва магnezій, в'язучих, як протиожеледний засіб, бурового розчину тощо.

Таким чином, випарювання нагромаджених розчинів Домбровського кар'єру і кристалізація натрію хлориду призводить до виділення у тверду фазу частини шкідливих мікродомішок, які видаляються під час содово-каустичного очищення його розчину до вимог технологічного регламенту. Інша частина мікродомішок концентрується і переходить у склад калійно-магнієвого добрива як корисні мікроелементи для живлення рослин.

Винос солей із солевміщуючих об'єктів калійного виробництва призводить до засолення водоносного горизонту. У більшості спостережних свердловин спостерігається перевищення гранично допустимих концентрацій (ГДК) у порівнянні з вимогами до питної води.

Для донасичення розбавлених розсолів раціонально використати нагромаджені тверді відходи перероблення руд.

Зовнішні відвали

У відвалі №1 накопичено 11,3 млн. куб метрів соляних порід. За матеріалами опробування, розсіл в канавах під основою відвалу має мінералізацію 290–320 г/л. На площу відвалу № 1, яка становить 48 га, в рік випадає 390 тис. куб. метрів опа-

дів. Поза її межі виноситься близько 120 тис. т солей. Аналогічною є ситуація на відвалі № 4. Для відведення води з-під основи відвалів необхідно відновити систему водозбірних каналів.

Хвостосховище № 1.

Щорічно на площу хвостосховища, яка дорівнює 54 га, упродовж року випадає 230 тис. куб. метрів опадів. Цей об'єм розвантажується у вигляді розсолу. Протягом року виноситься 88 тис. т солей.

Зазначені показники дають право зробити застереження. Якщо не буде проведено ефективну рекультивацію хвостосховища, забруднення довкілля солями продовжуватиметься довгі роки. При цьому в результаті розчинення солей триватиме просідання поверхні. Площа озер на території хвостосховища буде зростати, доки вся територія в контурах дамб не перетвориться на озера й болота.

Хвостосховище № 2.

На дзеркало розсолу площею 48 га за рік випадає в середньому 812 мм опадів і виноситься 88 тис. т солей. Зараз рівень води в хвостосховищі відносно стабільний, оскільки розсіл просочується через дамбу. У випадку, якщо витік через дамбу буде припинений, то рівень розсолів буде зростати. Підняття рівня розсолів до проектного може спричинити небезпеку руйнування дамб і переливу.

Хвостосховище № 3.

Під час будівництва хвостосховища використовували ґрунт з днища, в результаті чого відкрита поверхня шару гальковиків. Тому спостерігається постійна фільтрація розсолів у водоносний горизонт. На площу 25 га приходиться щорічно 115 тис. м³ опадів. Завдяки витратам на фільтрацію рівень розсолу практично постійний. Хвостосховище буде джерелом засолення поверхневих і підземних вод до тих пір, доки з хвостосховищ № 1

і 2 виноситимуться солі. Реальних заходів для припинення фільтрації розсолів не існує.

Солі, що залишилися у хвостосховищах, відвалах, та у вигляді розчинів у кар'єрі необхідно розглядати, як тверду і гідромінеральну сировину, яку можна і необхідно використовувати. Тому питання нагромаджених розсолів можна вирішити лише шляхом їх перероблення й відновлення калійного виробництва.

Готовими продуктами технології є калімагнезія із вмістом K_2O 30%, MgO 10% і хлору менше 2,0%, технічна сіль вищого і першого сорту і кристалічний бішофіт із вмістом сульфатіонів меншим 0,8%.

Згідно з матеріальними розрахунками, на 1 м³ розсолу з мінералізацією більше 350 кг солі на 1 куб. метр ропи утворюється 0,11 т калімагнезії, 0,20 т солі, 0,10 т бішофіту.

Процеси випарювання розчинів здійснюються в закритих трубчатих апаратах, тому шкідливих викидів на цих стадіях не відбуватиметься.

Перероблення нагромаджених розсолів і заскладованих твердих відходів калійного виробництва дасть змогу поступово наситити наявні розсоли солями, перемістити тверді відходи у чашу кар'єру і шахтні пустоти і отримати при цьому товарні продукти, що буде привабливим проєктом для інвестицій.

Джерела та література

1. Solar Chimney Mancañares. Location Mancañares, Spain // Електронний ресурс: www.enviromission.com.an.

2. Костыгин В. А., Мыслюк Е. В., Столяренко Г. В., Лега Ю. Г. Испытание модели гелиоаэробарической электростанции. Сообщение 1 // Вісник Черкаського державного технологічного університету. 2004. – № 3. – С. 154–159.

3. Патент України № 92129 F03D 3/04, F 03G7/04. В.О. Костигін, Є. В. Мыслюк, Г. С. Столяренко і ін. Опубл. в Б. В. № 19, 2010 р.

About the recovery of fertilizers and table salt based on raw materials of the Ivano-Frankivsk region

***Abstract.** The article provides information on the history of boiling a table salt, reserves of natural and man-made raw materials of the sulfate-chloride type. The role of powerful mining and ore facilities and industrial complexes for the production of potassium-magnesium sulfate fertilizers created in Kalush was analyzed. The importance of potash fertilizers for plants and people is outlined. The reasons for the low technical and economic indicators, which led to the shutdown of production and caused a number of environmental problems, are summarized. The prospects for the restoration of potash fertilizer production in the Kalush district are predicted.*

***Key words:** table salt, potash raw materials, reserves, extraction, processing, fertilizers, prospects for the restoration of potash production.*

ЮВІЛЕЇ

УДК 94(477.86)(092)+61(092)

Іван Тимів
м. Калуш

Калуський період життя й діяльності Івана Куровця До 160-річчя від дня народження

**Був він живої вдачі,
товариський, вразливий
на всі прояви життя.
Леонтій Максимонько**

***Анотація.** У статті окреслено основні віхи життя й діяльності доктора Івана Куровця періоду навчання у Львові й лікарської практики в Калуші. Розкрито його взаємини з Іваном Франком, активну просвітницьку, громадську і політичну діяльність; створення та редагування першого на Калущині українського часопису «Калуський листок»; російський терор в Калуші, заходи щодо покращення загальної гігієни краю.*

***Ключові слова:** Іван Куровець, меценат, бібліотека, «Просвіта», Народний дім, руїна, гігієна.*

Цьогоріч минає 160 років від дня народження доктора галицької медицини, активного громадсько-політичного й просвітнього діяча нашого краю Івана Куровця (*фото 10*). Упродовж життя Іван-Теодозій Куровець належав до членства Української Національної Ради, був державним секретарем з охорони народного здоров'я в уряді ЗУНР (1918–1919), співзасновником (1910) та Головою Українського Лікарського товариства (1920–1922), заступником голови природничо-лікарської комісії НТШ (1924), Почесним членом Українського Лікарського товариства (1927), деканом медичного відділу Українського таємного університету (1921–1925), директором амбулаторії «Народна лічниця» (1923–1931). Володів іноземними мо-

вами: польською, німецькою та французькою [6, с. 12; 8]. А крім цього, був особистим (сімейним) лікарем митрополита Андрея Шептицького й письменника-новеліста Василя Стефаника [35, с. 288].

Життєпис цієї непересічної особистості досліджували історики Володимир Грабовецький [2, с. 181–183], Богдан Якимович [35], Іван Тимів [28–31] та інші. Лідія Снісарчук звернула увагу на редакторську працю І. Куровця [26], Наталія Кунанець, досліджувала його участь у діяльності товариства «Просвіта» [14], Олеся Дроздовська вивчала редакційну складову й тематичну палітру повітових часописів Галичини, у тому числі й такого періодичного видання як «Калуський листок» [4–5]. Олег Павлишин цікавився державницькою й політичною діяльністю Івана Куровця на посаді державного секретаря суспільного здоров'я в уряді ЗУНР [25]. Суспільно-політичну й громадську діяльність доктора Куровця висвітлювали краєзнавці Петро Арсенич [1, с. 234; 34, с. 5, 6, 45–46, 94], Микола Когут [9, с. 44; 10, с. 111], Михайло Коломиєць [11, с. 37, 65; 12, с. 11, 109, 160], Дарія Ониськів [24], Богдан Тимків [32], Петро Шевчук (Воловинець) [2], а професійну сферу – кардіолог Володимир Семенів [6] та педіатр Богдан Надрага [23].

Вартісними в джерелознавчому та історико-краєзнавчому сенсі є вельми інформативні авторські публікації Івана Куровця [15–17; 19], його спогади [18; 27, с. 95] та мемуарні записки сучасників про нього [22, с. 23].

Народився Іван Куровець 17 січня 1863 р. в с. Батятичі на Львівщині в сім'ї греко-католицького священника Дем'яна та Анастасії [35, с. 282–283]. Початкову освіту здобув у рідному селі, а середню – у Львівській академічній гімназії. Зі спогадів Івана Куровця довідуємося про його знайомство з Іваном Франком. «Я пізнав Франка як ученик 7-го гімназійального класу. До нього запровадив мене Андрій Кос вже як молодий студент

університету. Франко мешкав тоді з Павликом при вулиці Кляйнівській на третім поверсі. Відтепер заходив я від часу до Франка й користувався його гарною бібліотекою та поширював ці книжки й брошури з неї між гімназійною молодіжжю. Франко давав найперше до читання ученикам всі можливі українські видавництва з історії, етнографії, літератури. Після прочитання книжок переводив Франко дискусії на тему прочитаного, а помітивши, що ученик належно використав лектуру, давав інші книжки» [6, с. 28; 20; 21]. Отож, Іван Франко та його книгозбірня мали значний вплив на формування особистості Івана Куровця.

У своїх спогадах Іван Куровець також гарно описав взаємини І. Франка з молоддю: «Франко був душею всього руху. В розмові з молоддю ніколи не накидав насильно своїх думок, а впливав на молоді уми відповідною літературою. Ніколи не впливав на молодь агітаційно. **Завдяки своїй бібліотеці Франко мав дуже великий вплив, і то дуже корисний на молодь, бо вчив її читати й думати та заохочував до науки**» [6, с. 28–29; 21].

На той час у Франка була досить велика бібліотека, але через постійні перевірки поліцією він був змушений підшивати «літературу агітаційну заграничну» в одну книжку по кілька брошур з обкладинками різних галицьких видань [21; 35, с. 283]. Така конспірація була успішною, поліція компромату не знаходила.

«В часі мандрівок (почалися з 1880 р.) пізнав я також панну Бурачинську, свою пізнішу дружину, яка ціле життя була моїм найліпшим товаришем у щоденному житті та співробітником у суспільній народній роботі, овіяна духом Франка, [вона] багато потрудилася до освідомлення та просвіти селянства й міщанства в Калущині» [6, с. 33; 21].

У 1882–1887 рр. Іван Куровець навчався в Медичній академії у Відні. Тут він долучився до громадської праці в студентському товаристві «Січ» (1883–1885), котре очолив у листопаді 1883 р. [35, с. 284].

Після закінчення академії два роки стажувався у Відні, після чого у 1889 р. розпочав довготривалу (28 річну) лікарську практику в місті Калуші (Івано-Франківська область) (*фото 11–12*). У 1918 р. переїхав на проживання до Львова. Був він лікарем загальної практики [6, с. 13].

У Калуші Іван Куровець, окрім лікарської праці, розгорнув активну політичну, просвітницьку діяльність. Його оселя на вулиці Салінарній була завжди відкритою як для калушан, так і для селян Калуського повіту [2, с. 182; 6, с. 4; 25, с. 139; 32, с. 14]. Він брав активну участь в українському русі – був одним із засновників місцевої філії «Хлопського Банку». Як член Української національно-демократичної партії (УНДП) відвідав кожне село Калущини. Його стараннями засновано читальню «Просвіти» в Підгірках й сформовано бібліотеку. Він меценат Народного дому та церкви Св. Архістратиґа Михаїла в Калуші. Тричі обирався депутатом Галицького крайового сейму (1905, 1908 і 1913 рр.) від Калуського повіту. Українська ідея була справою всього його життя [8; 13, с. 4].

Як громадсько-політичний діяч Іван Куровець був видавцем двотижневика «Калуський листок» (1912–1914). Згідно із задумом творців видання «Калуський листок» мав **стати інформаційним та об'єднувчим центром українців повіту** в їхній боротьбі за політичні, економічні та соціальні права. Мета часопису полягала в тому, щоб «заохотити громадян до заінтересовання загальною справою української нації». Усього побачило світ 69 випусків цього періодичного видання. На його сторінках відображено громадсько-політичне, культурне й повсякденне життя Калущини початку ХХ сторіччя. Тут зафіксовано полі-

тичні новини, важливі події з життя й діяльності культурно-освітніх та молодіжних спортивних товариств, соціальні й господарські проблеми (вимушена еміграція), санітарний стан у повіті, фахова освіта, розвиток торгівлі й промисловості, використання української мови в державних установах тощо. Упродовж усього часу існування редакція часопису вела самостійну й сміливу політику щодо національного відродження й виховання, захищала інтереси й права українців. Доктор **Іван Куровець умів згуртувати людей, піднести на високий рівень найкращі якості ментальності українців** [30, с. 3; 31, с. 215–217].

У часі Великої війни (1914–1918) доктор Куровець проживав у Калуші під московською окупацією. З його спогадів довідуємось про жахіття, що їх у Калуші чинили московити. 13 липня 1917 р. під час відступу російські солдати влаштували грабунок і погром у його помешканні на вулиці Салінарній. Жорстоко побили господаря та його дружину. Про ці жахливі хвилини життя Іван Куровець пригадував наступне. «Д[ня] 13 липня [1917] утік я разом з родиною, перебувши пекло, з своєї хати на вікарівку коло нової церкви в Калуші. Серед ночі вилетів я через городи подивитися, що діється у місті, і ось побачив я, що серед диких сміхів і криків салдатство палило дома, де стояли патрулі, до горючих домів кидали салдати гранати і різні експлодуючі матерії. По садах під деревами кочували перелякані мешканці, а побачивши мене, оповідали страшні речі про насилуване сеї ночі жінок, мордоване, і остерігали мене, щоби я сховав ся з жінкою у безпечне місце, бо цілу ніч салдати і козаки по усіх домах перешукували за д-ром Курівцем і його жінкою, котрі кудись утекли. У неділю 15 липня під вечер везли нас як злочинців з Калуша, а виїзджаючи, виділи ми, як догоров Народний Дім, окружений кордоном салдатів, щоби хтось не приближився ратувати. Бачили ми спалені дома мирного населення, а за ними стояли цілі всі державні будинки, військові бараки,

магазини і гангари». Після переїзду до Львова свою багату книгозбірню Куровець подарував бібліотеці НТШ [2, с. 182, 183; 6, с. 11, 44, 46–48; 9, с. 44; 10, с. 111; 11, с. 37; 18; 26, с. 142–143].

Трагічною була доля дітей. Протягом кількох років подружжя Івана та Цецилії Куровців втратило своїх синів: Андрій помер 1 грудня 1912 р. в Абації, Петро – військовий санітар – загинув 20 жовтня 1915 р. в бою на березі ріки Сочі (Італія). Обидва сини поховані в Італії [8; 25, с. 139].

Як професійний медичний працівник доктор Куровець здійснював значну просвітницьку діяльність у питаннях дотримання гігієни. Адже санітарний стан краю був тоді критичним. «З осені 1918 р. через Галичину котилася пішки нескінченна маса «поворотців»: колишніх вояків, полонених, утікачів. Вони принесли зі собою пошесті «іспанки» (грипу), висипного та черевного тифу. Для припинення епідемії потрібно було встановити на кордонах та комунікаційних шляхах карантинні станції, залучити до виявлення та лікування хворих багато лікарів і допоміжний персонал, відкрити додаткові ізолятори, налагодити санітарну службу краю» [7].

Львівський період життя Івана Куровця – це вже тема окремого дослідження. Тут лише згадаємо, що у засвіти Іван Куровець відійшов 13 травня 1931 р*, похований на Личаківському кладовищі у Львові. Сучасники підкреслюють надмірну вимогливість Івана Куровця до себе та інших. Був він людиною невсипучої енергії та бездоганного характеру. Наче совість народу: всі його шанували, а деякі боялися з уваги на прямолінійну поставу до громадських і політичних справ [22, с. 23].

* Львівський історик Олег Павлишин стверджує, що І. Куровець помер 18 травня [Павлишин О. Й. Іван Куровець // Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. – С. 139].

У Калуші гідно пошановано пам'ять Івана Куровця. Його ім'ям у 1993 р. названо одну з вулиць міста Калуша [10, с. 111].

У 2001 р. для медичних працівників засновано премію його імені (перший лауреат – кандидат медичних наук Іван Семаньків з Підмихайля, 2002). 15 вересня 2013 р. на фасаді Народного дому встановлено йому пам'ятну дошку [6, с. 43; 24, с. 9; 35, с. 286–287] (*фото 13*). 31 січня 2018 р. з нагоди 155-річчя від дня народження відомого краянину у Краєзнавчому музеї Калущини відбувся круглий стіл на тему «Іван Куровець, основні моменти життя й діяльності» [29]. Сьогодні на часі підготовка й видання ґрунтовного монографічного дослідження про життєвий і творчий шлях доктора Куровця.

Отже, життя й діяльність доктора І. Куровця були сповнені прагнення неуханно працювати для України; завдяки його лікарським здібностям і профілактичній діяльності вдалося врятувати чимало життів калушан; вагомим є його внесок як мецената у спорудження громадської та релігійної споруди у Калуші; як редактор і видавець часопису «Калуський листок» всебічно висвітлював суспільно-політичне й культурне життя Калущини; як просвітянин заснував низку читалень «Просвіти» в Калуському повіті; як посол захищав інтереси галичан в австрійському парламенті; йому були притаманні щирість, відвертість, безкомпромісність, енергійність і рішучість, справедливість, єдність думки, слова й дії [29, с. 4].

Завдяки рішучим діям доктора Куровця як державного секретаря суспільного здоров'я вдалося врятувати сотні людських життів вояків УГА і мирного населення, покращити медичне обслуговування та санітарний стан краю.

Жертвна праця Івана Куровця на благо українства була феноменальним явищем у тогочасному суспільстві.

Джерела та література

1. Арсенич П. І. Іван Франко і Прикарпаття / Петро Арсенич. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 347 с.
2. Грабовецький В. В. Історія Калуша: з найдавніших часів до початку ХХ ст. / Володимир Грабовецький. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 221 с.
3. Воловинець П. Т. (спр. прізви. Шевчук П. Т.) Бути схожим на Івана Куровця // Галичина. – 2001. – 10 лист. – С. 3.
4. Дроздовська О. Р. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.): іст.-бібліогр. дослідж. / Олесь Дроздовська; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Н.-д. центр періодики. – Львів: ЛНБ, 2001. – 362 с. – (Серія: Періодичні видання міст України).
5. Дроздовська О. Р. Калуський листок / Олесь Дроздовська // Енциклопедія сучасної України. Т. 12: Кал-Киї. Співголови редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський. – Київ: Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2012. – С. 74.
6. Іван Куровець. Лицар галицької медицини / упор. В. О. Семенів. – Львів: Друкарські куншти, 2014. – 148 с.
7. Іван Куровець – український лікар, громадський та політичний діяч // [Електронний ресурс. – [Режим доступу].[https://www.golos.if.ua/2020/10/07/ivan-kurovec-ukra %D1%97nskijlikar-gromad-ski-j-tapoli-tichnij-diyach-posol-do-galickogo-sejmu-derzhav-nij-sekretar-ministr-zdorovya-zunr-profesor-i-dekan-medichnogo-fakultetu-ukra](https://www.golos.if.ua/2020/10/07/ivan-kurovec-ukra%D1%97nskijlikar-gromad-ski-j-tapoli-tichnij-diyach-posol-do-galickogo-sejmu-derzhav-nij-sekretar-ministr-zdorovya-zunr-profesor-i-dekan-medichnogo-fakultetu-ukra).
8. Іван-Теодозій Куровець // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]. – [https://www.wikiwand.com/uk /Куровець Іван/](https://www.wikiwand.com/uk/Куровець_Іван/).
9. Когут М. С. Підгірки: минуле і сучасне / Микола Когут. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2000. – 163 с.
10. Когут М. С. Куровець Іван // Калушина: Люди і долі. Біографічний довідник / Микола Когут. – Калуш, 2006. – 236 с.
11. Коломиєць М. І. Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах / Михайло Коломиєць. – Брошнів: друкарня приватної фірми «Таля», 1996. – 265 с.
12. Коломиєць М. І. «Просвіта» Калущини: далеке і близьке / Михайло Коломиєць. – Калуш, 2003. – 186 с.
13. Коломиєць М. І. Заслужений організатор Калущини / Михайло Коломиєць // Дзвони Підгір'я. – 2008, 22 лют. – № 8. – С. 4.
14. Кунанець Н. Е. Бібліотеки товариства «Просвіта»: особливості діяльності / Наталія Кунанець // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 181–188.

15. Куровець І. Д. Про еміграцію і робітничий рух в Калуськім повіті / Іван Куровець // Калуський листок. – 1912, 20 січ. – Ч. 2. – С. 5–6.

16. Куровець І. Д. Національні заповіді / Іван Куровець // Калуський листок. – 1912, 5 груд. – Ч. 32. – С. 2.

17. Куровець І. Д. Санітарні відносини в Східній Галичині / Іван Куровець // Діло. – 1917. – 19–20 верес.

18. Куровець І. Д. З Калуша до Чернівців. Під час російської офензиви і відвороту в липни 1917 / Іван Куровець // Діло. – 1917. – 28, верес.

19. Куровець І. Д. Йод і радій у калуських потасових солях // Лікарський вісник. – 1920. – Ч. 4. – С. 25–26.

20. Куровець І. Д. Іван Франко в моїх згадках / Іван Куровець // Новий час. – 1926. – 23, 27, 30 трав.

21. Куровець І. Д. Іван Франко в моїх згадках. (Спомини про Івана Франка) / Іван Куровець. – Львів: Накл. «Нового Часу», 1927. – С. 17–29.

22. Максимонько Л. Люди і події в Українськім Лікарськім Товаристві у Львові / Леонтій Максимонько. – ред.-упор. М. Семчишин. – Чикаго: Українське лікарське товариство Північної Америки, 1988. – Т. 2. – С. 23–40.

23. Надрага Б. О. Іван Куровець (1863–1931): біографічний нарис життя і праці / Богдан Надрага // Лікарський вісник. – 2006. – Т. 51. – № 1. – С. 67–71.

24. Ониськів Д. Г. Калущина широко відзначає 150-річчя Івана Куровця / Дарія Ониськів // Дзвони Підгір'я. – 2013. – 19 лип. – № 30. – С. 9.

25. Павлишин О. Й. Іван Куровець // Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Олег Павлишин. Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич; упор.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2009. – С. 139–141.

26. Снісарчук Л. В. Куровець Іван // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / Лідія Снісарчук. – За ред. М. М. Романюка. – Львів: НДЦ періодики ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 1998. – Т. 5. – С. 142–143.

27. Спогади про Івана Франка / упор. М. І. Гнатюк. – 2-ге вид., доп., перероб. – Львів: Каменяр. – 2011. – 814 с.

28. Тимів І. М. Калуш: історія в документах. Збірник документів і матеріалів. Упор. та відп. наук. ред.: Іван Тимів. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2017. – 144 с.

29. Тимів І. М. Доктор Іван Куровець – патріотизм і жертвність на благо України / Іван Тимів // Західний вісник. – 2018, 15 лют. – № 3. – С. 4.

30. Тимів І. М. Перший український часопис Калушини / Іван Тимів // Галицька Просвіта. – 2022, 7 лют. – № 7. – С. 3.

31. Тимів І. М. Часопису «Калуський листок» – 110 років // Калуські історичні студії. Т. 6. Збірник наукових статей / упоряд. та відп. наук. ред. І. М. Тимів; Заг. ред. О. М. Малярчука. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2022. – С. 215–219.

32. Тимків Б. В. Про місцеві періодичні видання та її творців / Богдан Тимків // Калуськ. нафтохімік. – 2000, 29 жовт. – № 44. – С. 14.

33. У Калуші згадували лікаря та мецената Івана Куровця, який долучився до побудови у Калуші Народного дому // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу] <http://kalushfm.com.ua/publi-cation/u-kalushi-zhaduvali-likarya-ta-metsenata-ivana-kurovtsya-yakiy-doluchivsvya-do-pobudovi-kalu-shi-narodnoho-domu>.

34. Українські лікарі Прикарпаття / упоряд. П. Арсенич, П. Білянський, С. Генік. – 2-е вид., випр. і доповн. – Коломия: Вік, 1995. – 96 с.

35. Якимович Б. З., Тишківська М. Б. Іван Куровець – мало відома постать видатного українського лікаря і державника / Богдан Якимович, Марія Тишківська // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали VI-ї краєзнав. конф. (4. III. 2016). – Львів, 2016. – С. 281–287.

Ivan Tymiv
Kalush City

The Kalush period of life and activity of Ivan Kurovets To the 160-th anniversary of his birth

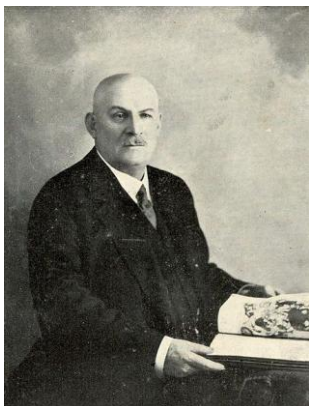
***Abstract.** The article outlines the main mile stones in the life and work of Dr. Ivan Kurovets during his studies in Lviv and medical practice in Kalush. His relationship with Ivan Franko, his active educational, public and political activities are revealed; creation and editing of the first Ukrainian magazine in Kalush District «Kaluskii Lystok»; russian terror in Kalush, measures to improve the general hygiene of the region.*

***Keywords:** Ivan Kurovets, patron, library, «Prosvita», People's House, ruin, hygiene.*

Д о д а т к и

Фотоматеріали

Польські історики, які висвітлювали події боротьби з турками й татарами на теренах Галицької землі у XV–XVII ст.

*Фото 1.
Александр Чоловський
(1865–1944)
історик і архівіст.*

*Фото 2.
Богдан Януш (1887–1930)
український і польський
Археолог та історик.*

*Фото 3.
Людвік Колянковський
(1882–1956), історик.*

*Фото 4.
Януш Волінський
(1894–1970), історик.*

Лисиничі й Теревовля в 1675 р.

Мал. 1. Битва Яна Собеського з татарами під Лисиничами (біля Львова) 24 серпня 1675 р. Експозиція Львівського історичного музею. Світлина з приватного архіву автора.

Мал. 2. Роман де Хуге. Облога турками й татарами Теревовлянського замку 21 вересня – 4 жовтня 1675 р. Експозиція ЛІМ. Інв.1736. Світлина з приватного архіву автора.

Одяг селян Калущини кін. XVIII – поч. XIX ст.

Мал.3. Ю. Глоговський.
Заможний селянин з
с. Добровляни біля Калуша.
Джерело: Український
народний одяг... – К. Наук.
думка, 1988. – С. 187.

Мал. 4. Ю. Глоговський.
Селянин з с. Підмихайло
біля Калуша. Джерело:
Український народний
одяг. – К. Наук. думка,
1988, – С. 187.

Мал. 5. Ю. Глоговський. Селянин з
с. Бережниць біля Калуша.
Джерело: Український народний одяг...
– К. Наук. думка, 1988. – С. 186.

Повстанська графіка

Мал. 6. Хасевич Н. «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї», 2-га пол. 1940-х - поч. 1950-х рр., туш, перо, 172 x 132 мм. // Історико-красназничий музей у Мильно. – ІКМ, інв. № Г-658.

Пропагандивна листівка, розповсюджувана підпіллям ОУН на землях Подільського краю. Вона виготовлена в друкарні ім. Михайла Арсенича в 1949 р. Оригінал захоплений загонами НКВС зберігався в архіві відділу пропаганди й агітації Тернопільського обкому КП(б)У. З відновленням Української державності у 1991 р. пам'ятку передано до Державного архіву Тернопільської області. Примірник цієї листівки зберігається також в Музеї Визвольної боротьби ім. С. Бандери в Лондоні.

Джерело: Архів ОУН. Українська інформаційна служба. Лондон // ounuis.info/collections/leaflets/information/1214/zdobudesh-ukrainsku-derzhavu-abo-zahynesh-v-borotbi-za-nei.html.

Мал. 7. «Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за неї». Слава Україні! Героям Слава! (1938–1950) // Листівка ОУН з портретом Євгена Коновальця, 1950 р.

Джерело: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=802599820131658&set=a.539244423133867>.

Фото 5. Богдан Трач («Дунай») сидить посередині, праворуч Михайло Дяченко «Марко Боєслав».

Фото 6. Богдан Трач («Дунай») стоїть, крайній зліва.

Отець Гнат Рожанський

Фото 7. Гнат Рожанський. 1867 р. Із приватного архіву його прапраправнука Андрія Кошелева з Харкова. Реставр. Яна Чарнецького. Публ. О. Оніщука та І. Льницького. Джерело: сайт газ. «Вікна», 2020, 30 трав.

Фото 8. Церква св. Миколая в с. Хотінь (1888 р.). Світлина поч. 90-пр. ХХ ст.

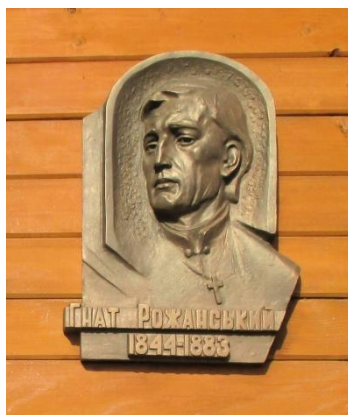

Фото 9. Барельєф отця Гната Рожанського у Хотіні. Світлина Ярослава Господарчука і Тамари Сенів, 2022 р.

Доктор Іван Куровець

Фото 10. Д-р Іван Куровець.
З колекції В. Фіцака.

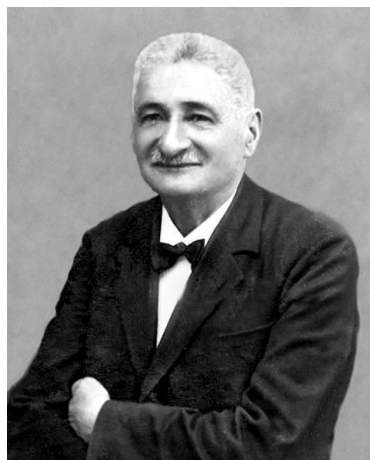

Фото 12.
Іван Куровець – меценат.
Джерело: Лицар галицької
медицини. – С. 3.

Фото 11. Калуська лікарня
1903–1917 рр. – місце праці
д-ра Івана Куровця.
Джерело: Національна
бібліотека у Варшаві (Польща).

Фото 13.
Пам'ятний барельєф
Іванові Куровцю
в Калусі (2013).
Джерело: Архів КМК.

Краєзнавчий фотолітопис

Фото 1. Фотовиставка краєзнавця й волонтера комунального закладу «Музейно-виставковий центр Калуської міської ради» (далі – МВЦ)

Василя Фіцака.

Зліва направо: Олег Відливаний, історик, старший науковий співробітник Меморіального музею «Калуська в'язниця» (далі – ММКВ); Іван Тимів, історик, старший науковий співробітник Краєзнавчого музею Калущини (далі – КМК); Людмила

Андрійчук, історикinja, наукова співробітниця ММКВ. 12 лютого 2020 р.

Фото 2. Колектив МВЦ під час відзначення Дня незалежності України.

Зліва направо: Галина Турчик, зберігачка фондів Виставкової зали, Людмила Андрійчук, наукова співробітниця ММКВ; Олег Відливаний, старший науковий співробітник ММКВ; Наталія Мельник, наукова співробітниця Музею-оселі родини Івана Франка у Підгірках; Іван Тимів, старший науковий співробітник КМК; Галина Федюра, головна зберігачка фондів. 24 серпня 2020 р.

Фото 3.
Презентація збірника документів і матеріалів «Національно-визвольна боротьба на Калущині 1944–1946 рр. 16 жовтня 2022 р. Меморіальний музей «Калуська в'язниця». Зліва направо: Люд-

мила Андрійчук, наукова співробітниця ММКВ; Олег Малярчук, доктор історичних наук, професор ІФТУНГ; Іван Тимів, провідний науковий співробітник КМК.

Фото 4.

Калуський осередок НСКУ.

Зліва направо: Ігор Ільницький, кандидат історичних наук, член НСКУ; Надія Руско, кандидатка філософських наук, доцентка, членкиня НСКУ; Олег Відливаний, в. о. директора МВЦ, член НСКУ; Оксана Тебешевська, заслужена вчителька України, членкиня НСКУ; Іван Тимів, провідний науковий співробітник КМК, член НСКУ; Олег Малярчук, доктор історичних наук, професор ІФТУНГ, член НСКУ. 26 жовтня 2022 р.

Фото 5. Нагородження вчених і краєзнавців обласною премією в галузі краєзнавства ім. Володимира Полека та відзнакою 80-річчя УПА. м. Івано-Франківськ, Музей мистецтв Прикарпаття. 26 жовтня 2022 р.

Зліва направо: Андрій Королько, кандидат історичних наук, доцент ПНУ ім. В. Стефаника лауреат премії ім. академіка Петра Тронька; Олександр Марущенко, кандидат історичних наук, доцент ПНУ ім. В. Стефаника; Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАН України; Олег Малярчук, доктор історичних наук, професор ІФТУНГ, член НСКУ; Оксана Тебешевська, заслужена вчителька України, членкиня НСКУ, лауреат премії ім. Володимира Полека; Олександр Реєнт, голова НСКУ, доктор історичних наук, професор, академік НАН України; Ігор Ільницький, кандидат історичних наук, член НСКУ; Іван Тимів, провідний науковий співробітник КМК, член НСКУ.

Фото 6. Колектив Музейно-виставкового центру та керівники міста Калуша під час відзначення Всеукраїнського дня працівників культури та майтрів народного мистецтва. 9 листопада 2022 р.

Зліва направо: Дарія Ониськів, краєзнавиця, журналістка, членкиня НСКУ; Оксана Тебешевська, заслужена вчителька України, лауреатка обласної краєзнавчої премії ім. В. Полека, членкиня НСКУ; Надія Гуш, заступниця голови Калуської ОТГ; Леся Кирилович, наукова співробітниця Музею-оселі родини Івана Франка у Підгірках, депутатка Калуської міської ради; Любов Джуган, начальниця Управління культури, національностей та релігій Калуської міської ради; Ольга Кецмур, заслужена вчителька України; Людмила Андрійчук, історикиня, наукова співробітниця ММКВ; Іван Тимів, історик, провідний науковий співробітник КМК, член НСКУ; Андрій Найда, голова Калуської ОТГ; Олег Малярчук, доктор історичних наук, професор Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, член НСКУ, Почесний краєзнавець Прикарпаття, лауреат премії імені Івана Рубчака; Олег Відливаний, в. о. директора МВЦ, старший науковий співробітник ММКВ, член НСКУ.

Відомості про авторів

Олег Малярчук, доктор історичних наук, професор кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець Прикарпаття.

Іван Тимів, провідний науковий співробітник Краєзнавчого музею Калушини, історик, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії імені Івана Рубчака в галузі літератури та історико-дослідницької справи.

Любов Сливка, кандидатка історичних наук, доцентка, старша викладачка кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету.

Руслан Делятинський, кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук, науковий співробітник Науково-дослідного інституту історії Церкви. Івано-Франківської академії Івана Золотоустого.

Василь Гоголь, кандидат наук з богослов'я, доцент, завідувач кафедри богослов'я, в. о. декана факультету гуманітарних наук Івано-Франківської академії Івана Золотоустого, голова Літургійної комісії Івано-Франківської архієпархії УГКЦ.

Віталій Півторак, учитель-методист української мови і літератури Калуського ліцею імені Дмитра Бахматюка Калуської міської ради, освітній експерт, лауреат педагогічних премій ім. М. Стельмаховича й районної ім. К. Малицької.

Людмила Андрійчук, старша наукова співробітниця Меморіального музею «Калуська в'язниця», історикиня.

Степан Лесів, завідувач Історико-меморіального музею Степана Бандери у селі Старий Угринів, краєзнавець, дослідник історії національно-визвольної боротьби на Калушині, голова історичного клубу «Магура», член правління Івано-Франківського обласного товариства «Меморіал».

Іван Костів, кандидат технічних наук, головний спеціаліст державної установи «Науково-дослідний і проектний інститут основної хімії».

Information about the authors

Oleh Maliarchuk, Doctor of Historical Sciences, of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Member of the National Union of Local Lore of Ukraine.

Ivan Tymiv, a lead researcher at the Local History Museum of the Kalush District, a historian, a member of the National Union of Local Historians of Ukraine, a winner of the Ivan Rubchak Prize in the field of literature and historical research.

Liubov Slyvka, candidate of historical sciences, associate professor, senior lecturer of the Department of Ukrainian Studies and Philosophy of the Ivano-Frankivsk National Medical University.

Ruslan Deliatynskyi, candidate of historical sciences, associate professor, head of the Department of Social and Humanitarian Sciences, researcher of the Research Institute of Church History of the Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustyi.

Vasyl Gogol, candidate of sciences in theology, associate professor, head of the Department of theology, dean of the Faculty of Humanities of the Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustyi, head of the Liturgical Commission of the Ivano-Frankivsk Archdiocese of the UGCC.

Vitalii Pivtorak, Methodist teacher of Ukrainian language and literature at the Kalush Lyceum named after Dmytro Bahmatiuk of the Kalush City Council, educational expert, laureate of pedagogical awards named after M. Stelmakhovich and the district one named after K. Malytska.

Ljudmila Andriychuk, Senior Researcher of the Memorial Museum «Kalush Prison», Historian.

Stepan Lesiv, the Head of the Stepan Bandera Historical and Memorial Museum in the Staryi Uhryniv Village, local historian, researcher of the history of the national liberation struggle in the Kalush District, the chairman of the Historical Club «Magura», the board member of the Ivano-Frankivsk Regional Society «Memorial».

Ivan Kostiv, Candidate of Technical Sciences, Chief Specialist of the State Institution «Research and Design Institute of Basic Chemistry».

Вимоги до оформлення статей

Музейно-виставковий центр м. Калуша запрошує до співпраці науковців, учителів, краєзнавців, працівників музеїв. Однією з форм такої співпраці може бути друкування результатів індивідуальних або колективних наукових студій та краєзнавчих розвідок з минулого Калущини у науковому виданні «КАЛУСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ».

Наукові студії мають бути оформлені згідно з вимогами до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали (електронну версію прохання надсилати на поштову чи електронну адресу або передати особисто (на цифровому носії) до редакції (адреси вказані на кінцевому титулі збірника).

Вимоги до оформлення електронного варіанту:

Інформацію про автора (авторів) необхідно вмістити в правому верхньому куті перед заголовком дослідження: ім'я та прізвище, місце проживання;

текст: виконаний у текстовому процесорі Word (версії 7.0 – 2003, 2007) із розширенням *.doc гарнітура Times New Roman Cyr, кегль **12**, інтервал **1,5**, поля 2,5 см. з усіх боків; абзац – 1,25 см.;

науковий апарат (посилання, зауваження тощо): – посилання і зауваження: винятково післятекстові (гарнітура Times New Roman Cyr, кегль **11**, інтервал **1**; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2, с. 5], [арк. 15] тощо) (форму посилання оформляти згідно з виданням: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

Післятекстові посилання подаються звичайним (**не автоматичним**) списком, за **абеткою під заголовком «Джерела та література»**.

У списку покликань вказується назва архівної установи, номер фонду, його назва, номер опису, номер справи, загальна кількість аркушів архівної справи, **а в тексті номер використаного аркуша**.

У монографіях зазначається автор, повні ініціали, назва книги, повтор повного імені та прізвища автора, місце й рік видання, номер тому та всі сторінки видання, а в квадратних дужках вказуються використані сторінка чи сторінки.

Описи статей у наукових збірниках та журналах подаються в такому порядку: автор, повні ініціали, назва публікації, повтор повного імені та прізвища автора, рік видання, номер журналу, весь діапазон статті, а в квадратних дужках вказуються використані сторінка чи сторінки.

В газетних публікаціях зазначається автор, назва статті, рік, число, місяць та номер випуску, а сторінка вказується у тексті, в квадратних дужках.

При цьому прізвище автора книги, статті чи публікації подається з ініціалом його імені та по-батькові (*наприклад Пилипчук Я. Й.*), а у повторі після скісної риски ім'я автора зазначається повністю (*наприклад Ярослав Пилипчук*).

Гарнітура Times New Roman Cyr, кегль 11, інтервал 1; індекси зауважень (приміток) позначати символами*, а покликання на джерела індексами 1, 2, 3 і т. д., де **індекси та символи* виставляється вручну з клавіатури;**

графіка (ілюстрації, графіки, діаграми, схеми тощо):

– у режимі «градації сірого» («чорно-біла»), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення 600 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF. Усі ілюстрації мають бути з підписами. Максимальна кількість ілюстрацій (рисуноків (малюнків), світлин) разом – 4 позиції! Максимальна кількість іншої графіки (таблиць, схем, діаграм тощо) – 3 позиції разом!

Згідно з вимогами до фахових видань, **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації Вашого матеріалу є наявність УДК, а також анотацій і ключових слів українською й англійською мовами (до 400 друк. знаків кожна; **переклад прізвища, ініціалів автора та заголовку публікації обов'язковий**).

Загальний обсяг наукових статей 12–18 сторінок. Статті друкуються в авторській редакції.

Додатково наприкінці статті подаються такі відомості: наукова ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); членство у творчих організаціях чи спілках, преміювання, електронна адреса (обов'язково) (за відсутності такої вказати поштову адресу); моб. телефон.

Наукове видання

КАЛУСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Том 7

Збірник наукових статей

Головний редактор – Олег Малярчук

Упорядник та відповідальний науковий редактор – Іван Тимів

Літературна редакція – Ольга Кецмур, Людмила Андрійчук

Коректура – Оксана Кондратенко, Леся Кирилович

Обкладинка та фотодизайн – Тарас Язловецький

Комп'ютерна верстка – Іван Тимів

Адреса редакційної колегії:

77300, м. Калуш, вул. Шевченка, 9

Краєзнавчий музей Калущини

E-mail: meckalush@gmail.com

K-90 Калуські історичні студії. – Т. 7. Збірник наукових статей / упоряд.
та відп. наук. ред. І. М. Тимів. Заг. ред. О. М. Малярчука. – Івано-Франківськ:
Фоліант, 2023. – 300 с.

Підп. до друку 27. 04. 2023. Формат видання 148×210мм.
Формат паперу і частка аркуша 210×297/4. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 15
Віддруковано з оригіналів авторів

Друкарня «Фоліант»

76000, м. Івано-Франківськ

вул. Старозамкова, 2

www.foliant.if.ua

e-mail: foliant.drukarnja@gmail.com

тел.-факс: +38(0342) 50-21-65

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Серія ІФ № 24 від 20.07.2014

